

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

КОВАЛЕВИЧ ТАРАС ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 94:[329.73(477) «1944/1989»:32.019.5]

**УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ 1944–1989 РОКІВ
У ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –

Кондратюк Костянтин Костянтинович
доктор історичних наук, професор

Львів – 2016

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження.....	10
1.1. Історіографія	10
1.2. Джерельна база дослідження.....	16
1.3. Методологія дослідження.....	29
Висновки до розділу 1.....	33
РОЗДІЛ 2. ФОРМИ І МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО	
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ (1944–1989 рр.)	
34	
2.1. Збройний рух 1940-50-х рр.....	34
2.2. Ненасильницька визвольна та опозиційна діяльність.....	44
Висновки до розділу 2.....	56
РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО	
ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ В УРСР.....	
58	
3.1. Зародження пропагандистських тез в офіційних радянських документах, публічних виступах компартійних функціонерів.....	58
3.2. Відділи агітації та пропаганди при партійних органах. Радянська публіцистика, преса, радіо та телебачення.....	70
Висновки до розділу 3.....	85
РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ АСПЕКТИ ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ	
УКРАЇНСЬКИХ НЕЗАЛЕЖНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....	
86	
4.1. ОУН та УПА у радянській історичній науці, публіцистиці, художній літературі та кіномистецтві.....	86
4.2. Критика діяльності УГКЦ та УАПЦ.....	106
4.3. Інформаційне протистояння радянського режиму із ненасильницьким визвольним та опозиційним рухом.....	123
Висновки до розділу 4.....	142
РОЗДІЛ 5. ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТА.....	
144	

5.1. Форми та методи його створення.....	144
5.2. Особливості сприйняття образу суспільством радянської України.....	163
Висновки до розділу 5.....	192
ВИСНОВКИ.....	193
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	200
Додатки.....	244

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Обрана для дослідження проблема належить до числа найменш вивчених та дискусійних сторінок вітчизняної історії.

Український національно-визвольний рух ХХ ст. фактично незмінно був і залишається ключовою темою у внутрішньоукраїнському навколоісторичному дискурсі протягом всього періоду від розпаду Радянського Союзу і проголошення Україною незалежності – до нинішнього дня. Адже багато важливих аспектів у радянський час було закрито для наукового дискурсу з міркувань суто політичних: визнання того, що самостійницький рух в Україні мав підтримку населення і в різних формах тривав до кінця існування СРСР, могло б зруйнувати підвалини міфологеми про монолітність та непорушність радянської системи.

У науковому плані актуальність теми зумовлюється в першу чергу її малодослідженістю, порівняно слабким висвітленням в історичній літературі. Також у роботі суттєво зачеплено витoki різноманітних упереджень та стереотипних нашарувань стосовно подій минулого, роль таких уявлень у світобаченні конкретної людини й суспільства загалом – адже все зазначене продовжує набувати все більшої популярності в сучасних історичних дослідженнях.

Важливість теми посилюється ще й тим, що нав'язані тоталітарним режимом і засобами масової інформації стереотипи збереглися в колективній пам'яті окремих груп населення, впливають на сучасні відносини всередині країни, зокрема формування політики національної пам'яті. Мало того, їх намагаються використати у своїх цілях деякі політичні сили в Україні та поза її межами.

Події, що відбуваються в Україні в останні два роки, тільки підтверджують суспільно-політичну важливість теми. Адже сама ідея української незалежності, її символи, навіть терміни, з нею пов'язані

(«українського націоналіста», «бандерівця»), здобули статус фактично невмирущих, як в часовому, так і в емоційному плані. Тому в умовах теперішнього часу, на тлі розгортання російської військово-інформаційної агресії проти України, актуальність цього аспекту дослідження видається беззаперечною.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами. Робота пов'язана із темою, над якою працювала кафедра новітньої історії України імені Михайла Грушевського впродовж 2009–2014 рр. – «Громадсько-політична та професійна діяльність української інтелігенції у XIX–XX ст.» (номер державної реєстрації 0112U004043).

Мета дисертації – визначити характерні особливості заходів та засобів радянського тоталітарного режиму із конструювання та поширення негативного образу українських націоналістів, їх діяльності у досліджуваній період, з'ясувати рівень цих впливів на формування у суспільстві уявлень про форми протистояння радянській владі в Україні від часу німецько-радянської війни до 1990 року.

Поставлена мета обумовлює завдання **дослідити:**

- стан наукового опрацювання теми, її джерельну базу, основні теоретико-методологічні засади дослідження;
- спільне та відмінне у поширенні пропагандистських тез як в офіційних документах (для обмеженого кола осіб), так і у матеріалах масового поширення (публіцистика, преса, радіо, кінематограф);
- характер та перебіг описів радянською пропагандою безпосередньої діяльності ОУН та УПА післявоєнного періоду;
- розставлення акцентів у антицерковній пропаганді – спрямованій проти УГКЦ та УАПЦ;
- інформаційне протистояння радянського режиму та ненасильницького руху опору у 60–80-ті рр. XX ст.;
- найбільш яскраві образи, в яких поставав збірний «український націоналіст» для масового читача/глядача в УРСР;

– вплив пропагандистських чинників на ставлення тогочасних громадян до досліджуваних історичних явищ, кореляцію цього впливу із загальними знаннями людей;

Об'єктом дослідження є український національно-визвольний рух 1944–1989 років у інформаційному просторі Української РСР

Предмет дослідження – відображення всіх проявів цього руху, відповідно до джерела розміщення даних – у таємних документах, публіцистичних, пресових, лекційних, художніх, радіо- та кіноматеріалах, або ж їх альтернативи у вигляді безпосередніх свідчень у приватних розмовах, чи зарубіжних радіопередач; особливості сприйняття жителями цих нав'язуваних владою образів, що ними всіляко заповнювався тодішній інформаційний простір.

Географічні межі визначаються територією УРСР. В окремих випадках їх розширено на радянський простір.

Хронологічні межі дисертації охоплюють проміжок між 1944 та 1989 роком. Нижня межа – зайняття Червоною армією території Правобережної та Західної України на якій уже активно діяла УПА. Верхня межа пов'язана із ослабленням всеосяжного контролю консервативної влади у республіці над поширенням інформації, й остаточним набуттям рухом за незалежність масового та динамічного характеру – що завершилося її здобуттям.

Методологічною основою роботи стали принципи історизму, науковості та об'єктивності. Збір та опрацювання даних для написання роботи містили у собі метод архівної та бібліотечної евристики, аналізу, синтезу й абстрагування, а також історичний та логічний методи. Із методів, котрими послуговується історична наука, застосовано порівняльно-історичний (компаративний), системний, ретроспективний, проблемно-хронологічний та метод виключення.

Значну увагу приділено синергетичному методу, з огляду на його наголос на багатоваріантності та альтернативності розвитку тих чи інших процесів. Знайшли своє використання методи кількісні та просопографічний – для окреслення масштабів пропагандистських заходів, а також для пошуку та зіставлення біографічних даних як найвідоміших радянських провладних

публіцистів, так і тих, хто наважився цій владі кинути виклик. Це стосується й біографічних даних людей – учасників опитувань про дійсний вплив радянської пропаганди у досліджуваний період.

Загалом, перебування цієї теми на перетині декількох спеціальностей (історії, соціології, політології, психології), як і на стику різних наукових напрямків у історичній науці (політичної, повсякденної, усної історії) зумовило застосування міждисциплінарного підходу.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що у ньому *вперше*:

- охарактеризовано таке малодосліджене явище, як радянська інформаційно-пропагандистська діяльність в контексті її протистояння виявам незалежницьких прагнень українців;

- проілюстровано, як змінювалася вся інформація безпосередньо у друкованих матеріалах, на радіо, кіноекранах, а також у сприйнятті громадян, котрі ці дані черпали;

- встановлено співвідношення образу ворога-націоналіста, що конкретно нав'язувався владою, і того образу, котрий формувався у людей внаслідок, або ж паралельно цьому нав'язуванню. Відтак, до наукового обігу було введено матеріали опитувань, інтерв'ю жителів колишньої УРСР, які як безпосередньо стикалися із проявами чи носіями «ворожої ідеології», або навпаки – ніколи не мали такого досвіду.

удосконалено:

- методика дослідження інформаційної політики радянської влади післявоєнного періоду.

Отримали подальший розвиток такі проблеми:

- суспільно-політичні процеси у радянській Україні післявоєнних десятиліть;

- способи протидії інформаційним атакам радянської влади з боку її опонентів.

Практичне значення отриманих результатів. Фактичний матеріал та узагальнення дисертації можуть бути використані при написанні основних та спеціальних курсів з новітньої історії України у вищих навчальних закладах, вдосконаленні посібників з історії України, у системі післядипломної педагогічної освіти. Практичне значення стосується також стереотипних уявлень, що досі існують в Україні та поза її межами. З огляду на це, постає сприятливе поле для використання підсумків роботи у поглибленні міжрегіонального історичного дискурсу, та у дослідженнях, навчальних програмах з етнопсихології, етносоціології. Актуалізований джерельний масив та його наукова інтерпретація системно унаочнюють основні факти та прийоми пропагандистської діяльності тоталітарної системи, що сприяє розвінчанню стереотипів та ліквідації деформацій історичної пам'яті української нації.

Апробація результатів дослідження. Головні тези та висновки дисертації апробовані на наукових конференціях «Волинська трагедія: через історію до порозуміння» (Луцьк, червень 2013); «Український народ у Другій світовій війні. До 70-річчя визволення Києва від німецьких окупантів» (Київ, червень 2013); «Проблеми дослідження українського визвольного руху середини ХХ століття» (Львів, листопад 2014).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у 4 статтях наукових видань, включених ДАК України до переліку фахових та 1-ї статті в іноземному виданні:

1. Формування радянською пропагандою негативного образу українського націоналіста // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 22. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2012. – С. 249–254.
2. Українсько-польський конфлікт на Волині в радянських документах 1943–1944 років // Волинська трагедія: через історію до порозуміння: Всеукраїнська наукова конференція. м. Луцьк, 19–20 червня 2013 року. – Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – С. 78–86.
3. Особливості висвітлення радянськими документальними джерелами

спротиву Української повстанської армії сталінському режимові у 1944–1949 роках // Український народ у Другій світовій війні. До 70-річчя визволення Києва від німецьких окупантів. Зб. наук. праць. Відповід. редактор П. М. Чернега. – Київ, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 62–74.

4. Вооруженная борьба украинцев за независимость в 1944–1960 годах: формы, методы, основные моменты восприятия этого явления // *Legea și viața. Revistă științifico-practică*. Nr. 11/2 (275) 2014 / Redactor-șef L. Arsene. – Chișinău, 2014. – С. 57–62.

5. Повоєнна пропаганда проти Греко-католицької церкви в УРСР та роль у цьому процесі органів державної безпеки // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2015. – С. 41–48.

Структура і обсяг дисертації зумовлені її метою, предметом та науковими завданнями і складаються із вступу, п'яти розділів, кожен з яких поділений на параграфи, висновків, списку використаних джерел (477 позицій) та додатків. Обсяг основного тексту дисертації становить 199 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Видавничо-пропагандистська діяльність тоталітарного режиму, попри весь свій розмах і вплив, що чинився протягом десятиліть, не привернув особливої уваги дослідників. Мабуть першою працею на цю тему була розвідка відомого українського історика Олександра Оглоблина, написана ним в еміграції у 1963 році – «Думки про сучасну українську советську історіографію». У ній розставлялися перші акценти стосовно всього пласту публіцистичних матеріалів, котрі почали з'являтися у радянській Україні після закінчення німецько-радянської війни. Зокрема, констатовалося, що вільна українська історична наука на території Радянського Союзу просто перестала існувати, як така: «Хоч в УССР є історичні установи, ... де працює чимало істориків, старших і молодших, видається з 1957 року «Український Історичний Журнал», сучасна українська советська історіографія цілком підпорядкована політичним цілям і наказам комуністичного уряду, отже змушена провадити лінію московського большевизму. Це визначає всю діяльність українських советських істориків – їх ідеологію, методологію, тематику і навіть фразеологію, більше того – диктує наслідки їхніх дослідів і висновки їхніх праць» [391, с. 5]. Ідентичною є й констатація вітчизняного історика І. Патера: «Українська радянська історіографія під тиском правлячого режиму перетворилася, окрім деяких моментів, на інструмент ідеологічної роботи та коментування його політики. Тематику досліджень, зокрема з питань суспільно-політичних процесів в УРСР повоєнного двадцятиріччя, їх ідейну спрямованість визначали замовлення директивних органів із заздальгідь запроектованими висновками та оцінками, що штучно обмежувало поле наукових пошуків» [458]. Із досліджень сучасного періоду заслуговує на увагу

стаття Романа Голика про радянську владу та незалежницькі сили в контексті взаємних ідеологічних стереотипів. У ній проаналізовано розвиток радянської пропагандистської діяльності та висловлених в результаті неї тез (і пов'язаних з цим збірних уявлень). У хронологічному зрізі у розвідці охоплено період від визвольних змагань 1917–1921 рр. до художньо-ідеологічних текстів 1970–1980-х років, а також розглянуто різнобічність цих джерел за типами та особливостями подання інформації [370, с. 191–209].

Частково зачіпалася ця тема, зокрема, антирелігійна пропаганда радянської влади у колективній монографії «Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні» [376]. Слід згадати монографію російського історика А. Фатєєва, у котрій увага зосереджується на певних елементах механізму антицерковної, в основному, антикатолицької пропаганди у післявоєнному СРСР сталінського періоду [471]. Окремим заходам влади (як адміністративним, так і пропагандистським) із протидії швидкому зростанню впливів Греко-католицької церкви у Галичині в другій половині 1980-х рр. приділяє увагу Степан Кобута [441].

На важливості перших постанов ЦК ВКП(б) вересня 1944 р., котрі стосувалися проблем ведення ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи на знову приєднаних західноукраїнських землях, наголошували в одній зі статей Валерій та Валентина Шайкани [474]. Причиною довгої невизначеності у політико-правовому врегулюванні статусу вояків УПА після проголошення незалежності України у статті М. Кугутяка та С. Кобути слушно вказується саме сформоване за часів комуністичного режиму означення організацій українського визвольного руху, як злочинних і ворожих [443].

Історіографії УПА присвячене дисертаційне дослідження білоруського історика Сергія Демидова, у якому певне місце відведено радянському періоду [403]. Тему жорсткої цензури радянської журнальної періодики та радіоефіру, прийомів впливу на суспільну свідомість розглядає у дисертаційній роботі та ряді інших праць Ю. Колісник [384; 405]. Аспект протидії Служби безпеки ОУН політично-пропагандистським заходам радянської влади на території

Волині та Полісся розкрито у статті Я. Антонюка [360]. Окремі моменти із сприйняття радянського пласту історичної та пропагандистського характеру літератури за кордоном можна помітити у статті А. Атаманенка [361, с. 297–304]. Автор навів цікаве спостереження, висловлене діаспорним діячем М. Чубатим у 1973 році: «Не всі праці радянських вчених можна відкидати, бо в деяких з них, часом присвячених критиці буржуазного націоналізму, подаються згадки, що дають уявлення про погляди» [361, с. 298]. Загалом, більш, чи менш побіжні огляди творінь прокомуністичних авторів траплялися в абсолютно різних за тематикою працях з історії визвольного руху – як, до прикладу, у дослідженні Івана Ковальчука про діяльність ОУН та УПА на теренах Житомирської та Київської областей [442]. Діяльність представників українського націоналістичного руху на території Наддніпрянщини та східноукраїнських земель проілюстрував у своїй монографії Юрій Щур, значно ширше розглядаючи у контексті теми доробки радянських офіційних критиків націоналізму. Наводячи, як приклад, твердження одних із найбільш знаних авторів тоталітарного періоду (Клима Дмитрука, В. Трощинського), він узагальнює їх, здебільшого, як такі, що повністю виключали існування націоналістичного підпілля на схід від Збруча. Та все ж у кількох інших працях (Віталія Чередниченка, В. Кравченка), котрі потрапили в поле зору Ю. Щура, таки знайшлися окремі згадки про закладення націоналістичних організаційних клітин ще похідними групами ОУН, а також про діяльність організації у місті Харкові [398, с. 20]. Окрім цього, робиться слушний поділ на праці власне пропагандистського характеру для масового читача, та закриті відомчі роботи для використання лише всередині структур КДБ.

Неоднозначний вплив таких матеріалів радянського періоду на подальші дослідження (не тільки українські) відзначав у одній зі своїх книг Володимир В'ятрович. У контексті нав'язаних комуністичною пропагандою тез про антисемітизм в ідеології українських націоналістів було згадано, що автор однієї з праць про трагедію єврейського населення Західної України Яків

Хонігсман, повторюючи ці твердження, покликався, зокрема, на книги Віктора Поліщука, Віталія Масловського та інші радянські роботи [368, с.19].

Куди більш комплексним та суттєвим є огляд радянської антинаціоналістичної літератури у монографії Д. Веденєєва та Г. Биструхіна, присвяченій діяльності розвідувальних та контррозвідувальних структур українського визвольного руху [366]. Авторами узагальнено і перелічено як основні напрямки самих публікацій, котрі містили ці «викриття» (історія українського націоналізму; викриття повстанського руху в цілому, або його окремих проявів; історія органів державної безпеки, внутрішніх справ, їх боротьби проти ОУН та УПА; дискредитація закордонних центрів українських націоналістів, їхніх зв'язків із спецслужбами іноземних держав; праці, спрямовані проти «реакційних клерикалів» та їх зв'язків із націоналістами), так і практично всі основні збірні штампи, що були у цих численних працях присутні. Це і заяви про те, що націоналізм є продуктом «експлуаторських класів», запевнення у виключній колаборації руху ОУН та УПА, їх незмінне «прислужництво» державам – противникам Радянського Союзу, ототожнення масового явища спротиву радянській владі із кримінальним терміном «бандитизм», а також наголос на ворожому ставленні націоналістів до інших народів і зумисне акцентування виключно на крайніх методах акцій підпілля («різуни», «відлюдки») [366, с. 38].

У хронологічному ж аспекті, як вважають автори, якщо до 1960-х рр. публікації про «злочини ОУН-УПА» мали виключно публіцистично-викривальний характер, то з початку нового десятиліття відповідно до заклику компартії перейти в організований наступ на «буржуазну ідеологію» радянські історики та суспільствознавці перейшли до написання більш ґрунтовних праць з цієї тематики [366, с. 36]. Зазначалося і про те, що у 1968 р. в Інституті історії створено відділ зарубіжної історіографії, основним завданням якого була саме критика «буржуазних фальсифікацій історії України», а кількома роками раніше у схожу ситуацію потрапив тодішній Інститут суспільних наук у Львові. Цю установу партійні інстанції зобов'язали активізувати видавничу діяльність

на тему «Реакційна суть і ідеологія українського буржуазного націоналізму» [366, с. 36]. Вочевидь, покликаючись на тезу Я. Дашкевича, автори звертають увагу читача, що й сам доволі некоректний термін «ОУН-УПА» був започаткований також радянськими істориками.

Набагато ширше і докладніше проаналізовано тут також і згадані вище закриті відомчі праці, написані представниками радянських спецслужб. Слушно вказувалося на їх помітну об'єктивність в порівнянні з «класичними» пропагандистськими матеріалами, а також – на донині актуальне інформаційно-аналітичне навантаження. Цінною є інформація і про те, ким здебільшого були автори таких відомчих праць (монографій, підручників, навчальних посібників, статей у науковій періодиці КДБ СРСР та його навчальних закладів, дисертацій, наукових повідомлень на конференціях у КДБ СРСР, реферативних матеріалах) – це представники керівного та оперативного складу підрозділів органів держбезпеки у Центрі та в УРСР, науково-викладацькі кадри (насамперед – спеціальної кафедри № 9, що викладала історію органів держбезпеки), здобувачі Вищої Червонопрапорної школи КДБ СРСР ім. Ф. Дзержинського (Москва), Вищих курсів КДБ СРСР у Києві, а також навчальних закладів Прикордонних військ КДБ СРСР, Головного управління розвідки Генштабу Міністерства оборони СРСР [366, с. 47].

У власне ж радянській історіографії виникло порівняно небагато праць із оглядом, чи аналізом пластів пропагандистської літератури попередніх років. Та й зачасту вони траплялися у роботах про загальний розвиток історичної науки в академічних закладах УРСР, або ж трансливали партійні рішення про посилення боротьби із «буржуазним націоналізмом» та пов'язані із цим вимоги про поліпшення кількісного та якісного рівня праць на цю тему [194].

Інші ж праці, що виходили зі стін наукових установ, або з-під пера авторів з науковими ступенями та академічними званнями, залишали своїм об'єктом все той же «український буржуазний націоналізм» – при незмінних чітких завданнях його та його «прояви» з різних боків дискредитувати. Хоча часто такі праці вирізнялися лише дещо більш логічною й послідовною

структурованістю, меншою емоційністю, викривально-обвинувальна риторика, термінологія, та, що головне, наперед запрограмовані висновки досліджень, зберігалися. Відтак наведене ставить ці роботи за своєю суттю, змістом ближче до джерельних матеріалів з теми.

До них можна віднести дисертаційне дослідження Ю. Киричука [439], праці Ю. Сливки [195; 196], В. Масловського [139; 140; 141; 278; 406], в основному антирелігійні книги, чи дисертації І. Миговича [163; 164; 165; 166], А. Грабовської [401], Д. Міньковецького [407], М. Пасічника [408]. В історичній ретроспективі характеризував націоналізм та боротьбу проти нього професор А. Лихолат [130].

У 1975 р. побачила світ монографія Юрія Римаренка «Буржуазний націоналізм і його теорія нації» [180]. Інші праці цього автора теж переважно вирізнялися із всього масиву своєю концептуальною спрямованістю із розвінчування націоналізму загалом – як ідеї, системи цінностей [182; 183; 184; 185; 186; 187; 188; 295; 296; 297]. За роботу в цьому напрямку йому присвоїли й ступінь доктора філософських наук [409]. У схожому ключі наряду із Римаренком працювали В. Євдокименко [109; 110; 111], О. Поліщук [174; 175] та деякі інші автори [271].

Можна згадати серед таких науковців В. Трощинського, від котрого найбільше «діставалося» емігрантським українським організаціям (в пострадянській час досліджував еміграцію вже з об'єктивних поглядів) [201; 212], та, за тотожністю об'єктів критики, Є. Камінського та М. Горелова [82; 83; 116; 117; 118; 400]. Спрямована проти власне досліджень з історії України «на еміграції», в радянський період виділилась ще вужча група праць, зокрема, авторства М. Варварцева [65; 66]. А дехто з цих авторів із вченим ступенем продовжує відстоювати антинаціоналістичні позиції і тепер [472].

Отож варто констатувати, що тема якщо й представлена в пізнішій історіографії, ніж радянська, то, здебільшого, дотичною літературою. Набагато більш обширну та різноманітну інформацію містять у собі джерельні матеріали.

1.2. Джерельна база дослідження

Перш за все, джерелами для розкриття теми стали офіційні документи партійних органів, спецслужб, архівні матеріали (із фондів ЦДАГОУ, ДАЛО, ЦДКФФА, ДА СБУ), документальні фільми, спогади. Зокрема, цінним у висвітленні багатьох моментів теми став широкий спектр даних із документальних збірників, а саме: «Культурне життя в Україні. Західні землі. 1939–1953» [34], «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990)» [40] (в котрому міститься значна кількість інформаційних повідомлень КДБ УРСР до Центрального комітету КПУ про антирадянські прояви у республіці) та «Іноземці про українських політв'язнів» [33]. Документальну базу дослідження доповнили й емігрантські видання – «Українська Гельсінкська група 1978–1982. Документи і матеріали» [46], «Українська суспільно-політична думка в 20 столітті» [48], «Українська інтелігенція під судом КГБ» [47]. Важливим джерелом є ««Особые папки» Сталіна і Молотова» [39], яке ілюструє, як уявляли національно-визвольну боротьбу українців серед найвищого керівництва СРСР. Потенціал та масштаб заходів радянської влади (в тому числі й пропагандистських) у західних областях України в повоєнні роки допомогли окреслити деякі зі статистичних щорічників «Народне господарство» – котрі зіставлялися як стосовно всієї території УРСР, так і окремих областей [37; 38]. Детально була проаналізована у документах радянських спецслужб чи не найбільш популярна серед пропагандистів особа митрополита Шептицького [36]. Також вартими уваги є окремо видані праці або мемуари І. Гея [369], Л. Лук'яненка [227], В. Лісового [226], С. Глузмана [220], Б. Гориня [221], Д. Шумука [233] а також численні спогади-інтерв'ю вояків УПА, так само як і їх противників. Водночас певну кількість інтерв'ю жителів колишньої УРСР було записано автором дисертації – запитання в основному стосувалися їх безпосереднього ставлення до радянської пропаганди та образу українських націоналістів, що тоді побутував.

Повертаючись же до перших засекречених відомчих праць (на документальній основі), відзначимо, що одним з їх авторів був навіть заступник голови КДБ УРСР, колишній начальник 4-го Управління цієї структури Борис Шульженко [219]. Як зазначають історики, вперше сама ідея про необхідність узагальнення матеріалів боротьби з українським підпіллям була озвучена головою КДБ УРСР Віталієм Никітченком 28 серпня 1959 року. За його вказівкою створено робочу групу з 24 чекістів, що мали зібрати пропозиції щодо підготовки відповідного збірника документів та розробити методологію роботи. Склад групи чи не найкраще свідчив про серйозність намірів її ініціаторів: серед них було 15 полковників, 6 підполковників, 3 майори – усі обіймали керівні посади в радянських органах безпеки в західноукраїнських областях в 1940–1950-х роках, не лише брали безпосередню участь у ліквідації підпілля, але й керували цим процесом. Із бюджету КДБ було виділено значну на той час суму – більше 10 тисяч карбованців. Про хід роботи Никітченко звітував своєму безпосередньому шефу Голові КДБ СРСР Шелєпіню [420].

Згадані напрацювання за участю Б. Шульженка, як певною мірою результат усіх цих заходів, попри численні помилки та неточності загального характеру у фактах і цифрах з історії українського націоналістичного руху, дійсно вводили до наукового обігу (хоча й закритого) таку кількість вартісних матеріалів, котра в СРСР не була доступною, вочевидь, більше нікому – втім, як і українським діаспорним історикам за кордоном. В принципі, те ж саме можна сказати і про низку інших схожих праць, або закритих лекцій, що вийшли дещо раніше, або пізніше з-під пера офіцерів-чекістів [217; 218].

Скажімо, вже у 1960-х роках радянські спецслужбісти впевнено оцінювали чисельність УПА у понад 100 тис. чоловік [219, с. 84], а також докладно змальовували всю військову та територіальну структуру УПА – включно з найменуванням військових звань [217, с. 89–91]. Деякі детальніші статистичні дані, поміщені там, можуть здивувати й сучасного читача, скажімо, як дані про неабияку активність підпілля у Вінницькій області з 1 серпня 1944-го по 1 січня 1945 р. [218, с. 97], чи про спроби мельниківського крила

організації створити свої таємні «явки» для перекидання емісарів ОУН в Україну навіть у Калінінграді [217, с. 89].

Між цими засекреченими дослідженнями спецслужб про діяльність УПА та націоналістичного підпілля й всім пластом багатотиражної історико-публіцистичної пропагандистської літератури можна виділити ще одну окрему групу праць – із історії самих органів державної безпеки, а також Внутрішніх та Прикордонних військ Радянського Союзу [105; 106; 107; 126; 209]. Будучи у відкритому доступі, ці видання все ж суттєво відрізнялися від пропаганди так би мовити, «класичної». Хоча, як правило, з тієї, чи іншої книги на цю тематику лише певний розділ, чи кілька сторінок були присвячені саме питанню післявоєнного протиборства з національним рухом, за вказаними там даними можна було хоча б приблизно оцінити як чисельність та справжній розмах діяльності ОУН і УПА, так і реальний ресурс, задіяний військами під радянським командуванням. Іноді автори разом із цінною інформацією залишали посилання й на архіви конкретно своєї структури – як от на Центральний архів Прикордонних військ (ЦАПВ) [209, с. 193].

Що ж до решти величезної кількості пропагандистських матеріалів – то, у першу чергу, не буде зайвим огляд наявних даних хоча б про їх наймаститішу авторську когорту. Без перебільшення, найбільш знаковою для радянського табору у Західній Україні персоною після завершення німецько-радянської війни став місцевий письменник, журналіст та публіцист Ярослав Галан. Виходець із Перемищини, член Комуністичної партії Західної України з 1924 р., що двічі був арештований польською владою, а згодом спеціальний кореспондент газети «Радянська Україна» на Нюрнберзькому процесі, мабуть, якнайкраще підходив для того, аби стати своєрідним радянським символом боротьби проти існуючих тоді ідейних противників. Уже чи не перший його в'їдливий памфлет «З хрестом чи з ножем?» [190], написаний під псевдонімом Володимир Росович у квітні 1945 р., став предметом інформування Микити Хрущова. Як описували очільникові УРСР, цей твір фактично справив ефект величезної сили бомби серед в основному релігійного, консервативного

населення зайнятих радянською владою західноукраїнських земель, особливо, Галичини [34, с. 268]. Історія греко-католицької церкви, а надто особа незадовго до цього померлого митрополита Шептицького у відповідних специфічних тонах продовжувала змальовуватись «полум'яним критиком» Галаном і в інших роботах – «Що таке унія?» (1946 р., під цим же псевдонімом) [191], «Плюю на папу» (1949 р., у відповідь на відлучення письменника від церкви папою Римським Пієм XII). З-під пера прихильника комуністичної ідеології також вийшли праці із не менш промовистими заголовками – «На службі у сатани», «Отець тьми і присні», «Ватикан без маски», «Люди без батьківщини», «Упирі» та ряд інших «праць», котрі стали результатом його активної діяльності у цьому напрямку [68; 69; 70; 71; 72; 73; 74; 75; 76; 77; 78]. Загибель Я. Галана у 1949 р. створила навколо його персони у Радянському Союзі чи не справжній культ: від створення музеїв, меморіальних таблиць і перейменування вулиць на його честь до видання численних агіографічних життєписів та навіть створення кінофільмів [20; 62; 64; 155; 176; 319; 343; 347]. На ролі громадських клубів імені Я. Галана у боротьбі проти «уніатів та зарубіжних націоналістичних центрів» наголошували й найвищі керівники УРСР [214, с. 45]. Навіть на судових засіданнях у справах опозиційно налаштованої творчої інтелігенції підсудних та свідків іноді запитували, чи читали вони твори Галана, і які саме [47, с. 134].

Поряд із Галаном у когорті «бійців» із українським націоналізмом можна назвати Володимира Беляєва та у дещо пізніший час – Юрія Мельничука. Беляєв, будучи вже на той час досить відомим прозаїком, переїхав до Львова незадовго після того, як туди повернулася радянська влада (серпень 1944 р.) – кореспондентом Всесоюзного радіо. У цьому місті він жив до 1959 р., увінчавши своє перебування написанням сценарію до відомої кінострічки «Іванна» [57]. Окрім нього, В. Беляєв був співавтором збірки кіноповістей «Роки і доли» [54], що торкалися західноукраїнської тематики, а також фільму про Я. Галана «До останньої хвилини». Саме цей автор висунув, мабуть, найбезапеляційніші і найбільш лаконічні посили стосовно затятих противників

соціалістичного ладу – «Я звинувачую!» [55; 56], та «Хто тебе зрадив?» [58]. Зображав усіх можливих зрадників Беляєв як у памфлетах, так і в художніх творах [59; 315; 316].

З середини 1950-х років на поприще ідейної боротьби із українським націоналізмом вийшов уродженець Коломийщини, у минулому – учасник робітничого руху у міжвоєнній Польщі і фронтовик Червоної армії у німецько-радянській війні Юрій Мельничук. Закінчивши у 1948 р. республіканську партшколу при ЦК КП(б)У, став працювати головним редактором видавництва «Радянський письменник», а згодом – журналу «Жовтень». Окрім численних друкованих праць [143; 144; 145; 146; 147; 148; 149; 150; 151; 152; 153; 154; 280], Ю. Мельничук був автором або співавтором сценаріїв до декількох документальних фільмів («Народ звинувачує» (1959) та «Молодість звільненого краю» (1959)). Прізвище Мельничука з'являлося й на брошурках поряд з майбутніми чиновниками найвищого рангу, зокрема, із В. Маланчуком [156]. Доробок та творчий шлях Мельничука також ставали об'єктом інтересу для наступних публіцистів, котрі продовжували у цьому напрямку працювати [207].

Значну ж частину інших авторів антинаціоналістичних та антиклерикальних «пам'яток» цього ідейного протистояння можна охарактеризувати за родом їх основної діяльності у минулому й відповідною професійною спрямованістю. До прикладу, Сергій Карін-Даниленко [88; 89; 90; 253], працюючи в органах держбезпеки, ще у 20-х рр. брав активну участь у боротьбі проти представників тогочасного українського незалежницького руху. А зі створенням НКДБ УРСР став заступником керівника 4-го управління, невдовзі після чого був відправлений до Західної України для безпосередньої ліквідації націоналістичного підпілля, де очолив оперативну групу НКДБ. Також під виглядом представника уряду УРСР вів переговори про можливість припинення збройного конфлікту із представниками Центрального проводу ОУН, а користуючись посвідченням уповноваженого у справах релігійних культів СРСР – особисто зустрічався та вів бесіду з митрополитом Шептицьким. Примітно, що повернувшись тоді цілим та неушкодженим із

табору повстанців (у чому напередодні сумнівався, навіть попросився із сім'єю), офіцер з часом став одним з активних критиків українського визвольного руху [383, с. 249]. Ваговитим було також ім'я Кліма Дмитрука [91; 94; 96; 98; 100; 101; 257; 258]. Цим псевдонімом користувався майор КДБ Климентій Гальський, котрий очолював 4-й (аналітичний) відділ КДБ УРСР. Про досвід даного персонажа та символічну його роль у придушенні прагнень українців до незалежності та демократії свідчить і те, що він, окрім безпосередньої участі у боротьбі з підпіллям, вів у свій час також кримінальні справи проти Юрія Шухевича, Левка Лук'яненка, Михайла Осадчого, неодноразово проводив допити й Івана Геля. Подібне можна згадати і про ще одного радянського науковця В. Чернявського (псевдонім – Віталій Чередниченко) [210; 211]. У 1944–1956 рр. він працював по лінії зовнішньої розвідки та очолював відділ у центральному апараті розвідки МДБ-КДБ. Аналогічне стосується й О. Левченка [127; 128; 129], В. Шевчука, В. Цуркана [177; 178; 206], В. Чубенка [213], які фігурують як «активні учасники боротьби з підпіллям та закордонними центрами ОУН» [365, с. 344]. Широко брали участь офіцери радянської держбезпеки, чи Прикордонних військ також і в консультуванні авторів художніх або кінохронікальних картин пропагандистського характеру. Часто це можна бачити в самих титрах, як, наприклад, у фільмі «Государственная граница. За порогом Победы» («Головний консультант – генерал-лейтенант В. Іванов, консультант – полковник А. Корчміт»). Про долю радянських агентів, що діяли у середовищі противника, також виходили окремі пропагандистські праці – біографічного характеру [119].

Досить відособленими на цьому фоні виглядають віхи короткої біографії не менш знаного «викривальника» всіх «ворогів соціалізму» – Тараса Мигаля [157; 158; 159; 160; 161; 162]. У 1949 р. його несподівано заарештовують, під час репресій західноукраїнської інтелігенції – і на 6 років запроторюють до сибірських таборів. Лише після звільнення Т. Мигаля, як він сам неодноразово зізнавався близьким, почали «дуже настійливо вмовляти» стати до рішучої

боротьби із українським націоналізмом. Відтак Т. Мигалю навіть у такому специфічному середовищі викривальної публіцистики можна вважати персоною як мінімум неоднозначною.

Лише початок засудження беззаконь сталінізму під час доби «перебудови» і поступового відкриття раніше засекречених даних не міг безпосередньо не відбитися і на працях, спрямованих проти, зокрема, ОУН та УПА. Хоча на сторінках книг цього періоду залишилися показні намагання зберегти стосовно українських націоналістів все ту ж максимально негативну риторичку, за викладом основного змісту вони змінилися у порівнянні із публіцистикою попередніх років у деяких моментах чи не до невпізнаваності.

У кінці 1980-х рр. почали з'являтися публікації, що розкривали реально задіяні владою засоби для протистояння з УПА. Соціальний склад, структура повстанської армії теж стали тим, у аналізі чого тогочасні пропагандистські автори стали піддавати сумніву попередні канони. Що ж до опису мотивації вступу до повстанських лав, то серед причин відкрито визнавався навіть певний вплив «грубих порушень соціалістичної законності, безпідставних репресій, фактів необґрунтованого виселення окремих мешканців міст і сіл». А все зазначене трактувалося, як прояви сваволі Сталіна і його оточення [87, с. 10]. Ставилися під сумнів також цілком безглузді тези про УПА, як «розрізнені неорганізовані зграї» – натомість армії віддавалося належне, як мобільному та підготованому у військовому плані формуванню. В продовження цього ж наголошувалося й на тривалості опору, чинити який всього лише «зграї» навряд чи були здатні [87, с. 11]. Вельми важливою, на наш погляд, була й безпосередня цифра, котра наводилася та позначала чисельний склад УПА у близько 90 тис. чоловік – як і згадка про введення військових звань від старшого стрільця до генерал-хорунжого (головнокомандуючого) [87, с. 12].

Хоч доволі уривчасто та обмежено, але все ж визнавалася боротьба повстанців проти німецьких сил [87, с. 11]. Втім, про подібне (структуру УПА, чи епізоди її антинімецької діяльності), хіба у ще більш завуальованій формі,

могли згадувати й публіцисти ранішого періоду [81, с. 80–81; 66, с. 204; 133, с. 38].

Своєрідною та важливою квінтесенцією такої літератури періоду «перебудови» можна назвати, вочевидь, те, що вперше досить жорстка критика радянської пропаганди почала лунати фактично зі сторінок тієї ж радянської пропаганди.

До кінця 1980-х рр. продовжувався специфічний аналіз діяльності УПА й у виконанні органів держбезпеки УРСР. Так, 11 листопада 1989 р. Колегія КДБ УРСР ухвалила план заходів з утвердження гласності у діяльності органів держбезпеки республіки. Передбачалося вивчення, оцінка й відбір для публікації у ЗМІ архівних документів спецслужб з пропагандистською метою. Зокрема, планувалося дати у відкритій пресі публікації за матеріалами оперативних заходів «Омут», «Переправа», гри «Звено», що велася із закордонними центрами ОУН та іноземними розвідками. Виходить й поширюється за кордоном брошура одного з керівників розвідки КДБ УРСР В. Цуркана «Холостий хід ОУН», присвячена 20-літній оперативній грі КДБ та МВС Польщі «Бумеранг» із ЗЧ ОУН, їхньому співробітництву із зарубіжними розвідцентрами (перебіг гри оприлюднено на прес-конференції у Києві 14 вересня 1988 р.) [366, с. 45–46].

Окрім публіцистичних матеріалів (у форматі саме книжок) слід згадати й інші види розповсюдження пропагандистської інформації. Серед періодичних видань – знаний щомісячник «Перець» (виходило навіть спеціалізоване його видання для західних областей) [244] та московський «Крокодил» [469]. Першому завдання «викривати українсько-німецьких націоналістів» дав ЦК КП(б)У в своїй постанові ще 1946 р., а другий успішно виконував таку роботу у всесоюзному масштабі. Зокрема, Д. Куп'як, котрого вимагав видати уряд СРСР, згадував, що саме у журналі «Крокодил» у червні 1971 р. з'явилася стаття Г. Осіпова під назвою «Убийцы дают интервью» [225]. Примітно, що на дискредитацію Ватикану та греко-католицької церкви, окрім власне комуністичних видань так само працював і церковний «Журнал Московской

патриархии». Ці журнали, як також і інші численні періодичні та пресові матеріали часто потрапляли й безпосередньо за кордон в результаті цілеспрямованих заходів радянської влади.

Не відставали й радянські преса та періодика всіх рівнів. У республіканській, обласних, районних газетах періодично друкувалися антинаціоналістичні статті та замітки абсолютно різного штибу. Це могли бути офіційні звернення уряду УРСР щодо виходу повстанців і підпільників з повинною, схожі заклики від місцевих керівників НКДБ-МДБ, офіцерів, чиновників, розповіді про діяльність радянських активістів, «ястребків», або ж розповіді від їх імені, заклики всебічно посилити боротьбу проти «бандерівців» [242; 254; 263; 268; 272; 273; 284; 285; 289; 298 302; 306; 310; 311; 312]. Дуже часто публікованими були так звані «малі фейлетони» О. Вишні та ряду інших авторів про «самостійну дірку» і її представників [243; 244; 245; 255; 256; 262; 264]. Кілька номерів поспіль займала там своїм обсягом згадувана праця Я. Галана «З хрестом чи з ножем?» [299; 300; 301], інші його твори теж не залишалися без місця на сторінках газет [246].

Художні твори радянського часу, в яких так чи інакше була присутньою тема національного руху, якщо відрізнялися від зразків преси та публіцистики, то хіба своєю дещо більшою легкістю до прочитання, зумовленою власне художнім стилем. А традиційно емоційний образ ворога або зберігався незмінним, або міг сприйматися навіть ще гостріше. Таким був роман А. Іванова «Вечный зов». За його мотивами протягом 1973–1983 рр. зняли телесеріал, що довгий час користувався глядацьким попитом. Змальований там образ зловісних «бандерівців» подекуди уривчасто зринав у пам'яті навіть деяких сучасних російських істориків: «Моя мама, восторгавшаяся популярным тогда романом Анатолия Иванова «Вечный зов», с металлом в голосе обличала каких-то «бендеровцев», по сюжету распиливших пилой чекиста Якова Алейникова. Праведному советскому дошкольнику было, конечно, жалко погибшего такой лютой смертью представителя славных органов госбезопасности... Тем не менее, помню свое удивление, когда тогда же из

путанних об'яснень мамы удалось выяснить, что «бендеровцы» с пилой – совсем даже не привычные немцы-фашисты, а какие-то «свои», жившие вроде тоже в СССР, но на самом деле не «свои». Лет через восемь после памятного разговора с мамой о злобных «бендеровцах» в силу разных причин опытным путем пришлось убедиться: советские писатели могут лгать не хуже Геббельса» [356, с. 78]. І хоча у серіалі Алейнікова вже не розпилюють, а спалюють живцем, вплив і кіноепопеї, і книги на пересічного громадянина Радянського Союзу мабуть важко переоцінити – як у загальному плані, так і в питанні сприйняття українських націоналістів. Лише зайвим підтвердженням цього є той факт, що книга залишається досить популярною і в сучасній Росії. Такими ж багатосторінковими та сюжетно різноманітними були й інші радянські художні твори з помітними антинаціоналістичними нотками [318; 319; 320; 322; 323; 324; 327; 328; 329].

Переходячи до аналізу джерел жанру кіно, варто розпочати їх розгляд із поділу на саме художні кінострічки (як і згаданий серіал) та картини документального характеру, часто із хронікальним способом викладу подій. До останніх належали кіножурнали та кіносюжети, складені за хронологічним принципом [5; 6], окремі повноцінні фільми, присвячені якійсь конкретній темі. Це могли бути зйомки судових процесів над окремими колишніми оунівцями, чи їх групами [7; 8], серійні фільми про історію й тогочасну діяльність «унії» та «уніатів» [9; 10], стандартно численні екранізовані розповіді про «криваві злочини націоналістичних банд» [11; 12]. Героями-оповідачами цих свідчень, як правило, чи не завжди були саме найбільш яскраво виражені радянські адепти – колишні комсомольці, партійні діячі, червоноармійці, партизани або «ястребки» – ті ж, хто безпосередньо протистояв незалежницькому підпіллю у 1940–1950-ті рр. Серед таких кінофільмів могли траплятися й перебіги цілих шпигунських викриттів емісарів з-за кордону (із «антирадянською літературою»), котрі потрапляли на територію СРСР [13], або, до прикладу, показ окремою стрічкою картини перепоховання тих же радянських партизан, чи розвідників, «замордованих українськими буржуазними націоналістами»

[14]. Подібне часто висвітлювалося у трансляціях численних радіопередач, на прес-конференціях, записаних для радянського радіо [15; 16].

У дечому неоднозначним було відображення «бандерівців» у різних художніх кінокартинах. В одних стрічках традиційне пропагандистське навантаження на образ націоналістів є яскраво вираженим та практично не послаблюється. Тобто зовнішній вигляд негативних героїв, їх вислови, гасла, символи, дії завжди перебували на першому плані і містили відверто компрометаційні посили. В інших же фільмах цей образ ворогів досить нечіткий, розмитий, загнаний, так би мовити, у надто художні форми. Так, у стрічці «Багряные берега» підпільники постають настільки таємничими, що взагалі рідко з'являються у кадрі [332]. Схожим за такими особливостями є фільм «Тревожный месяц вересень» – де «бандерівці», здебільшого, з'являлися так само наче з-за кадру, а їх образ, ідентично, був досить абстрактним. А з вкрай несподіваного ракурсу можна помітити появу теми «українських націоналістів» у двосерійній епопеї про радянського розвідника-диверсанта Ніколая Кузнецова «Сильные духом». Буквально у хвилинному епізоді камуфльовані яскраво під них радянські партизани розстрілюють із засідки німецьку колону. Щоправда, у формі, яка нагадує зовсім не форму УПА, а швидше – української допоміжної поліції. Втім, тризуби на кашкетах були продемонстровані крупним планом [354]. На противагу цьому моменту не можна не зазначити, що власне сам Н. Кузнецов загинув якраз у сутичці з бійцями УПА, про що художня література та преса широко інформувала пересічного громадянина [274; 329]. В той же час, у фільмі про це – навіть жодного натяку.

Що ж до загального підсумкового огляду цих багатотиражних праць, їх змісту, характеру, то їх досить важко групувати за якимось яскраво вираженими особливостями, навіть тематичними. Адже навіть автори книг, заголовки яких позначав цілком конкретний об'єкт нападок і критики, часто ним абсолютно не обмежувались. У хронологічному вимірі роботи «професійних» викривачів націоналізму та антирадянщини теж виглядали

надто строкатими, із достатньо переплетеним ходом подій – від Першої та Другої світових воєн до року написання тієї чи іншої статті або книги. Звичними були розлогі екскурси в минуле, або несподівані забігання наперед. Дещо чіткішими на цьому фоні виглядали хіба що роботи, завданням яких саме і визначалося показати етапи боротьби проти націоналізму в історичній ретроспективі [195; 203].

Серед тих же робіт, що надають деякою мірою таку можливість, спробуємо виділити, з певними застереженнями, окремі групи (за описуваними подіями чи явищами). Скажімо, деякі викладені радянськими пропагандистами дані, обмежувалися лише міжвоєнним періодом у Західній Україні (або частково торкаючись пізніших подій) [204; 102; 317; 201]. Як зауважує дехто, частина з авторів праць такого характеру вслід за Я. Галаном, П. Козланюком, Ю. Мельничуком, використовувала для цього дещо модифіковану стилістику довоєнної КПЗУ та відносно добре орієнтувалася в обставинах життя Західної України 30–40-х років ХХ ст. взагалі та формування ОУН зокрема (самі будучи місцевими вихідцями та одночасно комуністами «зі стажем») [370, с. 203; 325; 108].

Найбільшим же пластом зразків ідеологічно вмотивованих матеріалів, чий об'єкт можна чітко виділити, були книги та статті антицерковного, «антиклерикального» спрямування [41; 50; 52; 63; 86; 95; 99; 146; 147; 148; 170; 171; 172; 241; 249; 252; 248; 250; 259; 314; 422]. Та навіть окремі їхні заголовки промовисто свідчать, наскільки у потоках критики та викриттів переплелися саме «клерикалізм» та «націоналізм» [163; 164; 165; 164; 181; 193; 205]. На антицерковні теми, як згадувалось, в радянський час були написані й непоодинокі дисертації [400; 406; 407]. Звинувачення на адресу священнослужителів різних конфесій, зокрема УГКЦ та УАПЦ, лунали й зі сторінок більш загальних атеїстичних брошурок [113]. Дещо рідше з'являлися праці, присвячені соціально-економічним перетворенням після приєднання Західної України до СРСР [404], а також дифамації українських політв'язнів

пізніших років [79; 125]. Певною мірою це стосується газетних статей про судові процеси над цими інакодумцями [308].

Звичайно, що у контексті «холодної війни» між демократичним та комуністичним блоками, і за урахуванням активної діяльності багатьох українських організацій політичної еміграції саме у «західному світі», не могло не виникнути такого напрямку пропагандистських зусиль, які б не демонізували в основному саме «закордонні націоналістичні центри» [51; 53; 67; 82; 83; 103; 115; 116; 117; 118; 121; 122; 123; 124; 132; 134; 135; 153; 154; 161; 167; 192; 198; 202; 208]. Про серйозність розгортання державною машиною СРСР роботи у цьому напрямку, свідчить хоча б те, що уже з 1955 р. для компрометації лідерів цих закордонних центрів активно почали використовуватися можливості комітету «За повернення на Батьківщину» зі штаб-квартирою у Берліні. А 15 жовтня 1959 р. ЦК КПРС навіть ухвалив постанову «Про поліпшення роботи серед переміщених радянських громадян і емігрантів у капіталістичних країнах» і про зміни, у зв'язку з цим, спрямованості діяльності комітету «За повернення на Батьківщину». За наступною постановою ЦК КПУ, від 16 серпня 1960 р., у жовтні того ж року засновувалося Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном [366, с. 51]. Саме на аудиторію закордонних українців була розрахована газета «Вісті з України», а також ряд інших видань. Так само 1960 р. було трансльовано по радіо й поширено у цій же газеті та виданнях комітету «За повернення на Батьківщину» заяви-звернення В. Кука (19 вересня) та М. Матвієйка (24 грудня) із засудженням ними своєї націоналістичної діяльності. Всього у 1960–1961 рр. КДБ УРСР було організовано понад 200 викривально-компрометуючих виступів колишніх учасників руху опору (у тому числі – арештованих членів центрального проводу ОУН(Б) В. Галаси, М. Степаняка. КДБ підготував брошуру «Терор на службі ЗЧ ОУН», опус М. Матвієйка «Чорні справи ЗЧ ОУН» та ряд інших викривальних матеріалів [366, с. 52; 142; 168; 169; 215; 281].

Відомим у цьому контексті було ім'я канадського публіциста українського походження, але прокомуністичної орієнтації П. Кравчука, що видавав свої матеріали під псевдонімом Марко Терлиця [198; 199]. Окремі написані у пропагандистському дусі брошури навіть перекладалися англійською мовою та подібним чином розповсюджувалися за межами СРСР [216]. Цікавим відгалуженням стала й низка робіт, де поряд із «українським буржуазним націоналізмом» жорстко таврується і «сіонізм» [80; 179; 189; 202; 261; 293]. Видавалися також праці, де на підставі цитат із українських колаборантських видань часу німецької окупації створювалася картина тотального антисемітизму в середовищі всіх «українських націоналістів» [120].

Відтак джерельна база дослідження є достатньо різноманітною за типами матеріалів, в яких міститься цінна інформація, а також репрезентативною для виконання поставлених завдань роботи.

1.3. Методологія дослідження

Перш ніж розпочати розгляд методів та наукових підходів, застосованих у роботі, вважаємо за необхідне окреслити понятійно-термінологічний апарат, елементи якого позначають як тему, так і структуру дослідження. Під визначенням «український національно-визвольний рух» зазначеного хронологічного періоду розуміємо будь-які дії групи осіб, чи окремих людей, що своїм вістрям були спрямовані на досягнення національної незалежності України, встановлення її політичного суверенітету. Що ж стосується Організації українських націоналістів, то у роботі в абсолютній більшості випадків мається на увазі саме її «бандерівська» гілка (за винятком тих, де назва іншої фракції вказана безпосередньо). Те ж саме й у випадку з УПА – йдеться про збройну формацію, що була створена весною 1943 р. з ініціативи ОУН(Б). «Поліська Січ» Тараса Бульби-Боровця якщо й згадується, то конкретно під цією назвою, без прив'язки до аббревіатури «УПА». Рух же

пізніших років, за яким в історіографії закріпилася назва «дисидентського», заслуговує на ширше означення, скажімо, «ненасильницький визвольний рух». Адже власне дисидентство із притаманними йому способами діяльності, чи особливостями поведінки займало лише свою певну нішу у цьому більш загальному процесі. Інформаційний простір УРСР – поле, у якому сукупність всіх наявних відомостей із вказаної теми існувала, поширювалась у безперервному процесі на території тодішньої Української радянської республіки. Радянська ж пропаганда – своєрідний набір засобів інформаційного впливу, що чіткою метою мав змінити уявлення широких мас населення про перебіг реальних подій історичного минулого, підмінити його своїми тезами.

Серед усіх методів, чиє застосування знайшло місце у дослідженні, найперше варто розпочати із найпоширенішого в історії методу збору джерельних матеріалів, тематичних виписок із відповідних документів та літератури. Тобто маємо на увазі метод архівної та бібліотечної евристики, критичного опрацювання цих зібраних джерел. Адже зіставлялися їх зовсім різні типи – від архівних та опублікованих матеріалів (як правило, офіційних документів органів радянської влади) до даних ЗМІ, спогадів очевидців та усних опитувань. В процесі роботи із цими матеріалами та перетворення їх у науковий текст автор вдавався до таких загальнонаукових методів, як аналіз, синтез та абстрагування, виокремлюючи найбільш значущі для роботи дані. Також знайшли застосування історичний та логічний методи, що у своєму поєднанні дозволили прослідкувати за багатоманітністю перебігу певних історичних процесів, і водночас підбити їх більш-менш чіткі підсумки.

За допомогою порівняльно-історичного (компаративного), системного, ретроспективного та критично-аналітичного методів предмет дослідження було розглянуто в контексті тих чи інших загальних особливостей досліджуваних історичних періодів. Адже без встановлення чіткого взаємозв'язку з тими політичними процесами, що тоді відбувалися, безумовно чинячи вплив й на інші сфери життєдіяльності, це було б вельми проблематично. Своєю визначальністю не втрачає і принцип історизму – дотримання своєрідної

дистанції між поглядом сучасного дослідника і умовами, реаліями та мотивами, із яких виходили люди того часу у своїх діях, реакціях на різноманітні явища, інформаційні посили. Взяття до уваги принципів науковості та об'єктивності допомагало виділяти із загального обсягу фактів лише найбільш перевірені й достовірні та уникати певної спрощеності у їх інтерпретації. Якщо ж у цьому процесі на шляху траплялися деякі труднощі, у нагоді ставав метод виключення, що з різних варіантів пояснення цих фактів сприяв вибору найменш суперечливого.

Оскільки здійснювався огляд того, як циркулювала вся наявна інформація про український визвольний рух від початку його збройного конфлікту із радянською владою і аж до кінця 1980-х рр., безумовно виникло поле для широкого застосування історико-порівняльного та проблемно-хронологічного методів. Встановлення безлічі різноманітних шляхів (цілеспрямованих, чи й мимовільних) поширення цих відомостей, як і альтернативності та багатоваріантності їх сприйняття суспільством було досягнуто завдяки синергетичному методу.

Використання просопографічного методу допомогло співставити біографічні дані принаймні найвідоміших авторів-творців радянських пропагандистських праць. За його допомогою зроблено спробу визначити, які спільні чи відмінні риси життєписів цих людей ввели їх у нішу діяльності в цьому напрямку – і якою мірою це відбивалося й на характері самих праць. Кількісні ж методи було застосовано для безпосереднього встановлення числа тиражів радянських історичних праць, публіцистики у різні роки, кількості зразків преси чи продукції кінематографу, виявлення частки лекцій антинаціоналістичної тематики в контексті окремих заходів радянської влади. Це ж саме стосувалося і кількості запитань, що ставили на відкритих лекціях жителі УРСР – про «бандерівців», чи опозиціонерів пізнішого часу.

Не зайвим буде наголосити й на певному знаходженні нашої теми поміж сфер зацікавлення інших дисциплін, окрім історії – соціології, психології тощо. Відтак міждисциплінарний підхід, з оглядом на методи, притаманні кожній з

цих наук, теж знайшов тут своє помітне місце. Маємо на увазі, наприклад, напрямок усної історії (Oral History), популярність якого нині лишень зростає. Ставлячи за свій ключовий інтерес конкретну людину, особистість у тісній взаємодії із процесом перебігу історичних подій, це додає до загальної картини дослідження складових мікроісторичного забарвлення. Також можна лише погодитися із В. Гриневичем, що дослідження самої громадської думки і суспільно-політичних настроїв поза контекстом аналізу заходів влади (політико-ідеологічних, соціально-економічних та культурних) є неможливим [398, с. 9]. Втім, слушно ним зазначається і про важливість впливу цих настроїв на таку річ, як поведінка людини. На прикладі епохи сталінізму дослідник зазначав, що, приміром, ставлення до влади могло виявлятися у досить широкому спектрі моделей поведінки (від відданості через умовну лояльність або імітацію лояльності до ворожості) [398, с. 10].

Визначене В. Гриневичем як ключове – питання про ступінь «тоталітарності» самого суспільства – є надзвичайно актуальним і для нас, адже розглядаємо суспільство післявоєнної УРСР в контексті надзорського ідеологічного протистояння з українським націоналізмом. Тому, не зважаючи на те, як інтенсивно такі моделі поведінки накидалися владою, окрім, власне, подачі викривленої інформації, важливо ще й з'ясувати, якими могли бути дійсні можливості конкретного громадянина самостійно формувати набір уявлень про події минулого, чи сучасності. Адже через цей особистісний вимір можна під зовсім іншим кутом оглядати міцність виставлених радянською пропагандою рамок.

Беручи до уваги відому теорію “agenda-setting” (теорія «порядку денного», розроблена М. Мак-Комбсом і Д. Шоу) про визначальний вплив засобів масової інформації на громадськість вже самим підбором та постановкою питань до розгляду, можемо зазначити, що тодішня радянська пропаганда, можливо, за формою і не була зовсім тотожною зі ЗМІ, та кількістю й інтенсивністю подачі своїх матеріалів практично могла їх замінювати, навіть якби не була частиною цих ЗМІ. Тим паче, якщо згадати чи

не найвідоміший вислів про метод “agenda-setting”: «Пресі переважно не вдається сказати людям, що думати, але вона з великим успіхом каже їм, про що думати». Адже сама теорія була оформлена на підставі спостережень за президентськими кампаніями у США, а тоталітарна влада Радянського Союзу й повністю підконтрольні їй ЗМІ завжди безапеляційно вказували громадянину і що думати, і про що.

Суперечність цих двох точок зору стає ще більш помітною у контексті ще одного методу – психолого-аксіологічного. Бо навіть докладний опис потужностей пропагандистської машини сам по собі не дає можливості визначити мотивацію людей до сприйняття і трансформації штампів агітпропу у свої власні цінності, або ж навпаки – відкидання цих штампів. Неодноразово можна було підмітити, що практично одна і та ж пропагандистська інформація могла викликати у різних осіб як прогнозовану ненависть до націоналізму (її радянські матеріали незмінно випромінювали), так і навпаки – критичність до самої радянської влади.

Висновки до розділу 1

Тема представлена в українській історіографії фрагментарно, лише окремими її аспектами. Відсутньою є праця, в якій комплексно б оглядалася радянська інформаційно-пропагандистська діяльність у цьому напрямку, як і реакція на таку діяльність з боку суспільства.

Основними джерелами для дослідження стали праці радянської історичної науки, публіцистики, преси та періодики, архівні документи та їх опубліковані збірники, а також численні матеріали спогадів, інтерв'ю (як опублікованих, так і введених до обігу автором), радянські хронікальні та художні фільми, сучасні документальні стрічки.

В роботі було застосовано низку загальнонаукових та спеціальнонаукових методів, підходів та принципів, що дозволило виважено підійти до формулювання дослідницьких завдань та їх подальшого виконання.

РОЗДІЛ 2. ФОРМИ І МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ (1944–1989 РОКІВ.)

2.1. Збройний рух 1940–50-х рр.

Потужний та організований спротив встановленню радянської влади з боку націоналістичних українських сил містив у собі цілу низку базових моментів, без яких не зміг би діяти в принципі. Їхній хоча б короткий огляд є важливим, адже чи не всі вони піддавалися більшому чи меншому перекручуванню, а то й повному нівелюванню у радянський період. І навпаки – культивувалося абсолютно гіпертрофоване подання тих факторів в існуванні визвольного руху, котрі мали далеко не визначальний характер.

Розпочнемо із розгляду твердження про масовість, чи немасовість боротьби українців за незалежність у повоєнний період. У свідомості людей і до сьогодні існують абсолютно полярні щодо цього погляди. Одні своєрідною точкою відліку мають згадки про «зграю головорізів» та «залишки отруєних ворожою пропагандою елементів», інші ж відштовхуються від термінів «всенародний здвиг» та «національна революція».

Щоб чітко окреслити форму масовості, чи її відсутність у тогочасному спротиві сталінському режиму, варто звернутися до безпосередніх статистичних даних. Чимало із цих цифр є опублікованими, і на їх підставі можна зробити певні висновки.

Як стверджують дослідники, специфіка відносин між державою-окупантом, котра приєднує до себе певну територію, та населенням цієї території виглядає досить цікаво. Символічно, що розробкою цієї методики підрахунків щодо різних партизанських рухів серйозно займався відомий радянський дослідник та полковник КДБ В. Боярський [416]. Десять відсотків населення, за цими даними, одразу стають до співпраці з окупантом, приймаючи позицію сили (стаючи на бік сильнішого). Приблизно 20% наважуються на більш чи менш активний супротив новій владі та її порядкам.

Решта ж – абсолютна більшість жителів – займає пасивну вичікувальну позицію, намагаючись убезпечити власне життя та життя своїх рідних. Тобто, якщо підсумувати – будь-який визвольний рух, спрямований проти значно сильнішої потуги, може вважатися масовим, якщо у ньому задіяна приблизно така частка активного населення, як зазначено вище.

За переписом населення 1931 р. у передвоєнній Польщі етнічні українці налічували близько 6 млн осіб. Зрозумілі демографічні зміни воєнного часу – депортації першого радянського періоду (1939–1941 рр.), вивіз людей для роботи у Німеччині, частина з котрих не повернулася, загибель багатьох українців (як у збройних силах Райху, так і в Червоній армії) – могли цю цифру змінити у від’ємний бік.

У той же час у радянських документах підсумовується, що упродовж 1944–1952 рр. загинуло 155 тис. учасників руху опору. Окрім цього, за вказаний період було заарештовано понад 100 тис., а з повинною вийшло 77 тис. осіб. Також протягом цих років із західних областей у віддалені райони СРСР депортували понад 203 тис. людей. За радянською термінологією – це були «бандпособники», здебільшого члени родин бійців руху опору та їх помічники.

Навіть у 1972 р. органи КДБ фіксували проживання лише на території УРСР відповідно 132 тис. колишніх членів ОУН та УПА та 75 тис. у 1981 р.

У русі опору сталінському тоталітарному режимові так чи інакше взяло участь понад півмільйона осіб. Із них, за деякими даними, через бойовий склад УПА за роки протистояння пройшло від 100 до 300 тис. осіб [366, с.13]. Для згаданих 6 мільйонів українців – це справді велика цифра.

Український національно-визвольний рух, як зазначалося, радянські документи окреслювали терміном «ОУН-УПА», який перемістився і до сучасних публікацій. Звичайно, що тісний зв’язок націоналістичної організації та повстанської армії особливих заперечень не викликає, та все ж навряд між ними можна ставити знак рівності. Адже далеко не всі повстанці були членами ОУН, чи тими, хто був добре ознайомлений зі всіма постулатами інтегрального націоналізму – так само як і не всі підпільники цієї організації перебували у

підпорядкуванні повстанських структур. Та навіть і червоно-чорний прапор, що незмінно асоціюється із повстанцями, був лише партійним прапором ОУН (Б). Бійці ж УПА присягали і боролися, як правило, під національним синьо-жовтим стягом, офіційно дещо рідше використовуючи перший [452].

Без сумніву важливим моментом, що безпосередньо вплинув на кристалізацію як форм так і методів діяльності українського підпілля були його стосунки із німцями – коли останні займали територію України, а потім полишали її. Через те, що ця тема, як, мабуть, жодна інша, піддавалася та піддається різноманітним спекуляціям, не зупинитися на ній детальніше аж ніяк не можна.

До початку 1943 року німецький окупаційний режим на території наших земель, особливо у райхскомісаріаті Україна став настільки жорстоким, що виступ проти нього націоналістичного підпілля був уже швидше питанням часу. Саме антинімецькі настрої населення Волині та Полісся спонукали націоналістів до пришвидшення перших збройних акцій проти об'єктів окупантів. І якраз у цій протинімецькій боротьбі і почала витворюватись вся структура повстанської армії, яка влітку того року оформилась у потужну визвольну силу.

Вся боротьба ОУН та УПА проти гітлерівців потягла за собою як мінімум кілька тисяч жертв з обох боків протистояння. А деякі підрахунки сучасних українських істориків подають цифру у майже 12 тис. чоловік безповоротних втрат Німеччини та її союзників у результаті партизанської війни проти них з боку УПА [460]. Лише встановлених бойових зіткнень із німцями нараховано майже три тисячі [429]. Масових утисків та репресій почало зазнавати і мирне населення Волині та Полісся, якому окупанти мстилися за підтримку націоналістичних партизан. Останні у цій «малій війні» досягли чималого ефекту, практично повністю звільнивши від окупантів ряд територій і запровадивши на них українську адміністрацію. Мова йде про так звані «повстанські республіки», які проіснували немалий проміжок часу (найвідоміші – Колківська та Антонівецька, а також так звана «Волинська

Січ»). Більшість із цих республік було захоплено німцями у листопаді-грудні 1943 року, а деякі протрималися аж до початку 1944-го. Загалом же збройне протистояння УПА з нацистськими окупантами не викликає жодних заперечень у наукових колах, адже підтверджується численними документальними джерелами. Свідчення серйозності та масштабності цієї боротьби окрім власних документів українських повстанців, містяться у звітах практично усіх їх основних противників – німецького командування, радянських партизан, а також польського підпілля.

У радянській період антинімецька діяльність ОУН та УПА відкидалася і заперечувалася як факт. Акцент ставився виключно на співпраці, а то й союзу цих двох сторін. Тому і це питання не варто залишати без короткого огляду.

Навіть коли у 1944 році відступ гітлерівських військ з України став очевидним і передбачуваним, а взаємовигідність нейтралітету між ними і УПА все більш доцільною, налагодження якихось контактів відбулося далеко не відразу. Максимум що було потрібно УПА та керівництву ОУН – отримати певну кількість зброї і спорядження, а також – домогтися звільнення деяких своїх лідерів із ув'язнення в концтаборах. Німці ж прагнули максимально підпорядкувати собі повстанські сили для ведення розвідувальної та диверсійно-підривної роботи проти радянської армії. Бо, як показував досвід, ефект такої роботи у виконанні самих гітлерівців достатньо страждав. І чим більше німецьке командування отримувало інформації про зіткнення УПА з підрозділами НКВС, тим більше посилювало спроби налагодити із повстанцями вигідну для себе співпрацю. Навіть вимагало в окремих моментах показово декларувати перед українцями свою лояльність, зокрема до їх суверенних прагнень, а також – наголошувати на відсутності будь-яких колоніальних претензій щодо українських земель.

Та й ці спроби досягти порозуміння протягом весни-осені 1944 року дуже часто затягувались. Окрім первісного, зрозумілого розходження у стратегічних цілях, у гальмування цього процесу втручався й ряд інших факторів. Це і суперечки всередині керівництва ОУН та УПА щодо доцільності таких

контактів, міри своєї участі у них – і незгоди з цього ж питання між різними структурами Райху. Вони у більшості випадків зав'язувались на високих особистих амбіціях очільників цих структур, що суперечили одні одним – серед тодішнього керівництва нацистської держави такі прояви взагалі були досить поширеними.

Так чи інакше – повністю досягнути всіх намічених результатів не вдалося жодній зі сторін. Німецька армія, що відступала, частково могла отримувати потрібну їй інформацію від дій УПА у тилу, але чогось більшого (наприклад, спільної координації дій проти підрозділів Червоної армії) досягнути, звичайно, не могла. Зі свого боку, керівництво українського визвольного руху змогло «виторгувати» хіба частину звільнених з німецького ув'язнення соратників і певні обсяги отриманої зброї та матеріально-технічного забезпечення – котрі в принципі все одно не покривали загальних потреб повстанців у цьому плані. Цифри у десятки тисяч її одиниць, які з документів радянських органів держбезпеки масово перемістились на сторінки спочатку пропаганди, а згодом й історичних праць, очевидно є завищеними і зараз активно піддаються сумніву з боку дослідників [362]. Подібні речі, звісно, масово поширювалися і в радянських кінострічках – із зображенням вояків УПА у німецькій формі, чи з німецькою зброєю в руках. Наприклад, радянський кінематограф привчив глядача до сприйняття воїна УПА майже виключно із МР-40. Цей пістолет-кулемет, безумовно, знаходився на озброєнні у повстанців. Та як мінімум десятки доступних тепер фото «бандерівців» свідчать, що радянські зразки озброєння у них (ППД-40, ППШ-41, ППС-43, ДП-27) своєю кількістю не поступалися німецьким, а то й переважали. Як не дивно, це чомусь не стало приводом для звинувачення українських партизан в прислужництві ще й «советам» [379, с. 59].

Якщо підсумувати, то цілком очевидно, що для Вермахту існування в тилу наступаючих радянських військ потужного антикомуністичного спротиву було об'єктивно вкрай вигідним навіть і без наявності будь-якої співпраці з ним. Проте всі намагання схилити керівників цього спротиву до дій, що більше

відповідали інтересам Німеччини, а не самого українського незалежницького руху, повторимося, були приречені на невдачу.

Вагомим і символічним свідченням участі українських націоналістичних партизан у антинімецькому спротиві народів Європи став також і порятунок ними від нацистської розправи полонених солдат і офіцерів з окупованих Рейхом держав. Така доля спіткала, до прикладу, десяткох молодих голландських офіцерів, котрі втекли із Станіславського шталагу-371 у січні 1944 року. Під час етапування всі вони зуміли вистрибнути з товарного потяга, сподіваючись дістатися до рідної країни через Угорщину, котра офіційно не перебувала у стані війни з королівством Нідерландів. Уникнувши німецької охорони, голландці дуже швидко опинилися в руках УПА, що практично контролювала навколишні терени. Не знаючи спочатку, чого очікувати, чужинці пізніше згадували: «Ми були вражені. Що нам подобалося, так це те, що вони, як і ми, були проти німців», – ділився спогадами один з офіцерів Кейс Хартевелд [412]. Старшини та бійці УПА, окрім цього, організували їм транспорт та тижневий запас харчів на тривалий маршрут по зимових Карпатах. Через багато років ці, здебільшого, лейтенанти, стали генералами королівської армії Нідерландів, а дехто з них підтримував зв'язки із старими знайомими-упівцями і в еміграції. Зокрема, Е. ван Хотегем навіть написав спогади під назвою «Моя зустріч з УПА», які присвятив померлому незадовго до цього підполковнику УПА Івану Бутковському, котрий трапився тоді на їх шляху – а також іншим воякам і старшинам УПА [412].

Представники інших національностей перебували безпосередньо в загонах повстанців. Там можна було зустріти росіян, білорусів, грузинів, узбеків, казахів, угорців, італійців, бельгійців. Волею випадку опинившись в упівських рядах, ці люди, як правило, залишались там, виявляючи свою солідарність до боротьби українців. А деякі, більше того, розглядали участь у спротиві радянському режимові через призму боротьби за суверенітет своєї власної пригнобленої ним країни. Знаходили своє місце в УПА і чи не найбільш постраждали від Другої світової війни представники єврейського народу, що

багато в чому заперечує тезу про запеклий антисемітизм українських націоналістів. Виконуючи не тільки лікарські функції, а й суто військові, дехто із євреїв залишився у підпіллі до кінця, віддавши своє життя за незалежність України.

Наступне, що заслуговує на розгляд, це діяльність націоналістичного підпілля та партизанських загонів поза межами Західної України, а також зміну форм війни за незалежність в умовах радянської окупації.

Практично всі зміни, що торкнулися методів діяльності партизан та підпілля, можна знайти у трьох тактичних схемах – «Дажбог», «Орлик» і «Олег». Вони були розроблені керівництвом спротиву у 1945–1946 рр. і доповнювалися у відповідності до умов у наступні роки.

Схема «Дажбог» передбачала пристосування підпілля до нових складних випробувань та максимальне збереження людських кадрів. Основні деталі що цей план у собі містив – мінімізація збройних акцій, створення потужної легальної сітки із членів підпілля, влаштування їх на роботу в місцеві органи влади та зрив будь-яких заходів з радянської організації регіону. Ця сітка працювала і в комуністичній партії та комсомолі.

Близькою і спорідненою за завданнями була тактична схема «Олег». Вона акцентувала увагу на залученні до боротьби місцевої молоді – створенні своєрідного молодіжного резерву. Варто відзначити, що до лав підпілля щороку набиралася немала кількість неофітів – від кількох сотень до кількох тисяч чоловік. Як правило, претендент, повинен був пройти численні вишкільні курси. Від їх проходження залежало, чи залишиться він у ранзі «симпатика», чи стане дійсним членом підпілля. Вивчення сільського молодика повинне було тривати не менше 2 місяців, виховання – 4 місяці, міського мешканця ж – удвічі довше (4 і 8 місяців відповідно). Про розмах діяльності молодіжного крила націоналістів свідчать хоча б цифри викритих організацій з молоді. Так, із початку 1948 р. до середини 1949-го – це 561 організація із майже шістьма з половиною тисячами членів [364, с. 180]. Незважаючи на те, що радянські органи держбезпеки любляли фабрикувати подібні справи, дописуючи до цих

цифр абсолютно сторонніх людей, все ж ці дані дають зрозуміти, наскільки серйозними і масштабними були заходи підпілля у цьому напрямку.

Поширення та посилення ідей українського націоналізму, а також діяльності ОУН і УПА на Схід від Збруча було завданням останньої з цих схем – «Орлик». За нею було закріплено створення такої ж мережі та кадрового забезпечення серед тамтешнього населення, а також розгортання розвідувальної та пропагандистської роботи. Зрозуміло, що масштаби діяльності тут самостійницьких структур не варто порівнювати із західними областями, але твердження про повну відсутність підпілля на Сході теж не витримує критики. За даними радянських правоохоронних органів тільки у 1946 році тут було зареєстровано 80 терактів, діяло добре законспіроване підпілля. За 1944–1946 роки на Наддніпрянщині було заарештовано майже 3 тисячі членів ОУН. Найбільше – у крайових проводах Києва (644 особи) та Дніпропетровська (342) [398, с. 153]. Станом на початок весни 1944 р. згідно документів НКДБ у Київській області існувало 32 групи і організації ОУН із 464 членами [448]. Протягом 1952–1953 рр. у східному регіоні було ліквідовано 9 молодіжних оунівських груп. А в 1951 р. на тій же Київщині ще мали місце збройні сутички підпілля ОУН із підрозділами МДБ [447]. До кінця весни 1948 р. навіть діяв київський міський провід ОУН на чолі, що цікаво, із уродженцем Казані, студентом-росіянином Ігорем Пронькіним (призначений офіційним наказом крайового провідника С. Янішевського «Далекого» від 30 березня). У серпні того ж року всі 15 учасників організації були засуджені до різних термінів у радянських виправно-трудовах таборах (сам І. Пронькін і ще кілька найактивніших – до 25-ти років) [436; 476].

В численних інструкціях організації щодо роботи на Сході розроблявся територіальний принцип діяльності – окремі проводи закріплювалися за певними областями і сусідніми республіками. Так, Кримська область, що належала до складу РРСФР, закріплювалась за Станіславським окружним проводом. А у захоплених МДБ документах проводу «Захід-Карпати», зокрема у тактичних вказівках на 1950 р. йшлося про залучення ланок проводу до

роботи на Кубані та Кавказі [364, с. 181]. Згідно з неповними даними упродовж 1944–1946 рр. повстанські відділи здійснили 15 бойових операцій у Кам'янець-Подільській, Вінницькій, Житомирській, Київській, Черкаській та Полтавській областях – тобто на досить широкій території поза межами Західної України.

Щоб досягнути якісно нового уявлення про націоналістичну організацію, зокрема, і серед східноукраїнського населення, частиною керівництва була навіть здійснена спроба на базі ОУН створити нову організацію. Вона отримала назву НВРО (Народно-визвольна революційна організація) – виразне відлуння загальної «революційної» риторики націоналістів. Це було теж доволі цікавим моментом в діяльності підпілля – постійні спроби «бити» по найпоширеніших гаслах радянської влади про всебічну «революційність», «прогресивність» встановленого нею «найсправедливішого ладу». Наголос на популізмі цих тверджень був незмінним, також як і запевнення реалізувати кожне з них на ділі – зі свого боку.

В основі положень, прийнятих тією ж НВРО – класичні схеми соціал-демократичної побудови економіки, за якими державі мали б належати потужні механізми регулювання і перерозподілу національного багатства. Звісно, це було зорієнтовано на подальше розширення соціальної бази підтримки руху, яке не мало б обмежуватись в основному сільськими мешканцями Західної України [363]. Очевидно, планувалося зацікавити цим і міську інтелігенцію, і робітників, і службовців без регіональних обмежень. До прикладу, ось як звітували органи держбезпеки про діяльність невеликої групи УПА на території Сумщини: «Кроме того, на 21 декабря 1944 г. бандой также намечалось произвести налет на склад заготзерно находящегося в с. Волковци Роменского района и имеющееся там зерно раздать населению. Все награбленное имущество и продукты питания бандой было роздано населению, которое сочувственно относилось к ним и оказывает всяческую поддержку» [43, с. 71]. Також, з самого початку діяльності УПА на Волині були зірвані заходи німецької адміністрації у аграрній сфері, зокрема вивезення продукції в Німеччину. Збереглися також дані про наказ Головної команди УПА роздати українським

селянам землю, що була вільною після втечі великих власників. Пізніше створена Українська головна визвольна рада (верховний орган боротьби за незалежність) проголошувала фактичний плюралізм форм земельної власності, не нав'язуючи жодну з них.

Та не тільки наявність такого консолідуючого центру робила опір українців радянській владі таким, що підпадає під характеристики класичного партизанського руху. Сама повстанська армія перебувала під чітким командуванням однієї особи (головнокомандувача), мала свою визначену організаційну та територіальну структуру. Також її бійці носили військову форму та знаки розрізнення. Це та багато іншого утверджувало їх статус, як воюючої сторони у збройному конфлікті – за нормами міжнародного гуманітарного права [416]. Українська повстанська армія у первинних матеріалах своїх противників під час боротьби з нею позначалася саме як військова структура – попри всі пізніші намагання маргіналізувати визвольний рух різними малопривабливими термінами. Окрім цього, підпіллям було ґрунтовно розроблено та впроваджено власну систему організаційного (ОУН) та військового (УПА) судочинства. Вона містила у собі систему різноманітних покарань за проступки або злочинні дії, зокрема, і проти мирного населення [416].

Не зайвим буде додати, що радянська влада навіть погоджувалась на офіційні переговори із всіляко таврованим нею «бандпідпіллям» – і вони відбулися на початку березня 1945 року. На них зустрілися члени Центрального проводу ОУН та легендарні під членів уряду УРСР офіцери НКВС. Останні стандартно пропонували скласти зброю в обмін на гарантії життя та недоторканості, в інакшому випадку погрожували повним знищенням. Повстанські ж парламентарі наголошували на тому, що змагають до відновлення реального суверенітету України. Цій головній стратегічній меті були підпорядковані всі форми боротьби українських самостійників, і радянська влада була із цим обізнана та усвідомлювала це – попри всю свою пізнішу негативну риторику.

2.2. Ненасильницька визвольна та опозиційна діяльність

Розпочати слід, перш за все, із досі наявних суперечностей та дискусій, що точаться над самим означенням цього історичного явища. Деякі особи із самого дисидентського середовища часто наполегливо не бажали приймати самих термінів «дисидент», чи «правозахисник». Натомість серед багатьох фахових істориків – дослідників теми – ці визначення є чи не основними. «Отже, учасники визвольної боротьби другої половини ХХ століття є ідейними спадкоємцями та правонаступниками безперервної боротьби за державність усіх попередніх поколінь. Вони успадкували історичне моральне та юридичне право носити ймення українського націоналіста, які б форми, методи та засоби не використовували у своїй боротьбі. Тому терміни «інакодумець», «дисидент» на наш погляд, є науково некоректними і неадекватними стосовно їхньої діяльності. Звичайно, той хто внутрішньо відчуває себе лише інакодумцем, може так іменуватися» – так доволі безапеляційно стверджував один із діячів руху Іван Гель [369, с. 40].

Щоправда, часто при перебігу слідства підсудні висловлювали невдоволення, коли їх іменували націоналістами і звинувачення у «буржуазному націоналізмі» рішуче відкидали. Та одразу ж після заяв про відмежування від націоналістичних поглядів (у даному випадку, М. Гориня), через буквально кілька абзаців з останнього слова на суді лунають однозначні закиди до влади з приводу абсолютного зневаження національних прав українців в Радянському Союзі, особливо поза межами УРСР. В той час, як росіяни на практиці повністю і чи не всюди такими правами наділені (наявність освіти рідною мовою, преси і т. д.) [389, с. 44].

В іншому випадку можемо побачити дзеркальну протилежність. Михайло Дяк, учасник підпільного Українського національного фронту заявив слідчому: «За своїм світоглядом і переконаннями я вважаю себе українським націоналістом, свої дії не засуджую, оскільки вони відповідають моїм націоналістичним переконанням» [369, с. 159].

Виходячи із цих парадоксів та багатьох їм подібних, необхідно розставити певні наголоси, без яких розуміння досліджуваної проблеми буде дещо однобоким. Очевидним видається те, що жоден із дискутованих термінів («дисидентство», «інакодумство», «шістдесятництво», «націоналістична діяльність») не може відобразити всю повноту спектру явища українського руху спротиву після завершення збройної фази боротьби. Звичайно, кожен з оформлених у такі визначення проявів мав місце тут, та напевне не більше того – ані з хронологічних, ані з інших міркувань.

Адже коли зупинитися на власне шістдесятництві, а згодом – дисидентстві, то йтиметься звісно про стихійний рух здебільшого творчої молоді. Тобто такий рух, що не створював у своїй діяльності жодних політичних організаційних структур. Починаючись як культурництво, поволі він трансформовувався, щоразу долаючи ті жорсткі бар'єри, що були у тодішньому тоталітарному суспільстві встановлені.

Спочатку це був вихід за межі соціалістичного реалізму у літературі та мистецтві, далі – зацікавлення минулим свого народу, особливо донедавна засекреченими сторінками попередніх десятиліть. Відбувалися пошуки та відвідування місць масових страт і поховань людей часів сталінського терору, вшанування їх пам'яті – особливо представників «розстріляного відродження». А згодом – від підкреслення любові до рідної землі і народу почали лунати розмови про фактичну нерівноправність їхнього становища в СРСР і потребу національного самовизначення. Мабуть цим моментом і можна позначити своєрідний перехід вже до певної незгоди із деякими заходами влади. Бо такі розмови часто фіксувалися і одразу лягали на стіл відповідним органам. І якщо після арсеналу профілактичних дій КДБ ці розмови продовжувалися – це вже означало спротив.

Та й з самим явищем шістдесятництва, як такого, було покінчено ще до падіння Микити Хрущова – а тим паче задовго до перших арештів у 1965 році. Тобто й хронологічно воно було досить обмеженим.

Отже з середовища шістдесятників (але не тільки з нього) почали виходити люди, що дозволяли собі критикувати радянську владу та систему в країні загалом. Ця критика на початках відзначалася достатньою дозованістю – вказувалися недоліки у різних заходах чи планах керівництва (особливо в гуманітарній сфері) та можливі способи їх усунення. Громадяни навіть офіційно зверталися до державних та партійних органів з листами, зверненнями, де свої зауваження викладали. Тобто бажали бути учасниками абсолютно нормального, адекватного у будь-якій демократичній країні процесу. Тим більше, що такі права принаймні у своєму тексті їм гарантувала радянська ж конституція. Ніхто мабуть влучніше не описав би квінтесенції всіх тодішніх настроїв у протестному чи потенційно протестному середовищі, як Іван Дзюба в одній з промов тих часів: «Для нас, українців основне – відвернути процес асиміляції, зберегти себе як націю. Хрущов був шовіністом, форсував русифікацію... Тепер підходяща ситуація виступити з протестом проти такої лінії надалі. Ми готуємо лист із національних справ до ЦК КПРС і ЦК КП України... У листі попросимо дати конкретну відповідь на питання: чи є нинішня національна політика ленінською? Боятися нічого: репресій проти нас, я думаю, не будуть застосовувати – не той час, та й ми ж не збираємося діяти якимось підпільним способом, а звертаємося з наболілих питань до самого керівництва. При Хрущові люди вже звикли не боятися необґрунтованих арештів... Я думаю, що основне завдання теперішніх керівників – створити таку здорову демократичну обстановку, коли люди знову навчаться говорити, що думають, а не лицемірити» [40, с. 55].

Та комуністична держава цих достатньо ідеалістичних сподівань аж ніяк не поділяла і застосовувала до людей усім відомі нині засоби впливу, хіба що уже без масових убивств. Тому тих, хто свідомо залишався на шляху відстоювання свободи своїх поглядів, попри вищезазначені розбіжності у термінах сміливо можна назвати борцями з тоталітарним режимом. Адже факт тривалості і непоступливості цього протистояння заперечити неможливо – навіть з огляду на відсутність чіткої постановки питання про незалежність

України. Хоча вже й такі розмови, заяви поволі починали лунати з уст українських «в'язнів совісті», коли система вперто не бажала чути їхніх попередніх, більш поміркованих вимог. Вельми красномовним тут буде приклад В'ячеслава Чорновола та Стефанії Шабатури, котрі на допиті демонстративно заявляли, що вважають себе громадянами саме України, а не СРСР. При тому, що в той час навіть найбільша з правозахисних організацій Українська гельсінська група у своїх програмних положеннях не містила прямої вимоги незалежності (хоча принаймні натяк на це в одному з її документів все ж містився).

Все згадане жодним чином не стосується ще одного важливого і порівняно маловідомого сегменту визвольного руху цього періоду. Йдеться про так звані «проміжні групи», що почали утворюватись з першої половини 1950-х років на базі молодих прихильників націоналістичного підпілля або його колишніх учасників. Їхню діяльність уже, в принципі, можна кваліфікувати як ненасильницький опір радянському режиму.

По-перше – тому що збройні методи вже не використовувалися та практично не розглядалися. Лише у окремих випадках деякі з цих організацій допускали володіння зброєю їхніми членами та її використання у крайніх випадках (самооборона). А плани здійснити щось радикальне (наприклад, диверсійну акцію) теж практично не реалізовувалися. По-друге – через те, що діяли такі групи автономно, не входячи у жодні організаційні структури ОУН. Максимум, чим обмежувались їх безпосередні контакти – це отримання певної кількості листівок для подальшого розповсюдження. Також, виправдовуючи свою назву перехідних або проміжних, ці групи часто керувалися програмними документами своїх ідейних попередників сорокових років. Бо, як правило, брак інтелектуального кадрового забезпечення часто не давав змоги продукувати власні теоретичні положення серйозного рівня. Доволі промовистим, наприклад, тут є те, що одна з перших таких груп взяла собі назву «Наша зміна», ніби натякаючи на естафету від попереднього покоління борців за незалежність.

У всьому ж іншому це була достатньо відокремлена гілка українського визвольного процесу ХХ століття. Отже і сам цей процес набуває всіх рис хронологічно безперервного. Головним було те, що у діяльності усіх проміжних організацій основною метою незмінно вказувалося здобуття Україною незалежності. Ідейна платформа цієї стратегії, за дуже невеликими винятками – український націоналізм. Адже іншої серйозної альтернативи радянському баченню реальності в УРСР у той час просто не існувало. Тому у цьому плані дуже важливою видається особливість, що учасники груп попри збереження основних стратегічних засад своїх натхненників з ОУН, розпочали серйозну критику деяких моментів ідеології та практичної діяльності «традиційних» націоналістів. Не завжди, звичайно, вона була об'єктивною та виваженою, але принаймні на неприпустимості використання старих методів підпілля в нових реаліях сходилися майже всі учасники незалежних одна від одної груп опору.

Значно більшої ваги набирала загальний демократизм, гуманізм, і що особливо цікаво – соціально-економічні питання. Так, члени підпільного Українського національного комітету (1958–1961 рр.) розцінювали несправедливий суспільно-політичний і соціальний лад, як наслідок втрати незалежності України. А встановлення суверенітету відповідно – як запоруку відновлення цієї справедливості. Дехто ж взагалі на початках не висував жодних застережень щодо позитиву соціалістичної побудови суспільства та економіки – і виступав за надання Україні реального суверенітету при її подальшому розвитку як соціалістичної країни. Це були засновники напевно найвідомішої з груп – Української робітничо-селянської спілки – Левко Лук'яненко та Іван Кандиба. По суті, вони вимагали незалежності, не відмовляючись від принципів марксизму-ленінізму – на відміну від решти організацій.

Та й сам соціальний зріз новітніх підпільників привертає до себе немалу увагу. В основному це була учнівська та студентська молодь, розбавлена людьми з робітничого та селянського середовищ. І з останніх далеко не всі були

причетними до ОУН чи УПА. Отже і в цьому періоді історії «робітничо-пролетарська» влада зустрічала спротив у здавалося б питомо своєму середовищі, а не серед ефемерної буржуазії. В умовному підпільному співтоваристві опинялися і працівники заводів, і бригадири колгоспів, та навіть функціонери компартії місцевого рівня, штатні її агітатори.

Відповідно всі основні засади діяльності та настрої членів знаходили своє відображення в програмних документах принаймні тих організацій, в яких вони були складені. Чи не найуніверсальнішим та найбільш лаконічним був проект програми згаданого Українського національного комітету. Крім здобуття незалежної держави зі своїми суверенними кордонами, обраним урядом та армією, ці пункти передбачали також ліквідацію колгоспної системи та проведення аграрної реформи. Символічно, що саме УНК з-поміж усіх інших був організацією із найбільш робітничим складом. А поява серед таких груп представників інтелігенції була досить рідкісною. Не в останню чергу так в загальному складалося тому, що середовище інтелігенції, особливо академічної, було набагато сильніше просякнуте агентурою органів держбезпеки, ніж інші. Особливо, коли взяти для порівняння найчисельніші – робітників та селян.

У цьому напрямку особливо вражають своєю ґрунтовністю програми УРСС, а також Українського національного фронту. Саме Л. Лук'яненко, як автор проекту цього документа, не тільки вказав на колоніальне становище України та українців, але й визначив безправне становище робітників. Прошарок, чи клас, котрий завжди проголошувався таким, що створив і цементує радянську державу, в документах УРСС залишався надалі експлуатованим. Тільки вже не капіталістичними можновладцями, а тогочасною партійно-радянською верхівкою. Селяни, становище яких у Радянському Союзі ніколи не було завидним навіть у порівнянні з іншими жителями, тут прямо називаються кріпаками – «придатком державної (партійної) землі» [369, с. 136].

Не менш жорстко оцінював соціальну несправедливість в СРСР і Український національний фронт. В одному з перших розділів «Програми

вимог» УНФ ставиться вимога відокремлення України від Росії і створення самостійної держави навіть не в адміністративних кордонах УРСР, а в етнографічних межах розселення народу. Росіянам потенційно надавалися однакові права з українцями, а також можливості для добровільної репатріації громадян обох національностей. Також мало би бути здійснене надання громадянських прав та навіть місця поселення представників інших національностей, що побажають жити в Україні. Ставлення до інших націй з боку УНФ є свідченням демократизму й у середовищі тогочасних підпільних структур.

Це ставлення базувалося на невтручанні у внутрішні справи всіх держав, повага до суверенних прав народів, дотримання міжнародних договорів, вірності цілям та принципам Статуту ООН. Звертаючи увагу на питання геополітики, автори влучно вказують на рівень важливості у ньому України. Доки Україна залишатиметься у складі СРСР, доти Москва вирішуватиме долю народів Східної Європи – так підбивав підсумки засновник організації, історик Дмитро Квецко в одному з останніх програмних документів під назвою «Політика УНФ».

Майже всі перехідні організації були викриті і припинили діяльність на початку 1960-х., ще до розгортання власне того руху, котрий пізніше здобув назву «дисидентського». З 1964-го по 1967-й протримався згаданий тут УНФ. Арешти середини цього ж десятиліття, а надто 1972 року – позбавили свободи практично всіх найвизначніших діячів серед незгодних із політикою радянського режиму українців. Десятки людей було кинуте за ґрати на тривалі терміни – незалежно від методів діяльності, чи наявності вимог політичного характеру.

І в атмосфері залякування, залишена без авторитетів українська патріотична громадськість усупереч розрахункам влади активності не припинила. Наприклад, у часі самих арештів певний період діяла молодіжна група Зоряна Попадюка (Український національно-визвольний фронт), назва якої виразно наслідує своїх недавніх ідейних побратимів із національного

фронту Дмитра Квецка та Зеновія Красівського. Одразу ж після «покоосу» січня 72-го проводить установчі збори Спілка української молоді Галичини, розгортають антирадянські заходи так звані Стебниківська та Розсохацька групи. Окремо слід зупинитися на Українській загальнонародній організації (УЗНО), котра налагодила тісну співпрацю з УНФ, а після його розгрому взяла собі назву УНФ-2. Заснована на Різдво, 7 січня 1961 р., вона проіснувала до падіння самої радянської держави, тобто понад 30 років. Правда, всіх лідерів УЗНО було засуджено, а то й фізично ліквідовано ще до 1980-го року, з якого група якоїсь політичної діяльності вже практично не проводила. Проте кинути до в'язниць і таборів всіх понад 100 членів КДБ не зміг, або з якихось міркувань не захотів. Очевидно, як небезпідставно вважають, побоювся неминучого і дуже небажаного розголосу справи із такою кількістю потенційних засуджених. Тому факт залишається фактом – Українська загальнонародна організація не була ліквідована і розпущена, як власне організація аж до здобуття Україною незалежності.

Узагалі все, що було символічно зав'язане на національних почуттях, ставало предметом для поширення ідей молодими людьми постсталінського періоду. Це і вивішування, чи залишення у людних місцях синьо-жовтих прапорів у десятках сіл та в кількох містах (Моршин, Стебник, Чортків, Львів, Дніпро (тодішній Дніпропетровськ), Київ), поширення численних листівок з інформацією про пам'ятні події української історії та державотворення – і навіть в'їдливих пародій на гімн СРСР. Одним із найбільш резонансних випадків було підняття 4-х національних прапорів і розвішування прокламацій до 55-ї річниці проголошення Четвертого Універсалу УНР у ніч на 22 січня 1973 року в Чорткові – так званою «Росохацькою групою» (із сусіднього села Росохач) [431]. А в столиці тодішньої УРСР національний прапор вивішувався не тільки 1 травня 1966 р. (В. Москаленком і В. Куксою), але й принаймні ще раз – у 1978 р, на самому Хрещатику (справа так званого «художника-верхолаза») [232, с. 146–154]. Такі акції (більш чи менш резонансні) відбувалися безперервно – як у 1950-х, так і в 1980-х роках. Документів КДБ,

що інформують лише про появу українських прапорів в цей час, відомо, як мінімум, двадцять [32].

За 1969 рік, як фіксували органи держбезпеки, серед розповсюджених антирадянських листівок та анонімних документів невдоволення національною політикою набирало значний відсоток від загальної кількості. Показово, що вони переважали навіть вияви невдоволення проблемами соціального характеру. Так, невдоволення зарплатою, умовами праці, заклики до страйків, повстання займають лише 8% виявлених КДБ листівок та 3% анонімних документів. Натомість невдоволення національною політикою фіксувалося відповідно у 6-ти і 14-ти відсотках усіх таких випадків. Більше було незадоволених лише загальною політикою партії і уряду, а також керівниками місцевого рівня [40, с. 259].

Зачасту такі настрої проявлялися спорадично як за часовим, так і за територіальним принципом (підпільні ж групи діяли в основному на Заході України). І часто до організованого спротиву не мали ніякого стосунку. Події 1956-го та 1972-го років загальну картину в цьому плані не дуже то й змінили, хоча для виникнення і подальшого розвитку саме дисидентського руху, суттєве значення, звісно, мали. Тут йдеться про значно ширший процес, взяти під тотальний контроль який в принципі було неможливо. Тому навіть після спроби фактичної ліквідації основного вогнища цих протестних настроїв на початку 1972 року стан справ залишався практично таким же. Того ж 1972 року в УРСР 361-им автором розповсюджено 428 листівок і 495 листів «антирадянського» змісту, а також вчинено 45 «інших ворожих проявів» (як-от вивішування «націоналістичних прапорів») [40, с. 315]. І за подібні дії Комітетом Держбезпеки було «профілактовано» 1635 осіб.

Від кроків, які можна назвати глибоко особистим вибором людини (як-от перехід на українську мову спілкування відомого діяча того часу Алли Горської) до різноманітних масових заходів (мітингів, зустрічей, вечорів пам'яті) – але ці питання вже публічного простору УРСР не покидають. Показовою в цьому плані стала конференція з питань української мови,

організована в лютому 1963 р. Київським університетом та Інститутом мовознавства Академії наук УРСР (взяло участь близько 800 осіб, зачитано 27 доповідей). Ставши своєрідним публічним форумом протесту проти переслідування української мови в СРСР, цей захід вказав на конкретні обмеження стосовно неї, котрі не були зняті ще з часів Сталіна. Також, що важливо, учасниками конференції було рішуче засуджено теорію двомовності нації, котра саме в той час активно пропагувалась [388, с. 54].

Все те наглядно ілюструє серйозність ставлення українців до очевидної національної нерівноправності у державі – і відповідно об'єктивно солідне підґрунтя для сприйняття незалежницьких закликів. На ряді прикладів це помітно особливо. Так, людина з безумовно високим статусом, член Спілки письменників УРСР та Комуністичної партії Радянського Союзу Тарас Франко чітко вказує на русифікацію, як одну з найбільших помилок керівництва, що вносить недовіру до росіян та просто ображає національну гідність. «Партійне керівництво помиляється, вважаючи нас дурнями, які нібито нічого не бачать, сліпо довіряють демагогічним заявам про рівноправність націй у Радянському Союзі: кожна більш-менш мисляча людина бачить, що русифікація в Україні, та й в інших республіках, особливо в Білорусії, проводиться планомірно й всіма способами, у першу чергу – шляхом хитрого придушення національних шкіл, заміни їх школами російськими» – ці слова показують як рівень розуміння, так і всю гостроту ситуації, що не могла не перерости у більш конкретні форми протесту. Та продовження думки від сина Каменяра, де йдеться без перебільшень про справжню асиміляцію, наповнене куди більшою символічністю: «Тому міста на Україні – фактично вже російські, а не українські міста, фактично мова йде про національне знищення українського й інших народів, розчинення його у великоросійському народі» [40, с. 52]. Ідентично йому вторить вислів однієї з численних зафіксованих КДБ осіб, імені якої навіть не вказується: «Я знаю що про мене в КДБ уже знають, але що вони можуть мені заподіяти? Я не займаюся якою-небудь контрреволюційною діяльністю, я із походження – бідняк, 4 роки воював на фронті, комуніст,

самовіддано труджуся для рідного народу, відверто й сміливо висловлюю свою любов до рідної мови, до української культури, щоб вони не загинули... Відверто говорю й про те, із чим я не згодний у нинішній національній політиці – це з недооцінкою, гальмуванням розвитку української культури, засиллям росіян... Але до цього й Ленін закликав, тому нічого мені за це не зробіть» [40, с. 84].

Так само й два найвідоміші українські «самоспаленці» – Василь Макух та Олекса Гірник позбавили себе життя з причини крайнього обурення якраз дискримінаційною політикою радянської влади стосовно українців. Це можна побачити зі сторінок звичного інформаційного повідомлення спецслужб: «Персоналу лікарні Макух заявив, що спробу самоспалення він зробив на знак протесту проти Радянської влади й того, що в Україні нібито відсутня справедливість і рівноправність між українцями й росіянами. Із цього приводу він направив лист до Центрального Комітету Комуністичної партії України» [40, с. 224]. Олекса Гірник також залишив передсмертний заклик до незалежності України з протестом проти русифікації. Більше того, навіть саме самоспалення він вчинив у 60-ту річницю проголошення незалежності Української Народної Республіки (22 січня 1978 року).

Слід згадати про ще один напрям опозиційної діяльності – це боротьба віруючих різних конфесій за свободу віросповідання, або ж, як його часто окреслюють, релігійне дисидентство. В основному, найактивніша така діяльність стосується вимог повернення легального статусу забороненій на той час Українській греко-католицькій церкві, чи принаймні припинення переслідування людей за релігійні переконання. Її учасниками в основному були самі священики, а також і солідарні з ними віруючі (Й. Тереля, о. Г. Будзинський, В. Кобрин, родина Січків). Проте самою лиш греко-католицькою громадою це теж далеко не обмежувалося. Одним із найактивніших учасників загального дисидентського руху в його численних акціях був православний священик Василь Романюк, член УГГ, згодом – патріарх Української православної церкви новоствореного Київського

патріархату Володимир. Активно захищав права віруючих, зокрема Євангельських християн-баптистів, Петро Вінс, також член УГГ. Батько ж його, Георгій Вінс, був їхнім пастором – і теж був засуджений.

Від колишніх учасників збройного націоналістичного руху опору із заходу республіки та їхніх родичів, чи знайомих до східноукраїнської молоді, котра ні за віковим, ні за територіальним принципом до «бандерівців» належати не могла – цей рух охопив практично всю територію України та всі прошарки її тогочасного суспільства. До прикладу, брати Горині були синами члена ОУН, і племінниками Миколи Лебеда, одного з чільних діячів цієї структури. Іван Гель був сином добровольця Української галицької армії, згодом – станичного і зв'язкового окружного проводу ОУН. Разом з тим, він також був племінником крайового провідника ОУН Зиновія Тершаковця. Обласним провідником жіночої мережі ОУН, була Ярослава Менкуш. Сама вона вийшла з підпілля лише 1956 року. Неповнолітніми учасниками визвольної боротьби були також Є. Наконечний та І. Сенік.

Цього, звісно, аж ніяк не можна сказати про вихідців з інших регіонів УРСР – молодого журналіста і комсомольця В'ячеслава Чорновола, такого ж функціонера компартії з Чернігівщини, і навіть її штатного пропагандиста Левка Лук'яненка, чи уродженки РРФСР Алли Горської. Рідкісним випадком могло бути потрапляння до післявоєнного руху спротиву колишніх в'язнів ще сталінських таборів із радянської України 30-х років (Михайло Масютко). Частіше, звісно, могло йтися про їх нащадків – або просто родичів, чи знайомих, котрі не давали перерватися ланцюжку достовірних фактів про заборонену тему масових і жорстоких чисток тих років.

Отож національно-визвольна складова у всьому опозиційному русі була далеко не останньою. В першу чергу тому, що фактично залишалася неперервною серед борців із радянським режимом. Багато з них могли утвердитися в цій ідеї еволюційним шляхом, остаточно розчарувавшись у можливості змін радянської системи на краще, та дехто декларував потребу незалежності України від самого початку своєї діяльності.

Слова ж М. Гориня із запереченням свого націоналізму, про які йшлося на початку, можуть мати декілька пояснень. Вони самі особливо й не дисонують із початком нової, ненасильницької стадії боротьби – за права людини і за права нації. Адже відкидання своєї приналежності до «буржуазного націоналізму» зовсім не означало відмови від відстоювання гасел самовизначення, а то й незалежності. Просто публічне визнання слухними або незаперечення подібних закидів означало підписати собі жорсткий вирок, а можливо й смертний. Схожа тактична поведінка засуджених широко описана у різноманітній літературі з цього питання, в тому числі – спогадах самих колишніх в'язнів системи. Ще одним цілком ймовірним поясненням цього може бути більш-менш щире заперечення своєї «буржуазності» чи «націоналізму» для того, щоб підкреслити перехід до цих нових форм діяльності, відмінних від повоєнного часу. Або ж, що пов'язано із попереднім, це було намагання чесно грати за правилами тодішнього радянського юридичного поля і відстоювати свої погляди максимально, наскільки це дозволяло саме законодавство держави.

Висновки до розділу 2

Збройний опір комуністичному режимові, що розгорнувся в останні роки німецько-радянської війни переважно у Західній Україні, був чи не наймасовішим серед усіх збройних антирадянських рухів на теренах СРСР. Розуміючи дійсний розмах, підтримку ідей серед населення, тоталітарна влада вживала всіх заходів не тільки стосовно силового придушення цього руху, але й ідеологічного підважування його основних постулатів та стратегічних цілей.

Через низку перехідних підпільних груп та формування середовища дисидентів опір трансформувався у ненасильницький. Саме його представники й стали на чолі потужного руху кінця 1980-х років, що завершився здобуттям Україною суверенітету – незалежно від рівня їх самостійницьких прагнень на початку чи в середині 1960-х рр. Відтак перед нами постає вся багатогранність і

неоднорідність явища, котре своїм існуванням так чи інакше кидало виклик тоталітарній системі.

РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ В УРСР

3.1. Зародження пропагандистських тез в офіційних радянських документах, публічних виступах компартійних функціонерів

Пропагандистські положення у такого роду джерельних матеріалах варто розділяти (як і самі джерела) на ті, котрі власне спрямовувалися на масового «споживача» – і ті, коло доступу до яких було досить обмеженим. Проте часта поява цих тез, чи їх відображення у всіх типах документів – досить симптоматична. А відомі комуністичні партійні та державні очільники в контексті цього ідеологічного протиборства залишили свої імена на сторінках як перших, так і других.

Уже 12 січня 1944 року, чи не одразу після особистого прибуття у Сарни, одне з перших взятих Червоною армією міст Західної України, перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов підписав звернення «До населення тимчасово окупованих районів України» (спільно з головою президії Верховної Ради УРСР М. Гречухою і головою Ради народних комісарів Л. Корнійцем). Окрім іншого, у ньому йшлося: «Ваш ворог – не тільки німецькі розбійники. Ваш ворог – зграя німецько-українських націоналістів. Всякі ці бандери, мельники, бульбівці, що продавшись Гітлерові, допомагають йому поневолювати наш народ, нашу Україну» [462]. 27 вересня 1944 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР». Ще через кілька місяців, 22 грудня з'являється схожий документ – «Про заходи допомоги західним областям УРСР у справі поліпшення масово-політичної і культурно-просвітницької роботи». Ці постанови багато в чому визначали схему організації пропагандистсько-ідеологічної роботи серед населення, метою якої було розділення народу і збройного визвольного руху. Так, у постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 7.10.1944 р. йшлося про необхідність «покласти в основу всієї масово-політичної роботи... вказівки, дані рішенням

ЦК ВКП(б) по... роз'ясненню звернення радянського уряду України до учасників УПА та УНРА, і поясненню що українсько-німецькі націоналісти – найлютіші вороги і кати українського народу...» [462]. Питанню політичної і пропагандистської роботи серед населення заходу України й організації боротьби з рухом опору, також був спеціально присвячений Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся в листопаді 1944 р. Було визначено завдання відновлення в регіоні радіофікації і поліграфічної промисловості, як потрібної матеріальної бази для поширення ідеологічної роботи серед населення [462].

Як мінімум ще навесні-влітку 1943 р. саме у радянських документах з'явився термін «українсько-німецькі націоналісти». У постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 15 липня «Про стан і подальший розвиток партизанського руху в Україні» партизанам дається пряма вказівка: «В листовках и устной агитации разоблачают сущность украинско-немецких националистов, как агентов Гитлера» [35, с. 79]. Цікаву паралель із цим визначенням відзначив у одній з праць Є. Сверстюк, тоді – свідок німецької окупації Волині. За його словами, німці розкидали тоді «кумедні листівки проти «українсько-сталінських націоналістів», а в 1944 році цих людей опору заклеюють «українсько-німецькими націоналістами»». [48, с. 318] Значного поширення цей термін набув після того, як кампанію боротьби проти «українського буржуазного націоналізму» очолив Дмитро Мануїльський, на той час заступник голови Раднаркому УРСР.

Автор численних доповідей на партійних з'їздах та інших офіційних заходах, Д. Мануїльський був рясно цитований всією пізнішою пропагандою і фактично отримав лаври «почесного борця» з українським націоналізмом. Його висловлювання додавали показної «солідності» будь-якій публіцистичній праці поряд із промовами найвищих державних керівників: «Зрадницька і запродавська діяльність українських буржуазних націоналістів, – говорив на XVI з'їзді КП України Д. Мануїльський, є наочним прикладом того, куди веде буржуазний націоналізм його носіїв. Почуття глибокої огиди і жагучої ненависті, викликає в українських людей цей націоналізм без роду й племені...

в цьому – його безсилля і безнадійність, що породжують звірячий відчай і ненависть до українського народу» [186, с. 147]. Часто вони звучать як кінцевий «вирок», або ж навпаки – як «вступ» до певного опису: «Історія ОУН – це страшне лихоліття бандитського розбою на українській землі. «Український народ, – говорив Д. Мануїльський, – міг би написати свою червону книгу про підлі знуцання, жахливі злочинства, катування та вбивства, вчинені бандерівцями та бульбівцями»» [108, с. 3]. На цьому ж з'їзді в устах Мануїльського «українсько-німецькі націоналісти» стали також «українсько-польськими, українсько-канадськими і становляться зараз націоналістами американськими» [107].

Чи не хрестоматійними стали твердження із власної брошури цього діяча, виданої за текстом його виступу перед вчителями західних областей у січні 1945 року. Практично всім основним положенням, котрі були тут висловлені, невдовзі «відкрилася» широка дорога через мільйони пропагандистських примірників до багатьох радянських читачів. [137; 138].

Запеклих противників у ній, що звертає увагу, було описано, як щось геть стороннє стосовно самого народу: «Для них, справжніх чужинців, чужинець той, хто не вислужується на задніх лапах, як вони перед німцями. Озброєні німцями, з німецькими марками в кишені, з німецькими автоматами в руках, одягнені в німецькі куртки, боронячи німецьку справу, вони сміють себе називати українцями!» [137, с. 19]. Казуїстика Мануїльського містила в собі навіть твердження, що справжньою може бути тільки «радянська незалежність» України, а те, за що борються українські націоналісти, незалежністю узагалі не є. Більше того, радянський функціонер для визначення ставлення українського народу до «радянської політики незалежності» демагогічно не був проти навіть референдуму (!).

Відображалися у цій багатотиражній брошурі-доповіді й актуальні на той час офіційні виступи, надто перших осіб республіки (з ідентичними закидами): «Товариш Хрущов у своїй доповіді на VI сесії Верховної Ради Української РСР 1 березня 1944 року говорив: «Коли спитати в українсько-німецьких

націоналістів, скільки знищили вони німецьких окупантів, скільки пустили під укіс німецьких ешелонів, скільки вони висадили в повітря мостів, щоб не дати загарбникам можливості перевозити зброю для поневолення і знищення українського народу, – вони нічого відповісти не зможуть»» [137, с. 21]. І найцікавіше тут, звісно, не те, що «українсько-німецькі націоналісти» якраз могли б дати цілком конкретні відповіді на кожне з цих в'їдливих запитань, а те, що сам М. Хрущов у документах іншого, таємного типу, був не таким уже й різким.

Та поряд із цими всіма явно штучно сконструйованими положеннями стосовно противника, на думку дослідників, дійсно мала місце об'єктивна недооцінка сил і ресурсів, котрими розпоряджалася УПА разом із націоналістичним підпіллям – з боку як особисто Хрущова, так і його безпосередніх керівників за стінами Кремля. Як вважає, наприклад, О. Гогун, керівництво СРСР і Радянської України, схоже, дійсно були впевнені у тому, що УПА буде знищена протягом всього декількох місяців. Впливало це, очевидно, із великої кількості офіційних матеріалів, у яких саме з таких перспектив розглядалася боротьба з повстанськими формуваннями. Так, той же М. Хрущов 16 березня 1945 року (практично через рік після попередньо наведеної емоційної промови) розіслав секретарям обкомів, а також начальникам обласних управлінь НКВС та НКДБ західних областей листа: «По решению ЦК КП(б)У Вы обязаны были 15 марта 1945 года ликвидировать в своей области банды украинско-немецких националистов. На совещании секретарей обкомов, начальников областных Управлений НКВД и НКГБ Вы дали обещание закончить ликвидацию банд раньше этого срока. Однако на 16 марта в Вашей области ещё оперируют десятки банд и сотни бандитов. Таким образом решение ЦК КП(б)У не выполнено. Вы не сдержали своего слова... ЦК КП(б)У считает, что Вы не сделали надлежащих выводов из решения ЦК КП(б)У и не использовали всех возможностей, которые Вы имели, для окончательного разгрома и уничтожения всех бандитских групп.

Предлагаем Вам в трёхдневный срок дать в ЦК КП(б)У объяснение о причинах невыполнения решения ЦК от 26 февраля с. г. и сообщить о принятых Вами мерах для окончательного уничтожения оуновских банд в Вашей области» [424]. Ще раз наголосимо – схожих документів були чи не десятки, разом із такими ж, зустрічними запевненнями обласних чиновників. Запевненнями, що вже протягом чергового наступного кількомісячного терміну «із бандитизмом буде покінчено остаточно».

Проте справжня, дійсна серйозність того, із чим радянська влада мала зіткнутися, наближаючись до Західної України, з певною тривогою починає з'являтися вже у першій половині 1944 року – у донесеннях тих же партизанських чи диверсійних груп. Зокрема, можна навести дуже характерне повідомлення в Український штаб партизанського руху від Петра Вершигори (командира 1-ї партизанської дивізії): «...Западный берег р. Горынь, районы Стыдень, Степань, Домбровица, район Колки – Рафаловка были в руках УПА, за ними до Стохода советские партизаны, а от реки Стоход на Запад полностью националистические районы УПА, партизанами даже не разведанные... Экономическое состояние районов, контролируемых УПА, более благополучное, чем в советских районах, население живет богаче и менее ограблено... Волынь – в частности, районы Городище, Турыйск, Порицк, Горохов, Владимир-Волынский – полностью находились под контролем УПА. Гарнизоны противника были только в крупных населённых пунктах». В іншій радіограмі вищому командуванню той же Вершигора вказував: «На протяжении почти всего 1943 г. Волынь охвачена антинемецким движением... Националисты возглавили его и направили... а мы... особенно Волынские и Ровенские партизанские князья-бездельники,.. и палец о палец не ударившие, чтобы возглавить его» [414]. З іншого ракурсу підтверджує це один з найвідоміших радянських розвідників-диверсантів Ілля Старинов. Будучи на той час начальником Центрального штабу партизанського руху по диверсіях, полковник Старинов зазначав: «четверту війну воюю, але ніколи не зустрічав такого ворожого середовища, як у звільнених районах Тернопільської області»

[366, с. 257]. Більше того, у цілком таємній його радіограмі начальнику УШПР Т. Строкачу повідомляється: «Загони, які вийшли на ділянці Проскурів-Тернопіль, вели запеклі бої з націоналістами, не тільки в селах, а й у лісах, понесли великі втрати. На території Тернопільської області радянським партизанам буде діяти важче, аніж у Німеччині» [335].

Відповідної масштабності набули і військові заходи радянської влади – одразу ж з її поверненням до Західної України. Син Лаврентія Берії Серго, котрий улітку 1944 року перебував на Львівщині, згадував, що став свідком знищення «загону націоналістів» біля Мостиськ. Після того, як повстанці, будучи в оточенні, відмовилися здатися, туди було перекинуто три артилерійські полки, що не залишили в живих жодного упівця. Пізніше С. Берія дізнався, що командувачі 1-го та 4-го Українських фронтів І. Конев та І. Петров виділили до десятка артилерійських полків для «очистки тилу». Навіть радянські прикордонники, яким була доручена безпека тилу, не приховували обурення: «Це ж не по-людськи: проти жменьки людей проводити майже фронтову операцію». «Примиритися з цим було важко, – визнавав С. Берія, – ми засуджували німецьких генералів, що вони боролися з партизанами, а наші ж армійські частини використовували ті самі методи, нерідко у ще більш звірячому вигляді. Спалювали ж цілі села» [371, с. 29]. Буквально вторить його спогадам інша відома постать – Левко Лук'яненко. Коли він наприкінці 1950-х переїхав для роботи у Радехівський район Львівської області, то в одній з розмов почув від у минулому секретаря райкому партії Павловського, як за його наказом під час протиборства з УПА артилерійський полк знищив півсела [227, с. 18]. Такі ж факти спалення радянськими військовими у ході боротьби з повстанцями цілих сіл підтверджують й офіційні радянські документи. Наприклад, в одному з них йдеться про те, як силами 51-го окремого мотоциклетного полку 4-ї танкової армії спільно з прикордонниками в період з 22 серпня до 7 вересня 1944 р. здійснювалася ліквідація загонів УПА в Яворівському, Краковецькому та Любачівському районах Львівської області.

Як там зазначалося, було знищено 250 противників та спалено артилерійсько-мінометним вогнем села Рогізно, Хута, Липина та Наконечне Друге [371, с. 30].

У боях проти повстанців застосовували й радянську авіацію. Зокрема, знаходимо відомості про бій чекістсько-військової групи кількістю 120 бійців із загonom УПА з 300 осіб, що відбувся 25 жовтня 1944 р. в районі с. Сороцьке Тербовлянського району Тернопільської області. Бій тривав від 7 години ранку до 15-ї. Не в змозі вибити партизанів із села, чекісти звернулися за допомогою до військової авіації. «Летючі танки» – Іл-2 – завзято атакували з повітря вузли оборони УПА, внаслідок чого загинули 76 повстанців, 15 з яких згоріли разом із підпаленими з літаків хатами [371, с. 30]. А на одній з обласних нарад секретарів обкомів КП(б)У, начальників НКВС та НКДБ при Рівненському обкомі КП(б)У (лютий 1945 р.), присвяченій бойовим операціям проти УПА, М. Хрущов зазначав, що міг би попросити того ж І. Конєва дати дві сотні штурмовиків, «и банду разбили бы» [44, с. 172].

Лише зайвий раз можемо констатувати: як для знищення «жалюгідної купки запроданців», чи «зграї звіроподібних відлюдків, котрі втратили людську подобу» – це явно занадто. Тим паче, що в контексті тверджень радянських достойників про виключно «самих трудящих Західної України», котрі мало не голіруч виловлювали з лісів своїх «непутящих» односельців, можна навести ще більш промовистий документальний факт. У тому ж 1944 році в селі Тучапи Городоцького району Львівщини було зірвано проведення призову до Червоної армії через напад повстанців. І як дізнаємося з детального опису цього бою, боєприпаси нападникам підносили жінки і діти (!) [371, с. 36]. Схоже спостереження (у контексті виборів до Верховної Ради УРСР у лютому 1946 р) висловлював і командувач 38-ї армії генерал К. Москаленко: «В одному районі зафіксовано, що жінка зривала лозунги із залученням до цього своїх дітей. Захоплена була жінка з дівчинкою 10 років. Були й чоловіки, але, головним чином, жінки і діти...» [459].

Тим не менше, у публічних виступах й пізніших років запеклими і жорстокими «паліями та убивцями» постають виключно націоналісти.

Наприклад, В. Щербицький, для якого упівці стандартно виступали «ворогами нашого народу», в одній із промов, котра була записана для радіо, зачепив одну знакову подію. Під час відкриття меморіалу в селі Кортеліси Ратнівського району Волинської області (1980 р., за участі В. Щербицького та В. Федорчука) його знищеним німцями жителям першим секретарем були сказані такі слова: «Гітлерівські недолюдки і українські буржуазні націоналісти знищили село Кортеліси (зокрема вбито 1629 дітей) (1942 р.), а всього понад 2 тис. людей... Разом з Орадуром, Хатинню, Лідіце – це символ мучеництва і спротиву» [17].

Невідомо, чи під цими «націоналістами» малися на увазі саме ті загони допоміжної поліції з Ратного, Камінь-Каширського, Дивина та Маларити, що брали участь в оточенні Кортеліс та навколишні хуторів. Тільки згадані комуністичні функціонери можливо й зовсім не володіли детальною інформацією про одну зі збройних акцій «справжніх» націоналістів – напад УПА на контрольований німцями Камінь-Каширський (19 серпня 1943 р.). Справа в тім, що про перебіг сутички і знищення німецьких укріплених позицій зберігся детальний повстанський звіт, у кінці якого не можна не помітити те, як повелися із захопленими в полон німцями. За словами укладача звіту: «До нас прибіг провідник Я. – задиханий, спітнілий. Перекинувшись кількома словами з к-ром Черником, він підійшов до возівні, де були німці. Німців випровадили. Вони йшли настрашені... Провідник Я. спитав їх, чи вони брали участь в акції на село Кортеліси. Відповідь була «так». Тоді провідник Я. сказав до них кілька слів і дав наказ їх розстріляти. Наказ виконано таки тут на місці – нехай народ бачить, нехай народ знає...» [395, с. 40].

Понад те, навіть у «Книзі пам'яті», де зафіксовано поіменний список знищених людей у згаданій місцевості у 1942–1943 рр. серед 2059 прізвищ, як тих, що були вбиті (як там позначено за радянською термінологією) саме «українськими буржуазними націоналістами» – всього 24 особи [440].

З чим радянські документи у своїх «викривальних» тезах стосовно УПА та українських націоналістів загалом найближче перегукувались, так це із німецькими пропагандистськими матеріалами. В деяких моментах йдеться

навіть про геть ідентичну термінологію: «Українці в лісах! Недавно серед ночі розкинули червоні волоцюги відозву шефа штабу советської армії маршала Василевського, де в імені масового вбивці з Вінниці і Катині, червоного товариша Сталіна, урочисто признано українського вожаку бандитів Бандеру старшим большевиком советської України, якщо він далі із своїми бандитами з лісів та багон боротиметься проти Європи» [385, с. 158]. А закінчення іншої листівки виглядало теж промовисто: «ОУН і большевизм – це одно, тому мусять вони бути знищені! Німецьке Управління, червень 1943 р.» [385, с. 157].

Окрім згаданих партизанських документів, доволі детальні дані якщо не про війну, то принаймні про протистояння гітлерівців із оунівцями лягали на стіл і радянським органам державної безпеки, а через них – і найвищому керівництву Радянського Союзу. «Вооружённые отряды оуновцев на протяжении 1942 г. в значительной своей части стали пополняться за счет полицейских и других немецко-фашистских пособников из числа участников ОУН, в связи с их преследованием немцами после ареста Бандеры» [39, с. 48] – інформував Кремль, зокрема Держкомітет оборони, тодішній очільник НКВС Лаврентій Берія у першій половині 1944 р. Очевидно, й особисто Йосип Сталін (йому ж і адресувалося) читав, що «В конце 1942 г. руководством ОУН все вооружённые отряды были сведены в единую «Украинскую Повстанческую Армию», перед которой была поставлена задача борьбы за «самостийную соборную украинскую державу»» [39, с. 48]. На противагу «німецьким курткам» авторства Д. Мануїльського в цьому документі було подано абсолютно виважений та об'єктивний опис: «Отряды «Украинской Повстанческой Армии» вооружены русскими, немецкими и польскими винтовками, ручными пулеметами и небольшим количеством станковых пулеметов и миномётов» [39, с. 49].

Видається, що безпосередньо на місцях комуністичні керівники й не плекали якихось особливих ілюзій щодо справжнього рівня підтримки серед місцевого населення ладу, котрий ці посадовці представляли – та загального становища в регіоні. Навіть достатньо пізніше, у стенограмі Львівської обласної

наради начальників райвідділів МДБ і МВС, а також прикордонних загонів та внутрішніх військ МВС від 16 квітня 1947 р. записано, що партійні чи комсомольські функціонери у ряді сіл бувають взагалі дуже рідко. Як коротко зазначив з цього приводу перший секретар Львівського обласного комітету КП(б)У Іван Грушецький: «По существу нашего влияния там нет» [4, арк. 28]. А часом словесна інтерпретація подій у таких документах з радянського боку дуже вже «вдало» виокремлюється на фоні однобічності головних пропагандистських постулатів. Той же І. Грушецький, картаючи когось із учасників наради через нездатність чітко пояснити, чому боротьба проти «жалюгідних залишків» все ще у розпалі, говорить: «Что, вы хотите расписаться в вашем бессилии, вашей неспособности? Скажите об этом прямо. Что бандиты сильнее вас» [4, арк. 7]. А у згаданому донесенні авторства Берії серед заходів проти УПА називалися плани виселення жителів тих населених пунктів, «из которых большая часть мужского населения находится в бандах, а жители этих населенных пунктов оказывают бандитам помощь продовольствием и укрывают их» [39, с. 49]. Щоправда, вже після смерті Сталіна Берія, що в той час вже навпаки – спричинився до певної лібералізації політичного життя в СРСР (зокрема, й роботи силових структур) – чи не вперше заявив про недоцільність вживання у радянському політичному лексиконі слова «бандит» стосовно учасників озброєного підпілля. Йому приписують навіть слова про те, що в Україні немає «никаких бандитов, а есть только националистически настроенная часть населения» [417].

Вельми символічно, що дехто із районних чинів й раніше доводив фактично до прямого «знецінення» цей чи не головний термін пропаганди: «Мы имеем село Жуковка, которое было самым кулацким селом, пораженным бандитизмом, на сегодняшний день это село стало неприступным для бандитов – не только для бандитов, но и для уголовного элемента» [4, арк. 6] (виділення наше – прим.). Адже найбільш примітивне і поширене означення упівців стало наче окремою власною назвою, в той час, як «уголовный элемент» цим же словом не іменується взагалі (!). Страждають подібною

заплутаністю й інші документи, скажімо, донесення секретаря Тернопільського обкому (1944 р.) до ЦК КП(б)У про те, що бандгрупами і «більшими формуваннями» охоплено всі райони області [336].

В контексті «готовності» Д. Мануїльського до «референдуму» із питання підтримки радянської влади не можна не згадати повідомлення радянських же документів про позицію командування УПА стосовно виборів до Верховної ради УРСР у лютому 1946 р. А безпосередні завдання підпілля, за цими даними, полягали не лише у банальному зриві голосування, але й у тому, щоб у найближчі до виборів дні розвісити листівки, у яких висунуті їхні кандидати – для того щоб населення радянських кандидатів викреслювало, а голосувало, як тут вказано, «за своїх» [2, арк. 78].

Що й говорити – взявши, до прикладу, котрийсь із раніше засекречених документальних збірників КДБ, що протягом довгого часу використовувалися навіть як навчально-методичні матеріали для молодшого особового складу на так само закритих лекціях – можна натрапити на такі визначення, які б, здавалося, узагалі не могли існувати в радянському інформаційному просторі, навіть його достатньо ізольованому сегменті. Так, в одному з таких збірників документів про структуру і характер «антисоветской деятельности» ОУН та УПА дуже чітко розписується, що «ОУН, как и другие украинские эмигрантские организации, стремятся к созданию национального независимого украинского государства, которое охватило бы УССР, Галицию, Буковину, Бессарабию, Прикарпатскую Украину, Крым и Кубань» [21, арк. 1]. Звісно, на документі гриф «совершенно секретно», а на копії помітка «экз. единственный», та наявні там пропагандистські штампи практично непомітні на фоні справді скрупульозних даних про характер та методи діяльності націоналістичного руху – тим більше, що у збірнику зібрано і систематизовано гідні подиву деталі про діяльність ОУН конкретно на території Румунії, Бессарабії і Трансністрії.

Більше того, у 1967–1971 рр. у структурі КДБ при Раді Міністрів УРСР існував окремий відділ науково-дослідної роботи (6-й відділ). Його 2-е

відділення розробляло «наукові основи організації боротьби проти підривної діяльності українських буржуазних націоналістів». Цей підрозділ створив навіть план-проспект відкритого збірника документів і матеріалів 1926–1969 рр. походження під назвою «Зрадницька діяльність українських буржуазних націоналістів». До нього планували включити фрагменти публікацій німецьких, польських, румунських, угорських видань, документи 10-го (обліково-довідкового) відділу КДБ при РМ УРСР, обласних управлінь КДБ, спецфондів обласних державних архівів [365, с. 340]. Було розроблено і проект положення про «Науково-чекістське товариство» зі зрозумілими завданнями «боротьби з ідеологічною диверсією». Та із приходом на керівну посаду в КДБ республіки консервативно налаштованого В. Федорчука ці всі плани стали фактично «похованими» – весь 6-й відділ було ліквідовано, а проект створення наукового товариства залишився на папері [365, с. 341].

Склалися об'єктивні характеристики на багатьох учасників визвольного руху, для виявлення їх особистих сильних та слабких сторін – і без якої-небудь цілеспрямованої демонізації. Лиш один приклад – у секретному списку учасників ОУН Карпатського краю, створеному МДБ (1948 р.), знайшлося місце для сотенного Казимира Яворського – «Бея». І ось як він там описується: «Имеет двенадцать ранений, полученных в боях с войсками МВД. Подорвал несколько поездов на жел. дороге Стрый-Станислав. Очень боевой, награжденный Крестом заслуги» [467]. Та подекуди траплялися згадки й навмисного викривлення перебігу подій, котрі переносились у сам текст того, чи іншого радянського документа. До прикладу, ось як згадував ветеран УПА Теофіл Зубальський про драматичний момент свого затримання: «И они втроем обнялись, стоят и поют: «Ще не вмерла Україна...» Потом в протоколе написали, что это из-за того, что мы были пьяны...» [434].

Можна впевнено підсумувати, що радянські документальні матеріали, де одночасно могли вміщатися як пропагандистські, так і цілком протилежні першим тези, є дуже цінним джерелом для розуміння неоднорідності тих сегментів, з яких тодішній цілісний інформаційний простір складався.

3.2. Відділи агітації та пропаганди при партійних органах. Радянська публіцистика, преса, радіо та телебачення

Від самого початку творення бойових відділів українських націоналістів на Волині та розгортання ними партизанської війни в німецькому тилу із пропорційно потужнішим розмахом почав працювати механізм радянських пропагандистських заходів, спрямований проти УПА – на дискредитацію її діяльності. Своєрідними «піонерами» у цьому, поряд із подекуди існуючими підпільними обкомами компартії були радянські партизани. Володіючи матеріалами про антинімецькі військові операції упівців (які справно відсилалися у партизанські штаби), командири і комісари партизанських загонів як під час війни у відозвах, так і після неї в мемуарах, намагалися зобразити своїх візаві саме як «прислужників» Третього Райху. Так само починали діяти перші агітаційні органи одразу ж за напрямком просування Червоної армії у 1944 році. Армійські політпрацівники у населених пунктах організовували зібрання та мітинги, на яких розклеювали плакати, роздавали листівки та радянські газети, а також закликати бити німців та «українсько-німецьких націоналістів» [424]. Одразу ж намагалися відновити і роботу пресових радянських видань, що теж розпочинали діяльність у відповідному напрямку. Так, тодішній працівник газети «Радянська Волинь», а згодом знаний письменник Анатолій Дімаров згадував, що ледь фронт перемістився далі, а німці стояли ще у Ковелі, він одразу ж прибув у редакцію тієї газети – а всі радянські силові органи одразу ж, на його очах, розпочали боротьбу з «бандерівцями та мельниківцями», в тому числі і з застосуванням різноманітних провокацій [410].

Та паралельно в цьому ж 1944 р. у радянської влади на теренах західних областей України почалися суттєві проблеми – як загалом, так і конкретно у роботі агітаційно-пропагандистського апарату. Фактично самої радянської влади у певних місцевостях довгий час не було просто фізично, адже її представники або не доїжджали туди, або буквально рятувалися звідти втечею.

В одній із постанов ЦК КП(б)У зазначалося, що в Путильському районі Чернівецької області з 13 сільських рад лише три мають голів, у решті їх просто немає. Районні ж керівники, йдеться далі, у ці села навіть не навідуються. Як наслідок, «За 5 місяців после освобождения района от немецких оккупантов, в этих селах не было прочитано ни одного доклада, ни одной лекции, не доставлялись газеты» [1, арк. 122]. Зазначалося також, що перші урочисті радянські мітинги одразу після витіснення німців і переходу фронту (де переважно й призначали місцеву владу) так і залишалися єдиними на дуже довгий час.

Що цікаво, у боротьбу з націоналізмом, навіть конкретніше – з УПА – намагалися «вписати» навіть ідеологічні кампанії проти інтелігенції 2-ї половини 1940-х років. Особливо це було помітно у Львівському університеті, де новоприбулі кадри зі Східної України, котрі зайняли найвищі посади (зокрема, на історичному факультеті), намагалися провести зразкову кампанію із викорінення «буржуазно-націоналістичних традицій», розвінчуючи, в основному, науковий доробок Михайла Грушевського та його школи. Так, новий ректор Іван Білякевич разом із деканом історичного факультету Володимиром Горбатюком тричі збирали збори факультету, на яких Грушевського й засуджували. Головний акцент зроблено було на учнях Михайла Сергійовича, що на той час іще переважали на кафедрі української історії (більшість з них таки показово визнали «помилки» наставника, щоправда, не всі). І саме на цих заходах учні Грушевського звинувачувалися навіть конкретно у тому, що УПА продовжує збройний опір радянській владі (!) [374, с. 112].

Щоб зрозуміти вагу для влади проведення масової ідеологічної роботи з населенням регіону, згадаємо, що за кілька повоєнних років до західних областей УРСР прибули 44 тисячі вчителів з інших місцевостей республіки, а також тисячі управлінців та лекторів-пропагандистів. У листопаді 1944 р. Оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про проведення обласних і районних нарад селян, міських і районних зборів інтелігенції в західних

областях України», в якій рекомендувалось «обкомам КП(б)У... провести обласні і районні наради селян із постановкою на них таких питань: про повернення селянам землі і ...про боротьбу проти українсько-німецьких націоналістів – самих лютих ворогів українського народу». Аналогічні збори наказувалося провести в містах і районних центрах для інтелігенції [462]. Та більше того – навіть у Москві ще у 1942 та 1943 рр. проходили символічні мітинги, у зверненнях від яких (зокрема, «До молоді України»), крім всього іншого, закликали до боротьби з українськими націоналістами, звинувачуючи їх у допомозі нацистам. Деякі такі мітинги транслювала спеціально створена для України радіостанція «Радянська Україна», на якій також почали регулярно з'являтися передачі за участю діячів української культури, теж спрямовані проти так званих українських буржуазних націоналістів. Однак, не завжди навіть серед тієї частини української радянської інтелігенції, що опинилася в евакуації, була «єдино правильна» думка стосовно націоналістів. Збереглася згадка про те, як письменник Ю. Яновський у листопаді 1942 року повідомив з Уфи в Москву секретареві з ідеології ЦК КП(б)У К. Литвину уривок із розмови двох українських науковців: «Під час війни український націоналізм годиться як патріотизм, – але нічого, після війни ми з ним розберемося» [374, с. 66].

Яким був розмах радянської агітаційно-пропагандистської діяльності на території Західної України у перші роки після відновлення тут комуністичної влади, можна простежити із деяких цифр. Так, безпосередньо у місті Львові станом на кінець 1945 р. було створено 246 агітколлективів, котрі об'єднували у своїх рядах близько 5 тисяч агітаторів [307, с. 3]. Також місцева преса відзначала Бродівську районну партійну організацію – за кількістю тамтешніх агітпрацівників у понад 600. У Яворівському районі в той час діяв 421 агітатор, а в самому Яворові було обладнано 4 агітпункти [313, с. 4]. Суттєво меншою була їхня кількість у Магерівському районі – 123 людини у складі 18 колективів. А, до прикладу, у Маневицькому та Порицькому районах Волині восени 1945 р. налічувалось 193 та 297 агітаторів відповідно [267, с. 2; 292, с. 1]. В межах же одного села могло агітувати до десятка осіб (с. Верхобуж

Олеського району) [269, с. 3]. На рівні районів проходили неодноразові семінари агітаторів, а на республіканській нараді з питань пропаганди (липень 1946 р.) був присутнім навіть заступник Начальника Управління пропаганди ЦК ВКП(б) із Москви [294, с. 2].

Форми та засоби пропагандистського впливу у цей період були й достатньо різноманітними. Так, у кінці грудня 1945 р. до Львова прибув агітпоїзд «Комсомольская правда», котрий мав у своєму складі редакцію, друкарню, бібліотеку та навіть радіовузол. Перебував він у місті 2 тижні, після чого вирушив у Закарпаття [234, с. 4]. У центрі ж Львова вже у той час функціонував й окремий будинок партійної пропаганди.

Немалу увагу влада приділяла також швидкій кінофікації західних областей. Повідомлялося, що на початок червня 1945 р. тут працювало уже 205 кіноустановок, а повністю кінофікованими називали всі районні центри Львівської, Дрогобицької, Чернівецької, Ізмаїльської, Станіславської та Рівненської областей. Кількість глядачів, котрих прийняли кінотеатри цих областей, оцінювалася у 3 мільйони осіб [266, с. 2]. Так само у лютому цього року принаймні одна кінопересувка (кіноапаратура, закріплена на спеціальному авто) вже курсувала селами тодішнього Рава-Руського району Львівської області, а в райцентрі встановили стаціонарний кінотеатр [265, с. 6]. Будівництво нових кінотеатрів входило у першочергові плани радянської влади серед усіх новобудов на чергову п'ятирічку. На Тернопільщині їх повинні були збудувати за цей час цілу низку: Тернопільський, Чортківський, Кременецький, Бережанський, Почаївський, Золотниківський, Баришський (Бучацький р-н.), Озернянський, (Зборівський р-н), Ягольницький (Чортківський р-н), Королівський (Борщівський р-н.), Хоростківський (Копичинський р-н) [286, с. 2]. А Семен Стефаник (на той момент заступник голови Львівського обласного виконкому) у статті про культуру Львівщини стверджував, що лише за 1950 рік кіносеансами було обслужено близько шести з половиною мільйонів глядачів [304, с. 115–117]. Значно скромніші цифри були оприлюднені на обласних зборах партійного активу Тернопільщини у 1946 р. – 260 кіносеансів і 43148

відвідувачів станом на 1 червня [287, с. 1]. Активно розширювалися і радіомережі. Так, у районному центрі Підволочиськ у цьому ж місяці вже налічувалось 150 радіоточок, а ще 100 планувалося встановити протягом поточного року. Більш загальна статистика наведена стосовно тодішньої Дрогобицької області – і згідно з нею кількість радіоточок у 1946 р. становила близько 6 тисяч (радіоприймачів всього 900). Та вже у 1950-му це число суттєво збільшилось – до 16,3 та 3,7 тис. відповідно [37, с. 29]. Більш ніж подвоїлась за ці роки також кількість кіноустановок в області – із 54 до 163. Приблизно стільки ж кіноустановок перебувало й у решті областей західноукраїнського регіону – біля двохсот (значно менше було лише у Чернівецькій) [38, с. 190].

Що ж до обсягів друкованої продукції, то станом на 1950 р., наприклад, у Дрогобицькій області вони налічували за разовим тиражем більш ніж 108 тис. екземплярів при 53-х найменуваннях видань. Щоправда у наступні роки цього десятиліття кількість найменувань суттєво знизилась [37, с. 150]. Значними були тиражі пропагандистських матеріалів і книжкового формату. Досить рідко накладу були меншими за десять тисяч. До прикладу, знакова доповідь Д. Мануїльського «Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини», окрім того, що масово публікувалася у пресі [275; 276], була двічі видана окремою брошурою з проміжком всього рік (20 та 75 тис. екземплярів відповідно). А окремі праці Я. Галана та В. Беляєва мали понад 100-тисячні, або й понад 300-тисячні тиражі.

Надалі різноманітні пропагандистські акції відбувалися все більш широко, як у контексті безпосередньої боротьби з підпіллям, так і під час інших масштабних заходів влади. До прикладу, навіть у сценарій радянського режиму із переселення 1951 р. чи не першим порядком була внесена агітаційно-пропагандистська кампанія. Спочатку зимою-весною 1951 р. на населення спрямували цілий потік такого роду заходів: людей заганяли у наспіх відведені приміщення для участі у зборах, прослуховування лекцій та перегляду кінофільмів про «райське життя» в СРСР. У доповідній записці сектора агітації

і пропаганди ЦК КП(б)У вищим партійним інстанціям зазначено, що до травня 1951 р. прочитано 280 лекцій на тему: «Сталінська дружба народів», «Великі будови комунізму», «Марксизм-ленінізм про релігію і шляхи її подолання», «Українські буржуазні націоналісти – наймані слуги американсько-англійських імперіалістів», «Що дала радянська влада трудящим західних областей України». Навіть «підраховано», що такі лекції прослухало 100 тисяч осіб [378, с. 17]. Отже, навіть у процесі, що був зорієнтований фактично на іншу ціль, все одно знайшлося місце для критики «буржуазних націоналістів та церковників». Хоча певні незмінні ексцеси, що супроводжували представників радянської влади, фіксувалися й тут. Так, у доповідній записці сектора пропаганди та агітації ЦК КП(б)У секретарю ЦК КП(б)У про політичну роботу у зв'язку зі зміною кордону йшлося про невідповідну поведінку власних працівників: «Заведующий отделом пропаганды и агитации райкома КП (б) Украины тов. Тарановский в течении месяца только три дня был в селе Чорна. Все три дня пьянствовал и в нетрезвом виде оскорблял колхозников. Штатный пропагандист райкома партии тов. Гемблев на протяжении месячного пребывания в селе Шевченково не нашел времени прочесть для колхозников лекцию или политический доклад» [378, с. 205].

Значно пізніше пропагандистські акції набули характеру справжнього різноманіття. У Львівській області за перше півріччя 1979 р. працівники КДБ разом із представниками парторганів провели 96 тематичних вечорів з провідною тематикою «розвінчування українського буржуазного націоналізму». Такі вечори проводилися у Городоцькому, Миколаївському і Сколівському районах. Їхні матеріали використали потім у зйомках фільму «Горькое эхо», який КДБ замовив Київській кіностудії хроніко-документальних фільмів [428]. Інший промовистий тематичний вечір «Дорогою ганьби і зради» (фактично повтор назви праці чекіста Каріна-Даниленка) [88] був використаний для кінокартини «Нехай згорить і слід ваш у вогні» [11]. Загалом же було опубліковано в обласних газетах 101 статтю, а на радіо організували 40 передач. За п'ять років лектори прочитали 2557 лекцій, працівники КДБ

провели 3564 бесіди, взяли участь у підготовці 557 тематичних вечорів. З ініціативи Управління КДБ у місцевих газетах опублікували 709 статей, видали 2 книги, організували 201 передачу на радіо і телебаченні [428]. Часом це були прес-конференції, організовані спецслужбами (іноді не тільки СРСР, а й спільні із відповідними органами комуністичної Польщі [16]), в яких розповідалося про «ворожу діяльність диверсантів» чи емісарів націоналістичних організацій. Найчастіше радянський слухач дізнавався про те, як згадані люди поширювали «антирадянські» документи й літературу, «шпигунські матеріали», та детально цікавилися «ефективністю закордонних радіостанцій» або ставленням громадськості до людей, котрі у радянських ЗМІ засудили свої колишні порушення закону [15]. Справді – за ті ж 5 років КДБ вдалося схилити до таких зізнань, чи засуджень понад 200 колишніх підпільників. А в часи «перебудови» для посилення антинаціоналістичної пропаганди у деяких західних областях навіть провели поіменний облік (зрозуміло, лише з радянського боку) жертв конфлікту 1940–50-х років [365, с. 126].

Відповідного штибу фільми демонструвалися навіть у сибірських таборах, зокрема, Норильська самим засудженим воякам УПА – з метою їх «перевиховання». Один з них, Іван Кривуцький, згадує про такий показ чехословацької картини «Операція Б» [348], де у комічно-страхітливих тонах зобразили рейд сотні «Бурлаки» на Захід восени 1947 р. Як іронічно було зазначено автором, у фільмі «атмосферу немітої Росії перенесли в сотню УПА», адже особисто був знайомий з В. Щигельським («Бурлакою») та іншими персонажами стрічки [223].

Одним із дуже важливих напрямків ведення антинаціоналістичної пропаганди в СРСР було проведення судових процесів над членами підпілля. Відбувалися вони із відповідним «ідеологічним забезпеченням», за чітко зрежисованим сценарієм та широким висвітленням у пресі, радіо та кінохронікальному жанрі. Всього нараховують близько 200 таких справ. Один із останніх судів відбувся у 1988 р. у місті Горохів Волинської області.

Яким плацдармом для потужного наступу на націоналізм могла бути подібна річ, можна прослідкувати, до прикладу, за процесом 1969 р. над боївкою Дмитра Куп'яка, котра діяла у Львівській області. Звинувачення у численних розправах (інкримінувалося понад двісті випадків) над партійно-радянським активом у 1944–1945 роках і матеріали всього процесу Комітет держбезпеки УРСР планував використати «для викриття антинародної суті українського націоналізму й компрометації Куп'яка», який на той час проживав на території Канади. Як повідомлялося далі: «З цією метою намічаємо використовувати періодичну пресу, залучивши кореспондентів газет «Радянська Україна», «Робітничка газета», «Сільські вісті», «Літературна Україна», «Вісті з України», а також обласне радіо й кінохроніку» [40, с. 240]. Ця кампанія у пресі проти Куп'яка була зовсім не єдиною – за кілька років до, а також після того практично ті ж матеріали були опубліковані у газетах «Известия», «Львовская правда» [305], «Радянська Україна» [283] та «Вільна Україна» [238; 239; 282]. Та, незважаючи на це, КДБ у доповідній записці до ЦК КПУ описував ще більш широкий комплекс заходів, котрі мали бути здійснені по закінченню відкритого процесу.

У населених пунктах, «жителі яких постраждали від банди Куп'яка», мали бути організовані й проведені «збори трудящих» – з вимогами до канадської влади про видачу Куп'яка Радянському Союзу. Також майбутні дії спецслужби передбачали організацію направлення радянськими громадянами колективних та індивідуальних листів до посольства Канади, знайомих і родичів, що проживають у цій країні. У них вимагалось «розкрити злочини Куп'яка і його банди, а також інших українських націоналістів на території західних областей України» [40, с. 240]. Листи мали надсилатися навіть на адресу самого обвинуваченого. Кінокадри судового процесу і матеріали періодичної преси вказувалося використовувати для відсилання в Канаду «та інші капіталістичні країни, де є велика концентрація осіб української національності». Були дані рекомендації й українському радію, що тоді вело мовлення на ті ж «капіталістичні країни» – підготувати серію матеріалів «про

звірства банд ОУН на території України з використанням фактичного матеріалу відкритого судового процесу над спільниками Куп'яка». Та напевне найвідчутніше дивує уривок у кінці документа, що виник з боку найбільшої атеїстичної держави світу: «Було б бажано через можливості польських друзів провести низку заходів щодо приєднання до голосу протесту віруючих громадян ПНР і можливого направлення від їхнього імені відповідних петицій Папі Римському» [40, с. 241].

Радянські спецслужби для відповідного «показу» на телеекрані довго вербували потрібного їм персонажа, всіляко вмовляючи його визнати «злочини», часто насправді ним персонально й не скоєні. Натомість обіцяли короткий термін ув'язнення, а то й прощення від радянської влади. Цінними для розкриття деталей цього механізму є свідчення колишнього сотника УПА Мирослава Симчича, що й сам свого часу потрапив у таку ситуацію – коли у 1968 році його повторно арештували. На питання про привід цього арешту Симчич відповів: «Привід був один: тоді більшовики почали кампанію «Ніхто не забутий і ніщо не забуто!» Бо почалася західна кампанія проти більшовизму, що тут нема прав людини, що в нас українців багато сидить за національні справи... Коли звідти кричать, що сидять борці за свободу, то вони почали виставляти, що це не борці за свободу, а звичайні собі бандити, і почали вдруге судити старих підпільників. Тоді не тільки мене – тоді в кожній області когось пересуджували. Робили відкриті суди, знімали кіно, посилали на Захід і показували українцям діаспори, що ми не політв'язні, а бандити. Вони, ті бандити, самі так про себе говорять» [432]. Далі розлого змальовувався конкретний випадок, у якому в минулому чотового УПА Ложку звинуватили у ліквідації більшовицької десантної групи у 1944 р. Представники влади, обіцяючи звільнити чотового із зали суду, організували відкритий судовий процес, на якому останній виголосив потрібну покаяльну промову. Та одразу ж після цього, як розповідає Симчич, Ложку засудили до вищої міри покарання та розстріляли в Івано-Франківській тюрмі.

Водночас самому М. Симчичу за схожим сценарієм почали приписувати цілих 42 епізоди «злочинів» проти радянської влади. Та колишній сотник всі їх поступово відкинув, залучивши свідків на противагу свідкам, представлених владою: «І що вони мені могли зробити? А боровся я вже не тому, що я дуже боявся, але мені просто не хотілося, щоб вони торжествували наді мною, що мене, як дурня, обкрутили, заплутали і вбили. Думаю собі: я вам не Ложка, я не дам себе юридично обкрутити» [432]. Відповідно – однією потенційною картиною із засудженням своєї «зрадницької діяльності колишніми бандерівцями» стало менше.

Та й ще коли тривало безпосереднє збройне протистояння, чекістами застосовувалися різноманітні, в тому числі провокативного характеру прийоми, зорієнтовані на подальшу дискредитацію націоналістичного підпілля. Як вважають, саме з цією метою ними ж було підроблено «Відвертий лист Рильському М. Т. на його статті: «О национализме и национальной гордости», «За високу ідейність української радянської літератури», «Вогонь літератури і мистецтва – по українсько-німецьких націоналістах» [382, с. 336]. Таким чином, цей «Відвертий лист...» мав бути поданий, як справжня реакція підпілля на східноукраїнських землях на ці виступи письменника у пресі. Як вважають, цілеспрямоване потрапляння цього листа у підпілля західних областей за цим ймовірним сценарієм могло б спровокувати вбивство Рильського кимось з «гарячих голів» серед оунівців. Тоді, якби план чекістів вдався, убивство бандерівцями такої авторитетної і шанованої людини – нагородженого орденом Леніна 50-літнього ювіляра, керівника Спілки письменників УРСР Максима Рильського – знизило б авторитет оунівців серед цивільного населення і дало б чекістам моральну сатисфакцію для активізації боротьби з націоналізмом. Але спровокувати вбивство Максима Рильського не вдалося. Керівництво ОУН(Б) продовжувало йому довіряти, а у 1946 році навіть запропонувало розмістити на шпальтах підпільного часопису «Вільне слово» свої твори [382, с. 337].

Узагалі й закордонний напрямок антинаціоналістичної пропаганди Радянського Союзу був тим, у що комуністична держава вкладала немалий

ресурс – оскільки переважна більшість противників комунізму з числа українців, звісно, емігрувала саме до західних країн. Скажімо, через товариство зв'язків зі співвітчизниками за кордоном «Україна» організовували передачу та розсилку «спеціально підготовлених матеріалів» – тобто компромату – до різних українських закордонних громадських організацій, установ та приватним особам. Там же ж за кордоном опублікували понад 100 статей, які компрометували оунівців [428]. Також спеціально «для закордону» видавалася радянська газета «Вісті з України». А в численних партійних документах можна натрапити на визнання відсутності асиметричної відповіді на роботу «ворожих західних радіоголосів» в СРСР, і відповідно – на постановку завдань із посилення впливу радянських ЗМІ (в тому числі й радіо) на Заході.

Варто згадати лише, скільки сил було затрачено (в тому числі і дискредитаційного характеру), для того, щоб західні на той момент ще союзники видали СРСР Степана Бандеру, чи принаймні прийняли такі вимоги до розгляду. Шостого лютого 1946 р. український радянський поет і заодно представник делегації УРСР Микола Бажан на засіданні сесії Генеральної Асамблеї ООН, що проходила у Лондоні, вимагав від західних держав (передусім США та Великої Британії) видати радянській владі Бандеру, як «військового злочинця» [461].

Важливим буде також зупинитись і на власне механізмі конструювання тексту засобами інформації, оглянути хоча б коротко рівень саморефлексії авторів, чи редакторів згаданих матеріалів масового розповсюдження. Так, в одному з випадків партійними функціонерами було помічено «крамолу» в статті автора на прізвище Чекайло «Українські буржуазні націоналісти – найлютіші вороги українського народу», яку надрукували у «Вільній Україні» 11 серпня 1951 р. І очевидно, вже з позицій політичної кон'юнктури на початок 50-х рр., на думку авторів довідки на матеріал, «редакція погано відредагувала статтю, оскільки у ній багато говориться про українських націоналістів як агентів гітлерівського фашизму, але не було сказано про те, що вони найманці американо-англійських імперіалістів, що вони виконують волю своїх нових

господарів...» [387, с. 162]. Щось схоже звучало і в контексті звинувачень на адресу керівника боївки СБ з Львівщини Дмитра Куп'яка – «Клея», котрі були детально проаналізовані й КДБ у доповідній записці партійному керівництву: «13 листопада 1964 року львівська обласна газета «Вільна Україна» вмістила загалом гарний і корисний матеріал під назвою «Слідами кривавих злодіянь». У цьому матеріалі розкриваються жахливі бандитські злочини махрового націоналістичного бандита Куп'яка, стосовно якого 20 жовтня 1964 року МЗС СРСР вручив посольству Канади ноту з вимогою видачі його як військового злочинця для притягнення до кримінальної відповідальності». Та найбільше не до вподоби кадебістам стала наступна невідповідність: «Наприкінці статті є місце такого змісту: «Жорстокість вчинків Куп'яка бентежила навіть ватажка Григорія Пришляка, відомого під кличкою «Микушка», який заявив: «Вся діяльність Куп'яка Дмитра – «Клея» і його боївки, що знаходилася в моєму підпорядкуванні, не є діяльністю членів політичної організації й нічим не відрізняється від бандитизму»». Таким чином, газета мимоволі визнала, що від дій Куп'яка той же Пришляк відхрещується, тому що ОУН нібито була організацією, що не мала нічого спільного з бандитизмом, вона переслідувала суто політичні цілі. Тобто у газеті знайшла підтвердження теза, яку постійно стверджували й стверджують колишні ватажки ОУН, але яка завжди нами відкидається...» [40, с. 77]. Резюмується насамкінець, що «При розвінчанні ідеології українського буржуазного націоналізму й викритті практичної ворожої діяльності українських націоналістів усе ще недостатньо приділяється уваги показу соціальних джерел націоналізму...», а також співпраці ватажків націоналістів з гітлерівцями та розвідками імперіалістів.

Разом із розглянутими особливостями діяльності роздутого пропагандистського апарату в СРСР (зокрема, тих структур, від яких залежав вигляд «кінцевого продукту»), варто наголосити, що подібним чином добирали навіть самих авторів, зокрема, публіцистичних робіт. Скажімо, відомо, що невдовзі після відновлення радянської влади, у 1944 р. до Львова приїхав на той момент кореспондент Всесоюзного радіо Володимир Беляєв – згодом знаний

«антинаціоналістичний» письменник та автор сценаріїв до ідентичних за спрямованістю кінофільмів. І практично одразу після цього приїзду сів за написання публіцистичного збірника, що отримав назву «Під чужими прапорами» [55]. Його рукопис у 1946 р. був надісланий на розгляд і внесення зауважень Д. З. Мануїльському. Тож рішення саме Мануїльського стало у долі цієї праці визначальним. Воно полягало у тому, що одного лише одноосібного авторства Беляєва там недостатньо – було висунуто вимогу обов'язково поставити на обкладинці прізвище когось із відомих західноукраїнських інтелігентів. Ним змушений був стати найстарший на той момент із дуже відомої та шанованої в Галичині родини Рудницьких – Михайло. Про це спеціально було відзначено навіть у вступі до самої праці: «Професор Рудницький, все життя перебуваючи у Львові й довгі роки співробітничавши в українській націоналістичній пресі, з якою він згодом рішуче порвав, мав можливість близько спостерігати багатьох провідників українських націоналістів...» [393, с. 335]. Цікаво, що навіть близькі знайомі самого Рудницького (композитор В. Барвінський), що потрапили у радянське ув'язнення і одночасно були показані в цій книзі у негативно-викривальному сенсі, з розумінням ставилися до такого вимушеного кроку. Сам композитор висловлювався про Рудницького виключно, як про хорошу людину, вказуючи на те, що підпис останнього під таким пропагандистським твором – результат явно не доброї волі, а такої ж загрози ув'язнення. Підтверджує це й те, що навіть після смерті Рудницького сам Беляєв писав окремі статті про родину Барвінських, будучи, вочевидь, справжнім автором тієї частини про них і у згаданій книзі [393, с. 335].

Не менше неоднозначних даних залишила по собі й особистість іншого автора численних антинаціоналістичних та антицерковних памфлетів, а також відомого на той час письменника Тараса Мигаля. Збірні свідчення його численних друзів, колег та знайомих про характер його самого та його творчої діяльності в загальному звучать приблизно так: «Так, Тарас Мигаль начеб зламався, так, він пішов на юдину службу – але як своєрідно він виконував ту

облудну роль. У його гірких памфлетах уважний читач знаходив те, чого не міг знайти в інших навіть енциклопедичних виданнях: згадки про імена, які начеб давно канули в Лету – але ж ні, вони вижили в тяжкі роки війни і визвольної борні, вибилися з небуття на заокеанських обширах і там продовжували справу свого життя – справу боротьби з московською імперією. Тарас Мигаль називав їхні імена, їхні організації, їхні книги і вчинки, – і в такий неординарний спосіб доносив правдиву інформацію. Начеб догоджаючи замовникам, тавруючи вчорашніх друзів...» [450].

Достатньо зважено та проникливо згадував про це, зокрема, й Роман Іваничук, теж добрий знайомий Мигалья: «Щоб пояснити справжню суть Мигалевого колаборанства, наведу одну промовисту деталь... Після смерті мого брата Євгена я приїхав до Коломиї й поцікавився його бібліотекою: мені хотілося побути хвильку в духовному світі колишнього учня Коломийської гімназії, юного підпільника-оунівця, воїна УПА й довголітнього каторжанина. У бібліотеці Євгена знаходилася українська класика, переклади із зарубіжних літератур, політологія, філософія, енциклопедії... Та яким було моє здивування, коли я серед сотень книг знайшов два дбайливо оправлені саморобні томи памфлетів Тараса Мигалья, в яких він обливав лайкою «українських буржуазних націоналістів»! Ті матеріали Євген систематично витинав із журналу «Жовтень», оправляв у книжки, й мені важко було збагнути, що могло породити в зятятого націоналіста аж таку увагу до ворожої літератури, й чому він вивчав її?» [390, с. 4]. Поставали, як він стверджував, у його пам'яті і слова самого Мигалья, «які він, підігрітий алкоголем, прошепотів якось мені до вуха, прикладаючи долоню човником до уст: «Ми робимо, Романе, одну справу, тільки за твою працю тебе колись люди славитимуть, а мене зганьблять...»» [390, с. 4]. У цій розповіді об'єкт спогадів Іваничука виявлявся справжньою «ходячою енциклопедією», знаючи практично усе, що стосувалося міжвоєнного й воєнного політичного життя в Галичині. З ним постійно консультувалися, оскільки той був ознайомлений чи не зі всіма подіями в націоналістичному середовищі й міг про них розповісти із скрупульозною точністю, «не

заглядаючи в довідники». Але, як відзначає Іваничук, тоді таких довідників і не було, бачачи у цьому «секрет Мигалевого колаборанства», яке він навіть прямо називає антирадянським: «Довідниками ставали власне його памфлети, в яких він вибудовував історію ОУН та УПА, прикриваючи таку потрібну інформацію брудною лайкою, обдурюючи глупу советську цензуру. В такий спосіб і працював Тарас Мигаль – за самооправдальним його визначенням – на ту саму справу, що я та мої однодумці» [390, с. 5].

Дехто вважає за важливе так само розповісти, як сприймалися праці Мигалья, зокрема, і в емігрантському середовищі українців на Заході: «Пригадую, коли ранньої осені 1989 року до Львова завідав відомий письменник і журналіст із США Остап Тарнавський із дружиною Мартою і на наше прохання відвідав журнал «Жовтень». Після запитання до пана Остапа, якої він думки про Тараса Мигалья і його фейлетони: «...він цілком спокійно й дещо несподівано для мене відповів, що добре знав Тараса і розуміє його ситуацію. А коли через кілька років вийшла книга спогадів О. Тарнавського «Літературний Львів, 1939–1944», я прочитав там, що Тарас Мигаль вивів там і його під зміненим прізвиськом як учасника антифашистського підпілля» [45, с. 305].

Очевидно, саме із розумінням цього та подібного резонно закидав радянським читачам Мигалья інший достатньо відомий на той час представник літературного цеху Дмитро Герасимчук: «А його памфлети, написані ним з підвішаною гирею на шиї, читали?.. Певна річ. На роман, який є окрасою рідної літератури, ви не звернули уваги, а ось на ті памфлети, які, між іншим, давали нам повну інформацію про те, що відбувалося того часу в діаспорі, ви добре пороздивлялися» [45, с. 315].

Ще один знаний письменник і теж знайомий Т. Мигалья Роман Федорів згадував, як між ними трапилася розмова про загибель Юрія Горліс-Горського. Версія, що її відстоював Мигаль, поряд із наведеними аналогіями була, як для радянського публіциста, більш ніж значущою: «Тарас Мигаль при згадці про загибель Горліс-Горського клав за звичкою палець на губи й казав:

– А хто ж убив Рена (очевидно, Лева Ребета – прим. авт.) і Бандеру, не знаєте? Цілий світ знає і показує рукою на Луб'янку у Москві. Луб'янка ж проковтнула і Юрка Горліс-Горського. Але я нічого вам не казав...» [396, с. 9].

Все наведене вказує на те, що попри дійсно вражаючу масштабність та розмах пропагандистських заходів, можна відзначити помітну неоднозначність у поданні інформації (згадок окремих подій, фактів) навіть усередині цих численних публіцистичних текстів, або сюжетів кінофільмів.

Висновки до розділу 3

Можна ствердити, що навіть деякі пропагандистські тези, котрі траплялися в офіційних радянських документах (у тій формі, у якій часто там існували), навряд чи узагалі могли б бути застосовані у «класичній» радянській пропаганді – розрахованій на масового читача. Адже й саме радянське керівництво потребувало якомога об'єктивнішої інформації для прийняття рішень у боротьбі з противниками. Що, зрештою, не заважало владоможцям ставити протилежним завданням (і навіть хронологічно в той же час) всуціль її фальсифікувати – для тих, хто цією інформацією володіти не був повинен.

За відсутності, чи повної засекреченості об'єктивних даних про актуальні історичні події в УРСР був цілком зрозумілий попит навіть на інформацію, подану у настільки «викривлених дзеркалах». Адже всі ці згадки свідчать, що люди таки активно читали і пропагандистські брошури, і пресу такого характеру. Збереглося навіть показове запитання до КДБ (з відкритих лекцій), чому на телебаченні передачі про «буржуазних націоналістів» та інші ворожі елементи виходять у показ лише після 11-ї вечора (1983 р.), коли більшість зацікавлених не мають змоги їх переглядати. Тому й сучасним дослідникам варто прискіпливо ставитися до цих матеріалів радянського періоду та їхнього впливу.

РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ АСПЕКТИ ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ НЕЗАЛЕЖНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

4.1. ОУН та УПА у радянській історичній науці, публіцистиці, художній літературі та кіномистецтві

За той час, що минув після тривалого і жорстокого протистояння між радянською владою та українським незалежницьким рухом під час і після Другої світової війни, його сприйняття у свідомості людей і досі викликає протилежні оцінки, що позначається на житті суспільства. Полярність цих оцінок зумовлена тим, що вони формувалися на основі засвоєння поглядів і концепцій, що вийшли, за великим рахунком, із таборів цих самих супротивників.

Радянська історіографія була підпорядкована політичним цілям комуністичного режиму, що в свою чергу, визначало всю діяльність авторів. Мета написання чи цільового спрямування визначалася і декларувалася відкрито в описах на перших сторінках самих праць: «Густий, точно дібраний фактаж, використання маловідомого матеріалу дозволяють адресувати книжку не тільки пропагандистові і агітаторові, а й широкому читачеві» [131]. Такий підхід дозволяє стверджувати, що книжки зазначеного характеру не мали й натяку на те, щоб спонукати цього читача до якого-небудь самостійного осмислення багатьох складних тем. Щодо однієї знакової праці цього плану, «Безбатченків» Кліма Дмитрука, стверджувалося: «Ця книга – публіцистичний нарис, у якому на підставі неспростовних документів (в тому числі й свідчень самих націоналістичних запродавців) переконливо показано, як оунівці допомагали німецько-фашистським загарбникам у підготовці нападу на Радянський Союз. Ганебну роль зіграли у цій мерзенній справі також ієрархи уніатської та автокефальної церков» [91; 92]. Книга перевидавалася кілька разів – двічі у Львові (у 1972-му та 1974-му роках) та в Києві у 1980-му. До київського видання книжки міститься вже російськомовний опис [93].

Згадуваним аспектом діяльності радянської пропагандивної машини було намагання поширити вигідний керівництву СРСР образ українських націоналістів серед громадськості західних держав, на території яких діяли українські націоналістичні центри. Для цього, зокрема, в Києві у 1960-му році було видано працю згадуваного публіциста прорадянської орієнтації, члена Комуністичної партії Канади Петра Кравчука (псевдонім – Марко Терлиця) «Правнуки погані». Там, поміж іншого, сказано: «Думається, що й читачеві інших мов – англійської, німецької, французької чи іспанської – в країнах, де нині існують значні осідки українців, а поміж них причаїлися й українські націоналісти, цікаво ознайомитися з книгою «Правнуки погані» – книгу М. Терлиці варто було б видати і в країнах в перекладі, щоб народи цих країн розпізнавали, хто ворог, а хто друг поміж іммігрантів і яке лихо чинять їм людя, що скористалися з їх гостинності» [199, с. 2].

Проти закордонних центрів українських націоналістів широко проводилися також різноманітні кампанії пропагандистсько-провокаційного характеру. Однією із таких акцій було поширення неправдивої інформації про нібито вбивство «бандерівцями» українського вченого з еміграційного середовища Віктора Петрова-Домонтовича у 1949 році. Насправді ж Петров-Домонтович був радянським агентом, що виконував спеціальні завдання за кордоном, і був відкликаний в Радянський Союз, де продовжив роботу у Києві, співпрацюючи з Інститутом Археології АН УРСР. Офіційно ж «на еміграції» він працював професором Українського Вільного Університету та Богословської Академії у Мюнхені, і навіть був автором романів та праці «Українська інтелігенція – жертва большевицького терору», яка вийшла друком у 1955 р. Помер же Петров-Домонтович аж через 20 років після своєї першої «смерті», у 1969 р. на території УРСР, що виключає будь-яку причетність до цього націоналістів. Та судячи із того ажіотажу та обурення, що були посіяні серед українських еміграційних центрів, радянська сторона досягла чималого ефекту. Адже те, що «було замордовано видатного вченого й письменника, з якого зробили советського агента», широко підхопили й «мельниківські»

видання [385, с. 152]. Опосередковано про подібні заходи радянських спецслужб свідчив на суді й Богдан Сташинський – що за дорученням свого куратора від КДБ «Сергея» вкидав у поштові скриньки листи, адресовані різним українським емігрантам. Як він уточняв, йшлося, зазвичай, про 30–50 листів, з яких по вісім вкидав в окремі поштові скриньки [397, с. 18].

Не упускалися, звичайно, і нагоди майстерно скористатися із власне гострої полеміки в емігрантському середовищі українців, яка там перманентно велася між різними політичними групами. Особливістю було те, що критика велася з широким залученням цитат безпосередньо із цих закордонних видань. І, мабуть, це був чи не єдиний спосіб для радянського громадянина із цими виданнями легально ознайомитись – хоча б у такий обмежений спосіб. Зачасту там усі нападки «бандерівців», «мельниківців» та «бульбівців» одне на одного лише укладалися радянськими авторами у відповідну канву: «У свою чергу, численними фактами кривавого прислужництва, «бульбівців» і мельниківців гітлерівським загарбникам не оминули нагоди скористатися бандерівці. Так, зводячи давні порахунки, їхня газетка «Шлях перемоги» (1982, 16 трав.) злорадно констатувала: «Не відповідає правді, що... Боровець пішов на Полісся організувати підпілля... Правдою є, що коли німці прийшли на Україну, тоді в околицях, де перебував Бульба-Боровець... вони спільно починали творити різні плани». Зі свого боку, журнал «Визвольний шлях» (1982, № 1) назвав «групу Мельника» «знаряддям у руках німецьких загарбників»... Насправді ж, констатує, зокрема, «Шлях перемоги» від 23 травня 1982 року, Бульба охоче йшов на будь-яку співпрацю з гестапо чи абвером. Отже, «суть у тому», твердили бандерівці, наступаючи на своїх конкурентів, на сторінках нью-йоркського «Вісника» (1982, № 4), «що ніяк не можна заперечити фактичної колаборації (мельниківців і «бульбівців» з фашистами. – *Авт*), яка ганебно велася»» [212, с. 139]. Наведені цитати настільки перервані та помережані авторськими вставками (це загалом дуже характерно для пропагандистських радянських праць), що хоча б приблизно осягнути реальні масштаби тих чи інших явищ воєнного минулого практично не видається за можливе. Зрештою, і

не це зовсім було метою всіх робіт такого характеру. Та не можна не зауважити у таких матеріалах і різноманітних казусів, що створюють у змісті текстів чи сюжетах кінохронік прямі суперечності – зокрема в означенні цих же різних угруповань націоналістів. В одній із них у розповіді про шкоду радянським партизанам від отамана Бульби (Т. Боровця) голосом диктора зазначається: «Націоналісти йдуть на нову провокацію. Ось документи: «План ліквідації більшовицької партизанки. Акцію веде «Українська партизанка» під моїм командуванням на підставі тихого порозуміння з німецькою владою. Німецька влада офіційно поборює «першу» і «другу» партизанку, а не офіційно підтримує «українську партизанку» і тайно постачає її воєнним матеріалом». Під висловом «українська партизанка» отаман Бульба має бандерівські зграї» [10]. Справді дивно бачити трактування Бульби-Боровця як «керівника бандерівців», коли відомим фактом є те, що саме вони, по суті, й відсунули отамана від керівництва визвольним рухом. Тим більше, навіть на сторінках інших радянських праць міститься опис цих подій.

На противагу цьому варто навести приклад, у якому власне радянські документальні джерела (за походженням безпосередньо ще із воєнного періоду) набагато чіткіше і без ідеологічних нашарувань розглядають перипетії бандерівсько-мельниківських незгод. До прикладу, тодішній секретар Кам'янець-Подільського підпільного обкому КП(б)У С. Олексенко, умовно поділивши у своєму розумінні оунівців на дві частини, відзначав, що більша частина з них («бандерівці») «пішла від німців». Натомість та частина, за його словами, котра була очолювана «інженером Мельником» вирішила співпрацювати з німцями на будь-яких умовах. Не оминув увагою Олексенко також і те, що «мельниківці» навіть стали видавати «бандерівців», в той час як останні прозвали самого Мельника «берлінським блюдолизом» [382, с. 84].

Слова «ОУН», «Бандера», «бандерівці», «УПА» у пропагандивній лексиці ставали найгіршим уособленням «українського буржуазного націоналізму» і підлягали наповненню особливо негативним змістом. Адже багатолітній збройний рух опору переважно у Західній Україні потребував величезних

зусиль режиму для його придушення. Отож опинився у списку найнебезпечніших супротивників. Навіть коли за допомогою масштабних оперативно-військових засобів було придушено активний спротив націоналістичних сил, ідеологічний апарат продовжував продукувати навколо них образ ворога. Як справедливо зазначала член робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН та УПА Л. Гриневич, аналогічна схема поширювалася і на «націоналістичні рухи народів Прибалтики та Білорусі... Середньої Азії та Північного Кавказу, Поволжя... які мали в своїй основі антиімперський, національно-визвольний характер і вбачали перспективи розвитку своїх націй поза межами Союзу РСР» [372, с. 5].

Зрозуміло, що не варто було й сподіватися на вивчення дійсних причин виникнення українського націоналізму як політичної течії та повстансько-підпільного руху за умов, коли радянська історіографія спрямовувалась на обслуговування ідеологічних потреб самого режиму, його утвердження. Можна сказати, ці речі були пропорційно взаємозалежними. Адже коли режим у 2-й половині 1980-х рр. поступово почав відмовлятися від тотального державного контролю над друкованим словом, то сам дуже швидко почав слабнути із такою ж пропорційністю. Навіть деякі сучасні російські історики вказують, що враховуючи обставини, в яких ці праці створювались, а також високий рівень політичної заангажованості «партійних» або «кадебістських» авторів, на даний момент вони представляють інтерес лише при вивченні історії самої радянської пропаганди [424].

У той же час зовсім не здійснювалося розгляду тісної співпраці між СРСР та Німеччиною у 1920–1930-х рр. Якщо і згадувався пакт про ненапад 1939 р., то досить побічно і в контексті твердження, що його порушила Німеччина – а землі, що відійшли до СРСР після пакту, проголошувалися врятованими від німецької окупації. Про таємний протокол до цього пакту, де йшлося про розподіл сфер впливу на випадок війни, само собою, тоді не могло бути й мови.

Із низки тем, що виділялись у радянський час під час висвітлення діяльності націоналістичного руху та УПА, головною, безперечно, була тема

співпраці цієї армії із гітлерівською Німеччиною. Як наслідок, теза про цю співпрацю стала вже в часи незалежності України центральною у кампанії проти визнання УПА воюючою стороною у Другій світовій війні. Ось як починається розділ «Звідки їхній родовід» у праці Кліма Дмитрука «Жовто-блакитні банкроти»: «Гітлерівці створюють розгалужену мережу агентури майже в усіх країнах Європи й Америки. Агентурні кадри добиралися з числа перевічених нацистів, учасників фашистських угруповань, типу Квіслінга, Мослі та їм подібних, а також різних зрадників і кримінальних злочинців, що втекли до Німеччини та, проklamуючи свою спорідненість з фашизмом, просили в гітлерівців допомоги для боротьби проти власної батьківщини. Серед них були білогвардійські офіцери, хорватські усташі, словацькі послідовники нацизму, українські буржуазні націоналісти. У підготовці війни проти Радянського Союзу керівні кола Берліна особливу роль відводили найбільш розгалуженій і найактивнішій серед націоналістичних угруповань контрреволюційній Організації українських націоналістів. Її керівники віддавна працювали під контролем німецької розвідки» [94, с. 13].

Звісно, сам факт співпраці майбутніх очільників ОУН та німецької розвідки не викликає особливих заперечень, тільки подібні зв'язки започатковувались аж надто «віддавна», аби називати хоч приблизну дату (1923 р). Тобто ще задовго до Другої світової війни, та навіть приходу Адольфа Гітлера до влади. Тоді після приєднання Західної України до Польщі керівник Української військової організації Євген Коновалець повідомив найближчим соратникам про крах надій на компроміс із польською владою і про переорієнтацію на союз із традиційним ворогом Польщі – Німеччиною. У 1923 році про Гітлера і його Націонал-соціалістичну німецьку робітничу партію могли згадувати хіба в контексті організованого ним «пивного путчу», розігнаного поліцією Мюнхена. Тобто співпраця українських націоналістів від самого початку велася із спецслужбами демократичної Веймарської республіки, яку, зрозуміло, ніхто у жодних злочинах не звинувачує.

Більше того, радянській владі було відомо, що громадськість регіону з розумінням ставилась до необхідності співпраці з зовнішніми силами для протиборства з польським шовіністичним режимом. Як заявив на допиті 15 лютого 1948 р. в МДБ УРСР працівник референтури пропаганди Центрального проводу ОУН Володимир Порендовський, про контакти Коновальця з німцями було широко відомо в Галичині, проте сприймались вони як цілком природній спосіб боротьби з Польщею [363, с. 36].

Також радянськими авторами було приділено порівняно мало уваги тому, що націоналістичні сили намагалися вести самостійну розвідувальну діяльність і не обмежувати її контактами із самою лише Німеччиною. Підтвердженням цього були спроби українських націоналістів розвинути співробітництво зі спецслужбами інших країн (і зовсім необов'язково союзників німців), зокрема з британською спецслужбою Сікрет інтеліженс сервіс. Більше того, під час війни тими ж німцями були вилучені документи розвідувального відділу штабу Франції, що містили відомості про співробітництво з французькою розвідкою лідерів ОУН Миколи Сціборського та Володимира Мартинця [366, с. 117]. Але навіть ті короткі згадки про контакти націоналістів із, скажімо, Литвою, Румунією, Японією, подаються винятково як ознака слабкості та несамостійності перших. Такі зв'язки огульно подавались або як виключна діяльність на шкоду «владі Рад», або «прислуговування» одним «буржуазним урядам» на шкоду іншим. Ось як, до прикладу, звучить один із подібних уривків: «Міністрові Заунісу було вигідно руками українських націоналістів підривати Польщу, а тому він охоче забезпечував навіть дипломатичними литовськими паспортами Євгена Коновальця, Романа Сушка та інших верховод ОУН» [56, с. 24]. Ствердження, як правило, були безапеляційні: «Сформовані у погодженні з німецькою розвідкою, збройні буржуазно-націоналістичні формування прийняли повну воєнну структуру гітлерівців. Охорона внутрішнього порядку і так званої «чистоти ідеї» покладалися на гестапівську організацію – службу безпеки (СБ). Із маскувальною метою бандерівці назвали свої банди «Українською повстанською армією» (УПА)» [173, с. 87]. Схожу, та

все ж у дечому відмінну конотацію намагаються поставити в іншій праці. Там рішення про створення УПА приймалося «за вказівкою хазяїв» уже «з абверу та СД» [96, с. 81]. А за подальшою логікою автора, саме «з відома гітлерівців» відбувся масовий перехід підрозділів української допоміжної поліції з німецької служби в УПА, «які й стали кісткою бандерівських зграй» (насправді розпочали проти гітлерівців партизанську війну).

Деякі із сюжетів про створення УПА викликають враження, що описуються події мінімум кінця 1943 р. – а до цього її наче не існувало. За пропагандистською версією, гітлерівці «створюючи загони УПА в умовах могутнього наступу радянських військ, прагнули централізувати керівництво цими бандами для більш ефективного використання їх в радянському тилу». А сам процес створення єдиної повстанської структури і призначення для неї командувача відбувалися нібито за «особистим наказом» рейхсфюрера СС Г. Гімmlера – текст якого, чи хоча б якийсь посилання на нього, щоправда, відсутні. Також мало місце безапеляційне ствердження того, що навіть рішення Центрального проводу ОУН в цьому плані поряд із позицією гітлерівського командування було не більш ніж формальним моментом, «бо що вирішили гестапівці, тому й бути». А «гауптмана» Шухевича, «котрий явно ходив у фаворі гестапо і СД», власне, самі гестапівці не що інше, як «привезли з собою в ставку проводу» [88, с. 228]. А описи, більш наближені до об'єктивності, реального перебігу подій, все одно надзвичайно завуальовані. Хіба дуже уважний читач все ж міг би реконструювати, скажімо, із наступного уривку, послідовність прийняття політичного рішення про створення УПА і масовий перехід (фактичну дезерцію з німецьких структур) української допоміжної поліції в її ряди. В офіційних повідомленнях, як тут уточнялося, «бандерівська верхівка демагогічно заявила, що вона, мовляв, докорінно змінює своє попереднє ставлення до «партизанки», розпочинає створення своєї «військової формації» для боротьби проти радянської влади і проти... німців». Далі, за цією інтерпретацією, у березні-квітні 1943 року «з німецько-української поліції Волині, що переважною більшістю складалася з оунівських карателів, які вірою

і правдою служили нацистському рейху, було створено військові відділи ОУН й у повному складі і спорядженні перекинуто у волинські ліси» [210, с. 150]. А у власне найменуванні повстанських формувань окрім «бандерівської УПА» знаходиться місце і для УПА «петлюрівської» – тим же підрозділам отамана Бульби-Боровця. Незрозуміло, за якою аналогією робилися порівняння і щодо структури Української повстанської армії: «Навіть організаційні основи, сама структура УПА нагадувала систему побудови СА – фашистських штурмових загонів, створених Гітлером і Ремом ще у двадцятих роках» [87, с. 11]. А події періоду, що хронологічно збігається із найбільшим розмахом боротьби УПА проти німецьких окупантів (1943 – поч. 1944 рр.), описується для враження, ніби упівці лише «нападали на партизанські загони, влаштовували погроми в населених пунктах, жителі яких підтримували народних месників». Повстанці, котрі самостійно тоді очистили від німців ряд територій, загнавши останніх в найбільш укріплені райони, встигали ще й «охороняти фашистські транспортні комунікації» (!), а також «допомагали гітлерівцям грабувати селян» [87, с. 13].

Не можна не відзначити факту «надання» радянськими авторами тодішньому командувачу Української повстанської армії Роману Шухевичу військової посади гауптмана гестапо і СС. Адже кілька років тому після присвоєння Шухевичу звання Героя України противники такого рішення висували практично ті ж самі закиди на його адресу. Це практично незмінне за кількадесят років найменування «посад» Шухевича сучасними діячами змушує серйозно замислитись про витоки вказаних термінів – адже повторювалися вони в радянській літературі не один раз, до того ж навіть у різних варіаціях.

Шухевич же серед збройних формувань на боці Німеччини служив лише у батальйоні з українських націоналістів «Нахтігаль» та в Охоронному батальйоні № 201 за індивідуальним контрактом на рік, який всі вояки, в тому числі і Шухевич, після його закінчення відмовились продовжити. Який стосунок дані формування взагалі мають до гестапо чи СС, в радянських працях не вказується. І, як вважають опоненти таких нападок, для того, щоб у ці німецькі силові структури потрапити, потрібно було довести своє «арійське»

походження, якого Роман Шухевич не мав. Тим більше, після відмови продовжувати службу у 201-му батальйоні, Шухевича та його вояків відправили під охороною до Львова 6 січня 1943 року. Через два дні, коли вони прибули, той непомітно втік, обманувши при цьому, до речі, саме гестапівську структуру та німецького офіцера-конвоїра [392, с. 201].

Саме зі сторінок радянської пропаганди походить і згадка про нібито його нагородження залізним хрестом мало не із рук самого фюрера – котра також вельми активно мусувалася в часи міністра освіти і науки України Д. Табачника. Про яку боротьбу проти гітлерівців, на думку радянських дослідників, могла йти мова, «...коли «головою бюро проводу ОУН» й «головнокомандуючим» УПА став Р. Шухевич – вихованець абверу, капітан німецької армії, нагороджений за вірну службу фашистам залізним хрестом?» [212, с. 127]. А одна із фраз, що з якихось міркувань теж активно приписувалася Шухевичу, варта того, аби на ній прискіпливіше зупинитися: «Ми повинні добитися, щоб кожне село не визнавало Радянської влади. ОУН мусить діяти так, щоб усіх, хто її підтримуватиме, знищувати. Я повторюю: не залякувати, а фізично знищувати. Не треба боятися, що люди засуджуватимуть нашу жорстокість... Ми мусимо знищувати всіх, кого запідозримо у зв'язках з Радянською владою. А сім'ї ми будемо вирізувати до третього коліна». Також із невеликими змінами, але практично цей самий текст трапляється нерідко [86]. Згодом він опинився навіть у шкільних підручниках з історії вже в незалежній Україні. Але іще більш дивно, що в одній з цих праць, виданій пізніше, у контексті цього уривку про Р. Шухевича вже не було ані згадки – а весь він приписувався зовсім іншій людині – «одному із верховодів УПА Крилатому». Іноді «нагородження Залізним хрестом» «знаходить» й інших діячів визвольного руху, скажімо, І. Гриньоха [127, с. 37].

Що згадувалося, масштабно і під різноманітними ракурсами обігрувалась і тема кінцевої мети визвольного руху українців: «Буржуазные националисты прикрывались лозунгом «самостоятельной» Украины. Фактически же вершиной их стремлений был её захват гитлеровцами и участие вместе с ними в

експлуатації українського народу» [84, с. 176]. «Ідея «самостійної України» була як для німецького фашизму, так і для українських буржуазних націоналістів тільки ширмою, прикриттям диверсійної роботи, спрямованої проти СРСР» [108, с. 7] – саме так, навіть уживаючи слово «ідея», автори комуністичного періоду незмінно робили наголос на метафорі «ширми», «завіси» для спекулювання заради втілення якихось геть непривабливих для читача цілей. Ідентично неважко помітити, що й самі словосполучення «самостійна Україна», «самостійність України» могли існувати тут лише у лапках. Мабуть, своєрідною квінтесенцією цьому може бути фраза диктора такого ж «викривального» фільму «Вбивця відомий»: «Чего же хотели украинские националисты? Они, по их словам – «Самостийной Украины». Какая же это «Самостийная Украина»? А это возвращение власти помещиков и богачей. Чтобы и дальше наш крестьянин работал бы на них за десятый-двенадцатый сноп» [12].

Та іноді зі «злочинів» націоналістів сугубо проти України автори переходять до мало не половини світу: «Видаючи себе за поборників свободи і «ліпшої долі» народів, оунівці брали безпосередню участь в агресивній війні США проти В'єтнаму, Лаосу, Камбоджі...». Окрім цього, вони виявлялися причетними й до «контрреволюційного заклоту в Угорщині» і узагалі – «завжди були на боці того, хто придушував свободу і демократію» [108, с. 4]. Ще більш дивно натрапляти на звинувачення у «блокуванні буржуазних націоналістів» навіть із «маоїстами», тобто представниками комуністичного Китаю [210, с. 2; 127].

У сюжеті кінокартини «Високий перевал» зауважуємо, що в райкомі партії під час інструктажу партійних активістів, котрі скеровувалися в одне із сіл, відбувається наступна розмова: «Але саме там окублився так званий курінь УПА. Ти бач, курінь... І скільки ж їх там у тому курені? Не знаю, не лічив – у них там своя арифметика. Але це банда – розбита, напівозброєна. Треба бути обережним... І активніше роз'яснюйте звернення партії та уряду про амністію – це колосальної сили гуманний документ. А якщо стріляти почнуть – то що

робити? Відстрілюватись. Тільки відстрілюватись» [334]. Подібна риторика яскраво свідчить, наскільки оминалося навіть приблизне визначення чисельності противників радянської влади. Адже курінь, як бойова одиниця повстанців, приблизно дорівнював армійському батальйону і міг налічувати 400–500 бійців. Очевидно, детальніше обтяжувати радянського глядача подібною «арифметикою» було вкрай небажано.

Цікаво, що партійні функціонери, котрі ведуть дану розмову, справляють враження дуже спокійних, виважених та інтелігентних людей, котрі за сценарієм є українцями: «Я сам родом з Черкащини... О – а я з Вінниччини. Земляки, виходить». Не можна не зауважити й те, що ці люди розмовляють літературною українською мовою, а інші – з досить суттєвою кількістю діалектних західноукраїнських чи навіть гуцульських слів.

Хронологічно ж радянська сторона, як зазначалося, розпочинає описувати діяльність УПА, порівняно мало торкаючись подій 1943 року, і відповідно, ігнорує численні факти боїв УПА з німцями на Волині. Згадується, щоправда більш побічно, українсько-польський конфлікт на цих землях влітку того ж року. Далі досить систематичними розповіді стають із 1944 року, коли до західних земель України почав наближатися радянсько-німецький фронт: «Під натиском наступаючої Радянської армії українські буржуазні націоналісти дещо змінили тактику своїх злочинних дій. При наближенні радянських військ до території західних областей України перед бандами ОУН-УПА гітлерівське командування поставило завдання: проводити в тилах Радянської Армії диверсійну роботу, так звану «малу війну», перетворивши тим самим буржуазно-націоналістичні банди в активну п'яту колону гітлерівського вермахту» [173, с. 88]. Знову ж таки, наголошуючи на фактах співпраці УПА з німцями у цей період, провладна пропаганда, зрозуміло, не повідомляла, що навіть своєрідний партизанський символ СРСР – С. Ковпак – визнавав неабиякі успіхи ОУН у формуванні УПА, підкреслюючи, що керівники українських націоналістів, побачивши ненависть населення до німців, зуміли підняти маси до збройної боротьби [365, с. 137]. Також різні обмежені публіцистичні

твердження не могли містити й натяку на військову потугу УПА, «буржуазно-націоналістичні банди» якої влітку 1944 року самостійно могли заблокувати спроби Українського штабу партизанського руху (УШПР), вивести до Галичини 17-тисячне партизанське з'єднання [415].

Не упустили радянські автори і такий важливий момент у діяльності українського визвольного руху, як створення Української Головної Визвольної Ради (УГВР): «В липні 1944 року біля селища Турка на Дрогобиччині українські буржуазні націоналісти за вказівкою гітлерівців провели «Великий збір», на якому були присутні 20 верховодів ОУН-УПА, і створили націоналістичний «уряд» – так звану «Українську головну визвольну раду (УГВР). Створення УГВР мало на меті об'єднати різні націоналістичні групи. За проводом ОУН (бандерівська група) залишились функції керівника УПА. В одному з універсалів УГВР, звертаючись до населення, вихваляло УПА, що «почала криваву війну з ворогами», тобто з українським народом» [173, с. 90].

Ще у радянських книгах широко згадувалося перекидання німецьких диверсійних груп для налагодження безпосередньої співпраці з УПА, в основному, із протидії радянському наступові. І на особливу увагу з якихось причин заслужив один із таких епізодів – за участю керівника абверкоманди 202 з Кракова капітана Дітріха Вітцеля «Кірна», «котрий підтримує тісний зв'язок з бандами УПА, які провадять диверсії в тилу Радянської Армії» [211, с. 154]. Наводилася інформація про постачання групою засобів радіозв'язку для УПА, а також грошей та медикаментів. Окремий абзац відводився для ролі у цьому контакті для представника УПА і священника Івана Гриньоха, що прибув до вказаної абверкоманди «для налагодження найтіснішого агентурного співробітництва». А підсумовується все вдалим для «Кірна» завершенням операції та нагородження його «золотим хрестом з брильєнтами», а агентів-націоналістів – «грошовими преміями». Схожі описи цих подій «перекочували» із одних праць комуністичного періоду до інших, і мали, очевидно, слугувати непомильним підтвердженням «посібництва клятих бандерівців фашистським окупантам».

Та у цьому випадку історія отримала своє несподіване продовження. Коли до Дітріха Вітцеля вже у 2007-му році навідалися журналісти, він достатньо вичерпно відповів на всі їхні питання стосовно українського націоналістичного руху та УПА, ознайомивши глядачів відеоінтерв'ю із, напевне, одним з найбільш інтригуючих моментів своєї воєнної біографії – котрий, у свою чергу, не залишає шансів практично всім пропагандистським тезам. Не заперечуючи, в основному, співпрацю своєї структури (абверу) з ОУН на початках німецько-радянської війни, респондент доповнює тим, що політичне керівництво Німеччини перестало поділяти позицію абверу, а навпаки: «через гауляйтера Коха створило страшний режим терору проти населення, тоді й ОУН повернулася спиною до німецьких окупаційних властей (як сказали – до гітлерівських окупантів)» [350]. У зв'язку з цим, як продовжував німецький ветеран, контакти націоналістів з німцями частково перервалися, хоч і у деяких формах зберігалися («через уряд Генеральної губернії»). «Тим не менше, ОУН потім практично керувала боротьбою проти німців» – впевнено резюмував Вітцель. Питання від журналістів не звучали вголос, були записані на аркуші – тому лише по відповідях опитуваного можна здогадуватись, чим саме цікавилися: «4-те питання абсолютно беззмістовне – німецький уряд і Вермахт ніколи не брали участі у створенні і розбудові УПА. Хто задав вам таке питання – не знає суті УПА. УПА ж боролася за незалежну українську державу, проти німців, поки вони стояли в Україні в якості окупанта...» [350].

Перебування ж численних учасників ОУН та окремих чільних її керівників у німецькому ув'язненні під час війни, зокрема, в концтаборах радянською пропагандою надзвичайно по-блюзнірському висміювалося. Практично завжди умисне акцентувалася увага на свідчення тих ув'язнених, чії умови були більш-менш терпимі: «Щоб замилити очі «низам» і ввести в оману громадськість, бандерівські верховоди не перестають повторювати, що ті з них, кого ізолювали фашисти, перебували в «концентраційних таборах» у «жахливих умовах»: «вмирили з голоду, холоду і від праці». Більше того, вони

намагаються зобразити свої комфортабельні «місця ув'язнення», де нудились від гультяйства, такими ж таборами смерті, як Освенцім, Майданек, Бухенвальд і Дахау» [211, с. 152]. Згадки дружини М. Лебеда Д. Гнатківської про цукор та молоко, котрі вона отримувала окрім посилок чоловіка, чи перехоплені НКВС листи С. Бандери до сестри, де той описував умови свого утримання, мали виконувати роль аксіоми у сприйнятті їх радянським читачем, як мало не курорту.

Водночас практично ані згадки – про арешт нацистами значно більшої кількості оунівців (як мінімум близько 1500 чоловік), як рівно ж і їхні умови – оскільки багато із таборів уже не вийшли. В контексті післявоєнних ідеологічних баталій з супротивниками по той бік «залізної завіси» кілька ілюстративних моментів будуть дуже доречними. Річ у тім, що свою порцію «смертних гріхів» з радянського боку отримував практично кожен, хто був якимось помітний своєю діяльністю під час війни, чи вже в еміграції. У нашому невеликому прикладі так сталося із Петром Мірчуком, Іваном Кашубою та Степаном Мудриком – перший, як відомий історик визвольного руху, у пропагандистських брошурах закріпив за собою клеймо «націоналістичного писаки», двоє наступних (представники Служби безпеки ОУН) стандартно таврувалися, як «німецькі агенти». Та принциповий опонент радянських історичних поглядів був чи не найбільш яскравим прикладом в'язня нацистських катівень – коли його 6 травня 1945 року разом із іншими американські війська визволили з концтабору в місті Ебензеє, в'язень був у напівживому стані (вага – 32 кг.). Загалом П. Мірчук побував у кількох таких таборах, зокрема і в Аушвіці (табірний номер – 49734), переживши так званий «марш смерті» – етап із нього до Маутхаузена [351]. Згодом, у 1957 році на Заході вийшла його книга спогадів про той період – «У німецьких млинах смерті» (у 1976 р. перекладена на англійську мову). Кашуба із Мудриком були в свій час схоплені гестапо (у прислужництві якому так активно звинувачувалися) і піддані тортурам. Іван Кашуба, як і багато чільних функціонерів ОУН (Д. Грицай, Я. Старух, І. Климів) потрапив до рук особливо

жорстокого гаупштурмфюрера СС Віллі Вірзінга. Пізніше саме свідчення постраждалих українських націоналістів стали основою для вироку Вірзінгу, що виніс суд міста Нюрнберг-Фюрт (ФРН) у 1951 році. Свідчення І. Кашуби були одними із них: ««Тіло від костей відіб'ю!» – кричав кат до мене. «Уб'ю, як Легенду (І. Климів – прим. авт.) вбив! Ви повстали проти Росії і Німеччини. Це ще нікому не вийшло на добре...» – повчав мене Вірзінг. Мою голову впихали поміж планшетами спинки крісла, ставали ногою на голову й били... Коли мене відводили до авто, я повз по сходах руками й ногами...» [411]. Колишньому нацисту дали 5 років ув'язнення, і ще стільки ж – позбавлення громадянських прав.

Цікавим є специфічний опис офіційною історіографією соціального складу українських націоналістичних формувань, зокрема УПА. Ось як нею описувались учасники українських збройних загонів та той прошарок населення, який був основною базою для поповнення цих загонів особовим складом: «Банди поповнювали лише ті, хто запопадливо служив німецько-фашистській окупаційній владі: поліцаї, службовці залізничної і лісової охорони, старости, екзекутори по стягненню «контингентів», гебітскомісаріатів і бургомістрів, тобто всі ті хто вірою і правдою служили фашистам.

Ядро націоналістичних банд і підпілля і, в першу чергу, їх керівництво складало класові та ідейні вороги Радянської влади – куркулі, колишні активні діячі буржуазно-націоналістичних партій, реакційне духовенство» [173, с. 95]. Часом наводять радянські автори і конкретні приклади окремих персоналій, чие походження зручно вписувалось у загальний класовий підхід до проблеми: «Один з керівників ОУН М. Лебідь – син багатого куркуля з села Нові Стрілища на Львівщині. Ватажок кривавої СБ М. Арсенич – син заможного землевласника з села Березів Нижній на Станіславщині. Один з верховодів УПА, агент фашистського абверу Д. Грицай мав великі земельні угіддя у с. Дорожів на Дрогобиччині. Референт СБ Ровенського проводу ОУН куркуль С. Янишевський закінчив духовну семінарію. Член головного проводу ОУН Я. Рак – син окружного судді буржуазного суду у Львові. Організатор убивства

полум'яного українського радянського письменника Ярослава Галана, над районний провідник ОУН на Жовківщині Р. Щепанський – син впливового уніатського священика. Цей список можна продовжити» [97, с. 73].

Змушені були радянські автори й відповідно реагувати на резонні зауваження опонентів щодо всеохопного «обуржуазнення» націоналістичного руху і схожим чином описувати як «Нынешние националистические идеологи с напускной строгостью обрушиваются на сам термин «украинский буржуазный национализм», считают его порождением большевистской пропаганды». Важко сказати, наскільки відверто, але дивуються, що не раз доводилося «выслушивать «железные», как им казалось доводы ниспровергателей: «Какой же я буржуазный националист, если я с отца-прадеда крестьянин (или в другом случае: рабочий), сам батрачил у буржуев, помещиков?»». «И все же буржуазный» – схоже, автори дещо ігнорують наведений ними же аргумент, оскільки «идеология украинского национализма – буржуазная, а его программные положения в социальной и экономической областях основываются на неограниченной свободе капиталистического предпринимательства, со свободой эксплуатации наемной силы включительно» [177, с. 10]. І з цього уривку, і загалом неважко спостерегти, що більш-менш адекватний перелік відмінних від «соціалістичного» типу господарювання ознак незмінно позначався як частина якогось злочинного умислу. Водночас сама лишень кількість знищених у ході масових репресій «робітничо-селянської» влади робітників та селян могла б поставити «борців із націоналізмом» у ще більш незручне становище, ніж подібні парирування опонентів.

Симптоматично, що навіть в анотації до монтажного листа однієї із хронікальних кінокартин про судовий процес над «Украинской националистической бандой» після слова «Украинской» звичайною ручкою було дописано «буржуазной». Очевидно, без цього вся «злочинна суть» українських підпільників не виглядала повною.

Пояснити це більш детально радянська пропаганда намагається наступним чином: «Однак соціальний склад рядових учасників ОУН-УПА був неоднорідний. Поряд з тими, хто співробітничав з гітлерівськими окупантами, були особи які за своїм соціальним становищем об'єктивно повинні були стати прихильниками Радянської влади. Останні прийшли в банди і підпілля, одурені демагогічною буржуазно-націоналістичною пропагандою чи втягненні в антирадянську діяльність насильно. Це були, в основному представники дрібно-буржуазних верств селянства, класово несвідомі й політично відсталі, психологія яких відзначалася, як характеризував таку категорію селянства В. І. Ленін, не тільки сліпою революційністю, але й сліпою контрреволюційністю» [97, с. 73].

Тому важливим буде короткий порівняльний огляд бійців УПА та учасників радянських партизанських формувань, зроблений сучасними дослідниками – і який стосується соціального походження та статусу перших. Широко згадувана пропагандою «неписьменність» в упівських лавах згідно цих даних мало чим відрізнялася від загального рівня освіти «червоних партизанів». Серед упівців неписьменних було зареєстровано 1,73 %, а серед партизанів – 2,9 %. Малограмотних (1–3 класи освіти) серед повстанців – 25,96 %, а серед бійців радянських формувань – 21,7 %; з неповною середньою освітою – відповідно 65,87 % і 58,7 %; з вищою і незакінченою вищою – 0,69 і 3,5 %. Тобто в обох партизанських формаціях людей, котрі не вмiли, або лише трохи вмiли читати, було майже порівну: 27,68 % в УПА і 24,6 % у лавах їх опонентів – а основний масив учасників обох рухів оперував знаннями в межах середньої школи.

Те ж саме стосується і соціального походження воїнів УПА – вона була майже на 80 % селянською армією. Також у ній перебували 16,5 % робітників і понад 4 % службовців (професійні військові, чиновники, інтелігенція та інші). Натомість серед радянських партизанів уродженців сіл було лише 60 % [288, с. 35].

Насправді ж офіційна влада чудово усвідомлювала справжні, глибинні мотиви збройного виступу проти неї українців після війни. Адже вони були набагато більш конкретними – та й лежали, так би мовити, на поверхні. В останньому слові на суді (1958 р.), їх чітко зазначив, зокрема, один з останніх захоплених керівників підпілля Василь Галаса. Він ствердив, що саме репресії НКВС та виселення матері і сестри, а також шок від розправи над в'язнями західноукраїнських тюрем у 1941 році відвернули його від радянської влади. Через 13 років практично те саме писала в листі до Президії Верховної Ради СРСР зв'язкова Р. Шухевича Галина Дидик – що всі побачені жахіття сталінізму не забуваються, а відчеканюються в серці і передаються поколіннями [363, с. 23]. Про момент свого повного розчарування комуністичною ідеологією та перехід на націоналістичні позиції у схожому листі повідомляв радянську владу багатолітній ув'язнений Данило Шумук [46, с. 951–952]. Чіткий висновок зробила й Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН та УПА вже за незалежної України – саме радянська заходів західних областей та масштабні репресії, що її супроводжували, перетворили обидві гілки ОУН у безкомпромісних противників радянської влади.

Збереглася цікава у цьому контексті згадка командира Чехословацького партизанського загону Репкіна про свої перемовини зі старшинами УПА. Взятися за зброю УПА, за спостереженням іноземця, спонукала насамперед насильницька колективізація та антирелігійна політика комуністичної влади [463].

Подібні факти аж ніяк не могли стати відомими ширшому колу тодішнього суспільства через провладні засоби інформації. І лицемірно перекручуючи чи спрощуючи мотиви приєднання людей до націоналістичного руху, державна пропаганда прагнула відзеркалювати у ньому лише якісь ефемерні німецькі впливи. Замовчувалися у глибокій таємниці справжні причини, без сумніву, рішучого кроку на той час – організаційно і збройно виступити проти фактично найпотужнішої тоталітарної держави світу, яка,

беззаперечно, жорстко позбавляла місцеве населення багатьох фундаментальних прав.

Абсолютно ігноруючи важливість усіх цих чинників, радянська пропаганда продовжувала твердити, що із встановленням соціалістичного устрою буржуазний націоналізм автоматично не зникає, пережитки його у свідомості людей достатньо живучі, вони можуть відроджуватись, якщо їх підтримувати і підігрівати – «Націоналізм може затуманити навіть найбільш світлу голову. Заражені цією хворобою люди втрачають здатність правильно оцінювати закономірні процеси і явища суспільного життя. Ось чому в ідеологічній боротьбі проти соціалізму буржуазна пропаганда так широко використовує націоналістичні ідеї, прагне впровадити націоналістичні погляди в свідомість народів соціалістичних країн, використати націоналізм для підриву соціалістичного устрою, каналами націоналізму і шовінізму експортувати в світ соціалізму антикомунізм, націоналізм, індивідуалізм» [85, с. 26].

У формуванні підходу до позначення учасників українського визвольного руху використовувались і публікації партійних документів, відозв, радіограм до населення та радянських партизанів: «Вже навесні 1943 року ЦК КП (б) України подав радіограму партизанським загонам, що діяли на Україні, у якій роз'яснював: «У нашому ставленні до українських націоналістичних загонів ми завжди повинні пам'ятати і розрізняти: по-перше, що керівники українських буржуазних націоналістів – це німецькі агенти, вороги українського народу; по-друге, що деяка частина рядових учасників цих загонів щиро бажає вести боротьбу з німецькими окупантами, але вона обманута українськими буржуазними націоналістами, які прийшли до керівництва цими формуваннями». ЦК КП (б) України поставив перед партизанськими загонами і з'єднаннями завдання: всіма методами викривати керівників буржуазно-націоналістичних формувань як ворогів українського народу, не вступати в контакт з цими загонами і не вести бойових операцій проти цих загонів, якщо вони не нападають на радянські партизанські загони» [173, с. 118].

В цьому випадку можна підмітити вже дещо інший прийом – а саме те, що зараз назвали б подвійними стандартами. Зокрема, твердження, що керівники націоналістів – німецькі агенти, але частина рядових учасників цих націоналістичних формувань таки щиро бажає вести боротьбу з гітлерівцями, звучить доволі дивно. Особливо чітко такі стандарти простежуються у вказівці ЦК КП(б)У радянським партизанам фактично дотримуватись відносно українських націоналістів нейтралітету, а тим часом, очевидно, зі стратегічних міркувань «всіма методами викривати керівників буржуазно-націоналістичних формувань як ворогів українського народу».

Ще більш знаковою в цьому плані є цитата Героя Радянського Союзу Антона Бринського з уривку зі збірки «Іудине поріддя» під назвою «По той бік фронту». Вона звучить так: «Нашим обов'язком було викрити жовто-блакитних перевертнів, показати людям їхні справжні цілі» [321, с. 137]. І це у той час, коли численні документи «червоної партизанки», повторимось, незаперечно свідчили про боротьбу УПА проти німців.

4.2. Критика діяльності УГКЦ та УАПЦ

Дещо окремішне місце у радянських працях та фільмах пропагандистського характеру відводилося забороненій у 1946 р. Українській греко-католицькій церкві. Її особливість полягала у тому, що вона виявилася по суті єдиною непідконтрольною радянській владі структурою, котра розцінювалася, як потенційна легальна опозиція. В той час, як основним змістом радянського тоталітарного режиму було прагнення до всебічного контролю над усіма сферами життя і діяльності власних громадян. Та Українська греко-католицька церква теж мала суттєвий вплив переважно серед населення Галичини, Буковини та Закарпаття, де мала кілька мільйонів вірних і добре налагоджену мережу церковних установ, котрі не лише опікувались душпастирськими потребами мирян. УГКЦ вносила суттєвий вклад в освіту,

медицину, проводила благодійну діяльність і загалом була невід'ємним чинником соціального та й, зрештою, політичного життя регіону. А легальною опозицією навіть без натяку на жодні антивладні дії вона де факто вважалась тому, що інституційно підпорядковувалась папі римському, на якого радянська влада жодного впливу мати не могла. Та навіть за самою своєю суттю, як релігійної спільноти, не могла чинити якого-небудь активного прямого спротиву радянській владі. Тим не менше, залишалася серйозною для неї альтернативою у сфері впливу на населення та вибору ним своїх життєвих цінностей. І миритися з реальним існуванням такої альтернативи тоталітарний режим, зрозуміло ж, довго не міг.

Іншою церковною конфесією, чия діяльність потрапила у значну «немилість» до влади і, відповідно, на сторінки різноманітних пропагандистських матеріалів, була відновлена під час німецької окупації Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). Це була українська церква, заснована ще під час національно-визвольних змагань у 1919 році, і яка мала самоврядність (автокефалію), не підпорядковуючись жодним іншим релігійним центрам. Після ліквідації у 1937–1938 роках частково відновила свою діяльність за німецької влади.

Іноді розповіді про діяльність УГКЦ та УАПЦ ведуться настільки сукупно, що їх важко якось розмежувати: «Гітлер розумів силу впливу церкви на віруючих і саме тому постійно загравав з уніатським та автокефальним духовенством. Прикладом може бути особисте затвердження фюрером незадовго до нападу на СРСР главою православної автокефальної церкви старого німецького колабораціоніста, петлюрівця, Полікарпа Сікорського» [98, с. 57].

З цього приводу генерал НКВС Павло Судоплатов писав у спогадах: «Що стосується самої уніатської церкви, то вона знаходилась в досить своєрідному становищі: підкоряючись Ватикану, уніати проводили богослужіння українською мовою. Очолював церкву митрополит Андрей Шептицький, польський граф і колишній офіцер австрійської армії. Наші запевнення

Рузвельту напередодні Ялти в тому, що радянські громадяни користуються свободою віросповідання, зовсім не означали кінця протиборства з українськими католиками або уніатами» [231].

І дійсно – побороти цей вплив радянська влада намагалася не лише заходами своїх спецслужб із безпосередньої ліквідації церкви, але й багаторічною «антиуніатською» пропагандою, що мала закріпити нові радянські підвалини у західноукраїнському регіоні. Центральною віссю, на якій ця пропаганда трималася, були звинувачення греко-католицьких ієрархів та священників у співпраці із німецькою владою та українським націоналістичним збройним рухом.

Чіткі завдання, що ставили перед собою автори таких робіт, самі вони, повторимось, незмінно повідомляли в описах до книг: «В документально-публіцистичній книзі на підставі численних фактів і документів розкривається антинародна діяльність українських буржуазних націоналістів і їх ідейних наставників – ієрархів уніатської церкви, їх зв'язки з гітлерівською та іншими ворожими розвідувальними службами, центрами ідеологічних диверсій» [97]. Або: «У монографії викриваються соціально-класові причини виникнення альянсу уніатської церкви і українського буржуазного націоналізму, показується антинауковість ідеології і реакційність політичної практики цього різновиду клерикального націоналізму» [165]. А в одному з фільмів великим планом, наче натякаючи на такий «альянс», показано розп'яття з написом «Хайль Гітлер і Бандера!».

Чи не першим взявся за висвітлення діяльності греко-католицької церкви та її всебічне викриття радянський письменник і публіцист Я. Галан. Більш масово його твори відповідного змісту стали публікувати під час посилення тиску на релігію і церковні організації в СРСР наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років. Центральною особою у його критиці церкви є митрополит Андрей Шептицький (меншою мірою – його заступник Йосип Сліпий та решта більш-менш відомих ієрархів).

Не менш відчутну роль у боротьбі з греко-католиками відіграла інша знакова постать у середовищі співробітників органів держбезпеки – підполковник Сергій Карін-Даниленко. Восени 1944 року його відправили у Західну Україну, де, окрім оперативних завдань із протидії українським націоналістам, мав безпосередні контакти із церковною верхівкою та особисто з митрополитом А. Шептицьким. Чекіст, що під час своєї пізнішої письменницької діяльності окреслював митрополита чи не найганебнішими словами, тоді, у 1944-му у доповідній своєму керівництву зазначав: «Вплив митрополита Шептицького й авторитет серед віруючих і духовенства уніатської церкви в Західній Україні – величезні. Без перебільшення можна сказати, що такого безапеляційного авторитету і впливу не має ні один глава церковної течії в СРСР» [394, с. 15]. Незадовго перед цим відбулася довга бесіда Каріна-Даниленка із митрополитом віч-на-віч (7 вересня), відображена у спогадах першого – а також у відкритих пізніше документах. Життя церкви в умовах німецької окупації, її стосунки із представниками нацистської влади, а також ставлення до українських націоналістів та до повернення влади радянської – все це було зафіксовано ще тоді зі слів самого митрополита. Перед цим тим же офіцером було складено детальну біографічну довідку на митрополита та план самої зустрічі. Поміж іншого, у довідці зазначалося: «Политическая ориентация Шептицкого до войны была безусловно пронемецкая, поскольку он надеялся и был уверен в том, что с помощью гитлеровской Германии в каком-то виде удастся реализовать идею «самостоятельной» Украины» [36, с. 262]. Відповідно, саме з уточнення цих моментів і розпочалася бесіда. На зауваження Каріна, що без «братнього союзу» українців та росіян Україна цілком очевидно опинилася б у німецькому рабстві, Шептицький жодних заперечень не висловив, промовисто відзначивши: «Я приветствую братский союз между украинцами и русскими, я люблю русский народ, люблю его литературу, знаю ее, знаю лучших представителей русской интеллигенции... На немцев многие украинцы возлагали большие надежды, но обманулись в этом ибо немцы стали не те. Это немцы не Гете, дети не тех лучших представителей немецкой нации,

которые создали немецкую философию, культуру. Это люди, воспитанные на «Майн Кампф» Гитлера» [36, с. 287]. Описував митрополит і недвозначні візити до нього німецьких чинників з метою вчинення тиску за критику їх антигуманних заходів. За його словами, тоді резиденцію відвідували ті німці, котрі свого часу служили у лавах січових стрільців та УГА і добре володіли українською мовою – Кох, Вехтер, Бізанц. «Я не церемонился с ними – продовжував далі Шептицький – и прямо упрекал их в том, что они относятся к народу, как к скоту, как к военной добыче, а знаете, что они мне отвечали? – они упрекали меня в том, как это я – потомственный аристократ, граф, забыл долг вежливости и на их «вежливость» отвечаю невежливими упреками. Хороша их вежливость! Я бы очень хотел, чтобы Вы незримо тогда присутствовали при моем разговоре с этими немцами, – Вы бы увидели мое действительное к ним отношение» [36, с. 288]. Коментувалися митрополитом і видавані під час війни звернення під його іменем: «Вы, очевидно, читали послания, напечатанные в газетах за моей подписью с призывами молиться за немцев и поддерживать их. Вы думаете, я их писал? Ничего этого не было. Вот пожалуйста, газета «Українські щоденні вісті» от 5. 7. 1941 г., в ней напечатано «Слово митрополита к духовенству и верующим архиепархии» за моей подписью. Я не писал такого воззвания. Вы можете мне не поверить, но прошу Вас обратить внимание: здесь написано: «С архиепархиальных ведомостей за июль месяц 1941 года» – проверьте, пожалуйста, – этих архиепархиальных ведомостей и в природе нет. Вообще же эти немцы писали то, что находили для себя нужным, а не то, что хотели люди» [36, с. 288].

Примітно, що схожі сюжети потім надовго ставали предметом для безперервних інсинуацій на адресу митрополита у однозначній прихильності до німців і нацизму. Згадуваний Г. Кох вказується як професор Кенігсберзького університету та офіцер, що на якийсь час поселився у митрополичій резиденції під час окупації – із характерно яскравим емоційним забарвленням: «Подумати лишень! На львівських вулицях ллється кров; ховаючись від куль оскаженілих фашистів, намагаються пробратися на схід матері з плачучими дітьми;

націоналісти разом з есесівцями добивають поранених у госпіталях; а тут, під одним дахом, мирно живуть старий митрополит, який сотні тисяч разів повторював у проповідях відому заповідь «не убий!», і досвідчений гітлерівський розвідник Ганс Кох!» [56, с. 33]. Такі ж картини поставали і на кіноплівці. Так, коли головна героїня, на той час монахиня, Іванна в однойменному фільмі розповідає Шептицькому про жахи в гетто, через яке вона проходила, той холоднокровно відповідає: «Церква Христова тут безсила. Це справа світських властей». І під час цієї розмови до кімнати з сусіднього покою заходить німецький офіцер зі словами: «Який сьогодні чудовий день, ваша екселенціє» [345]. Опісля цього в сюжеті фільму граф навіть говорить із керівником німецької розвідки – і чи не всі слова Шептицького у даному діалозі зводяться до перелічення своїх «заслуг» перед Рейхом. Насправді під час реальної такої розмови з шефом «абверу» адміралом В. Канарісом, яка, до того ж, відбулася у 1941 р., а не 1943-му, як подано в стрічці, митрополит притримувався дещо іншого тону, саркастично промовивши: «Я-то думав, що адмірали на морі, а вони – біля керма розвідки» [367, с. 95].

Ще одним критичним закидом на адресу уніатського духовенства була його участь у формуванні дивізії СС «Галичина». І з цього приводу відповіді митрополита були зафіксовані Уповноваженим Ради із питань релігійних культів при РНК УРСР, як представився Карін-Даниленко (перед цим отримавши відповідне посвідчення з рук керівництва спецслужби). Під час перебування у Львові, як доповідав Карін, він дізнався, що у дивізію «СС-Галичина» Шептицьким були призначені в якості духівників ряд уніатських священиків на чолі з Василем Лабою. Окрім того, згадував чекіст, «известно, что Шептицкий будто благословлял дивизию «СС-Галиция» на борьбу с большевизмом. Я счел уместным задать ему в удобной форме об этом вопрос. Шептицкий ответил: «Дивизию «СС-Галиция» я не благословлял на борьбу с большевизмом. Это был 1943 год, когда отношение к немцам было уже определенно отрицательное. Но священник Василий Лаба, который является другом полковника Бизанца, получил от него приглашение стать главным

духовником дивизии. Его и некоторых других священников я благословлял, но не на борьбу с большевизмом, а на то, чтобы они своим пастырским словом облегчали страдания людей, насильно мобилизованных немцами»» [36, с. 292].

Також у бесіді митрополит кілька разів критично висловився стосовно бандерівського руху, наголошуючи радянському представникові, що український народ і без цього надто настраждався – одночасно висловлюючи сподівання, що радянська влада не каратиме цілі села за активність УПА.

Виходячи із вищенаведеного, Карін-Даниленко, що згодом усілякими способами принижував постать митрополита у своїх пропагандистсько-публіцистичних роботах, тут став висловлюватися за доцільність використовувати самого Шептицького у таких кампаніях влади. Ось як звучать ці пропозиції: «Следует изыскать форму, в которой можно было бы использовать Шептицкого для укрепления нашего влияния в широких массах населения Западной Украины, а также для борьбы с бандеровским движением» [309, с. 57].

І як же контрастують із цим пізніші репліки самого ж таки Каріна-Даниленка, особиста розмова якого із Шептицьким не відзначалася жодною гостротою з боку її учасників. Повними принизливого тону виглядають навіть його описи ранньої біографії митрополита: «Цікавість посилювалася й тим, що Шептицький відмовився від гарантованої йому блискучої військової кар'єри не заради могутніх католицьких орденів, а задля якогось маловідомого уніатського чернечого ордену василіан. Навіть його друзі, правовірні католики, не могли пробачити такої зради. Що це? Черговий вибрик примхливого аристократа, який і раніш інтригував своїх коханок? А може, далекоглядний розрахунок? «Ні, панове, коли людина з власної волі скидає мундир улана, щоб сісти за студентську лаву правового факультету, а потім змінює католицизм на «понижену» віру хлопів – тут пахне смаженим», – міркували найбільш розважливі» [88, с. 8]. Не відставали, звісно, й інші автори: «С самого начала и до конца судьба отпрыска одного из богатейших помещичьих родов Польши Романа Шептицкого была предметом хладнокровного политического расчета и

продавалась, как с аукциона» [177, с. 17]. За твердженнями численних публіцистів: «Його аж ніяк не бентежив той факт, що за планами фашистських катів більшість населення України мала бути знищена або виселена в інші райони» [102, с. 47]. Ось ще один показовий уривок, про період німецької окупації: «Це діється в період масового винищування гітлерівцями євреїв, а бандерівцями – польського населення. Певна річ, це злочин, та сумління митрополита спокійне. Врешті решт не він же особисто вбиває; та й жертви вбивства не належать до підлеглої йому церкви...» [72, с. 129]. Отже, митрополит прямо звинувачувався у бездіяльності та навіть колаборації: «Отримуючи подібні листи, «князь» уніатської церкви жодного разу не виступив на захист свого віруючого «стада». Він мовчав і тоді, коли дим печей Янівського табору смерті смердючими клубами почав застеляти Львів. У трагічний для українського народу час Шептицький вірно служив німецьким загарбникам» [104, с. 182].

Насправді ж митрополит Андрей тривалий час є визнаним тим, хто активно допомагав, зокрема, євреям та їхнім дітям переховуватись від німецьких переслідувань. І сама єврейська громада України декілька років тому оголосила владу Шептицького «праведником світу».

Чи не найбільшою неймовірністю є те, що у радянських пропагандистських працях робилися спроби такі факти заперечити, одночасно опосередковано їх підтверджуючи чи не на тих самих сторінках. Фрази загального характеру формулювалися приблизно так: «Нині ж уніатсько-націоналістичні посіпаки пропонують забути це минуле, замовчують свої антисемітські погляди, спрямовані на «повне знищення євреїв», лицемірно видають себе навіть за їхніх «друзів» та «рятівників»» [166, с. 83]. Але можна відшукати і надивовижу конкретні й детальні приклади порятунку євреїв, описані викривачами «ворогів соціалізму». Скажімо, в кількох працях прямо наведений уривок зі спогадів єврейського рабина Давида Кагане, котрий із хвилюванням розповідає, як знайшов притулок за стінами «святого Юра» під час німецької облоги. Попри таку кричущу смислову невідповідність канонам

висвітлення радянською публіцистикою історичних подій (особливо часів окупації), цей уривок був поданий у контексті свідчення давнього і нерозривного союзу ворожих до комуністичного ладу «українських націоналістів» та «сіоністів»: «У свою чергу під час масового знищення євреїв митрополит надав притулок кільком іменитим євреям, а також «врятував» львівського рабина Давида Кагане. Ставши з часом одним з провідних діячів світового сіонізму і головним рабином військово-повітряних сил Ізраїлю, Д. Кагане не забув заслуги цього «рятівника євреїв», уніата А. Шептицького» [102, с. 100]. Вторять цьому й інші автори, з якихось причин додаючи й деталі: ««Святий» Шептицький, який ні разу не запротестував перед своїми друзями-гестапівцями проти масового винищення населення Львова, надав у своїй резиденції надійний притулок для кількох сіоністських діячів, в тому числі синові рабина Левіна Іцхокові та головному рабину міста – Іцхокові Кахане» [160, с. 33].

Радянська пропагандистська машина всіляко намагалася підважити й загальні основи УГКЦ як інституції: «За своєю «ідеологією», брудним минулим і не менш огидним сучасним – це люди, які, всупереч галасливим запевненням у вірності апостольському престолу, сповідують не християнство, не католицизм чи його уніатський різновид, а саме фашизм і гітлеризм» [97, с. 10].

Екскурси в минуле церкви, набували подекуди геть лякаючого забарвлення: «В годы, когда поднимал голову фашизм, для Шептицкого и Слипого каждый день начинался молитвой: «Боже, помоги Гитлеру!». Но они не ограничивались лишь одними молитвами. По всей территории бывшей Галичины по образу и подобию «гитлерюгенда» были созданы военизированные молодежные организации «Пласт», «Сокол», «Луч»» [9]. Видається так, що у цій фразі – у хронологічному поєднанні заснування військово-спортивних товариств початку ХХ століття та гитлерюгенду (!), і у банально неправильному написанні назви одного з них (лише згодом у сценарії фільму ручкою виправлено на «Луг») – постає весь комізм маніпуляцій із такого нав'язування глядачеві перебігу історичних подій [381, с. 45].

Як підтвердження подібного, мали виступати сюжети з кіноекранів. В одному з фільмів натрапляємо на картину, де греко-католицький священник спонукає молодого воїна УПА зарубати власну матір: «Сину мій, вже не за горами той час, коли у священному вогні нашої віри загинуть всі більшовики і совіти. Нехай із сорока мільйонів українців залишиться тільки десять, але то будуть істинні лицарі ідеї – найкращі сини нашої раси (вжито саме такий термін – прим. авт.). Ти присягав, що за перемогу великого чину підеш на все, зважишся на найстрашніший вчинок – убиватимеш не тільки москаля, поляка, жида – а навіть батька і матір, якщо вони зрадять великій ідеї. Виконуй наказ!» [334].

У деяких випадках виявляємо сконструйовані логічно-сміслові ряди, де голос митрополита під час його проповіді накладався на кадри німецьких злочинів в часи окупації українських земель. Так, на початку одного з епізодів фільму «Упирі» демонструється сторінка газети із написом «Слово Митрополита», а далі звучить запис слів його самого: «В житті нашої Батьківщини Побідоносну німецьку (одразу ж у кадрі з'являються арештовані з піднятими руками) армію вітаємо з радістю і вдячністю (німецький офіцер вішає жінку) за визволення (німецький офіцер вішає чоловіка) від ворога (німецький офіцер вішає хлопця). В тій важкій (німці катують людину) історичній хвилі взиваю вас до того (трупи на землі) щоб Всевишньому подякувати (німець біля повішеної) за все, що дав і просити потрібних ласк на майбутнє. Кожний душпастир відправить в найближчу неділю благодарственну богослужбу (німецький офіцер розстрілює людину). А по пісні «Тебе Богом хвалим» внесе многолітствіє побідоносній армії (розстріл арештованих) німецькій (повішені). Українському народові. Андрей митрополит» (останній кадр – теж зі сторінками газети) [10].

На схожі ілюстрації можна натрапити і в стрічці «Хто ви, містер Климчук?». Голосом диктора озвучується, що «Тоді з першою краплиною «святого причастя» вливали духовну отруту батькам і дідам на чолі з самим митрополитом Андреем». А поміж цими словами так само «вбудовуються»

фото крупним планом митрополита із пластунами, та із надзвичайно характерними підписами – «Нацисти у Карпатах», «Шептицький з молодими нацистами» та «Нацистський знак на грудях Шептицького» [13]. Відзначимо, що ці та інші подібні фото і нині є предметом коментарів та дискусій, часто антиукраїнського характеру. А саму «емблему» на грудях глави УГКЦ у вигляді свастики називають наочною демонстрацією мало не сповідання ним ідеології нацистів чи солідарністю з ними – забуваючи, що в організації «Пласт» віддавна була подібна відзнака, але відмінна за формою. Окремі закадрові згадки із негативними нотками на адресу владики можна помітити також і в більш відомих на широкому екрані радянських драматичних фільмах загального антирелігійного спрямування [346].

Своєрідним тоном описувалися і короткі факти з життєписів багатьох діячів визвольного руху, поєднуючи його із церквою в одне явище – явище, звісно ж, глибоко антирадянське: «В організаційному плані уніатсько-націоналістичний союз мав корпоративно-індивідуальний характер. Верхівка греко-католицької церкви і націоналістична «еліта» були зв'язані, крім класових інтересів та ідейних уз, службовими, громадсько-політичними, почасти й родинними зв'язками. Так, ватажок ОУН Є. Коновалець був ревним уніатом і прихильником Шептицького, один з оунівських «вождів» А. Мельник працював управителем його маєтків, С. Бандера – син уніатського священика з прикарпатського села Угринів, найближчий радник кардинала Сліпого, І. Гриньох – колишній парох міста Галича, один з націоналістичних ідеологів С. Ленкавський – син пароха із Загвздя і т. п.» [166, с. 28].

Широко ілюструвалися із відповідними акцентами будь-які дані про контакти чи спілкування «націоналістів» і «церковників» (не тільки греко-католиків). Так, скажімо, за описом початку розгортання визвольного руху у цьому плані відзначається, що сам митрополит, «інші сановники унії та утвореної при діяльній участі гітлерівців Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), що прагнули будь-що підтримати окупаційний режим, з неприхованою радістю зустріли формування банд УПА. Ієрархи

уніатської та автокефальної церков у своїх резиденціях неодноразово приймали ватажків банд, цікавилися діяльністю своїх прихожан у мазепинках, благословляли їх на боротьбу з радянськими патріотами. Під час формування УПА бандерівці часто гостювали в митрополичій резиденції. Владика відвідували члени головного проводу ОУН-бандерівців М. Степаняк, Л. Ребет, І. Равлик та інші» [97, с. 73].

Діяльність духовенства та його позицію тих часів ілюстрували повідомленнями такого характеру: «Як свідчать незаперечні факти й документи, керівники греко-католицької церкви продовжували підтримувати таємні зв'язки з націоналістами, морально і матеріально підтримували оунівців, що з приходом Червоної Армії перейшли в підпілля» [98, с. 44].

Переходячи до дрібніших деталей, зокрема, про перебування отців-духівників поміж повстанських рядів, публіцисти не гребували навіть свідченнями зі спогадів цих же упівських старшин: «Бандерівським недобиткам, що повтікали на Захід, добре відомо, що в бандах перебувало немало уніатських і автокефальних священиків. Про це, зокрема, розповідає виданий у Нью-Йорку збірник «У рядах УПА». В ньому надруковано статтю колишнього бандита Футали, який в 1944–1945 роках чинив розбій у складі групи оунівця Громенка. «Кожної неділі, – пише бандерівець, – приходили наші бойові частини (читайте – зграї бандитів і убивць. – *К. Д.*)» організовано на богослужіння до котрогось з українських сіл або відправляли польове богослужіння в лісі». Про те, якими вони були, можна судити з того, що після оцих, з дозволу сказати, «служб божих» банда Футали звичайно вирушала для здійснення кривавих «акцій» проти мирного населення довколишніх сіл і містечок. Інший бандерівський душолюб Буркун у цьому ж збірнику згадує, що в банді «Бурлаки» разом з націоналістичними «бойовиками» перебував «курінний капелян УПА отець Кадило»» [97, с. 76].

Ілюстративно символічного забарвлення набували такі моменти й для глядачів радянських фільмів. В одному з них, до прикладу, відбувається показового плану діалог – вночі у церкві таємно зустрічаються греко-

католицький священик та «бандитський ватажок» Клим Rogozний. Спочатку священик зачитує документ про амністію для тих підпільників, які добровільно здадуться, а далі озвучує питання: «Боїшся советів?». Rogozний відказав, що не боїться нікого. Священик продовжує: «Даремно – совети до таких, як ти, безпощадні. У більшовиків можна багато чому повчитися. Тому, наприклад, як завоювати народ на свою сторону, якому ти не довіряєш... і правильно робиш. Але пам'ятай останню заповідь – з народом треба акуратніше. Прихожани жаліються – звірствують оунівці...». Клим: «А як інакше?». Панотець напучує: «Тих, хто з комуністами, не жалій, а тих, хто в стороні вичікує – не чіпай. А інакше люди дійсно підуть за советами». Rogozний встає і, роблячи мовчки кілька кроків, задумливо повторює ще одну вельми маніпулятивну у радянській традиції фразу: «Степан Бандера сказав, що наша влада повинна бути страшною...». Священик: «Так – страшною. А явно – гуманною. Сійте чутки, приписуйте більшовикам те, що самі творите, лякайте їх війною з англо-американцями. Не забувайте про атомну бомбу, якої у советів нема. А пастирі завжди будуть з вами!» [341].

Були також демонстровані епізоди, де вояки УПА, котрим проводять богослужіння священики, одразу після цього ідуть «різати» і «вбивати» мирне населення. У стрічці «Високий перевал» один із вбивць старого діда Адама, котрий віддав наказ вбити, одразу ж хреститься і одночасно промовляє: «Не задарма занапастив старого, а на славу святому чину...» [334].

Певне місце відводилося почерговому переліку греко-католицьких «обителей», що свого часу стали «справжніми лігвами бандитів». В такому контексті згадувались Бучацький монастир ордену василіян (його ігумен І. Готра підтримував таємний зв'язок з Шухевичем, передавав йому зібрані ченцями відомості військово-політичного характеру, які потім переправлялися за кордон, «регулярно постачав бандитам продовольство і гроші»), Золочівський монастир цього ж ордену (був опорною базою члена головного проводу ОУН Р. Кравчука, а також місцем переховуванням «вбивць з бандерівської СБ», де вони отримували інформацію про місцевих комсомольців

і колгоспних активістів), Якторовський жіночий монастир ордену студиток (став практично «підсобним господарством банди УПА», називалися сестри-студитки М. Барицька, О. Білогубка та інші, що стали зв'язковими коменданта СБ), монастир ордену студитів – Староуспенська лавра в Уневі (у приміщенні лаври знаходився великий продовольчий склад УПА, «нелегальний бандитський шпиталь», керівником якого був монах В. Матовський) [97, с. 84].

Персонально головного командира УПА у зв'язках із «церковниками» у пропаганді було зафіксовано як мінімум кілька разів. В одному випадку з ним вів таємну розмову сам Шептицький, у якій благословляв «на вірну службу конаючому фашистському третьому рейху», в іншому – «Верховода ОУН-УПА Р. Шухевич довгий час переховувався та одержував всіляку допомогу від священика села Пуків Рогатинського району на Станіславщині І. Паснака» [97, с. 81].

Не забували комуністичні публіцисти окремо виділяти таку ж діяльність автокефальної церкви. І тут цитати виглядали не менш характерно й колоритно. Наприклад, повідомлялося, що на єпископа Української автокефальної церкви під іменем Мстислав фашистами «за службу німецькому рейху» свого часу був висвячений «племінник і колишній ад'ютант погромника С. Петлюри Степан Скрипник» [127, с. 37]. Щось схоже повторюється і у контексті антиповстанських закидів: «Широку підтримку бандам УПА за прикладом своїх двійників зі святоюрського собору надавала ї ієрархія профашистської, буржуазно-націоналістичної УАПЦ. Безпосередньо в бандах перебувало немало автокефальних душпастирів, які замість хрестів узяли німецькі автомати й обрізи і разом з оунівцями нападали на мирні села, грабували та убивали селян, палили їх садиби. До зграї націоналістичного верховоди «Енея» прийшло кілька вихованців з створених у 1942 році архієпископом Полікарпом у Луцьку курсів священиків. Харцизи в рясах виконували в бандах роль «політвиховників» і «есбістів», відправляли богослужби, благословляли оунівців на братовбивство» [97, с. 79]. Стосувалися такі описи в основному території Волині, де населення, хоч і не було «отруєне уніатством»,

продовжувало чинити такий же спротив радянській системі: «Смерть і розправу сіяли на Ровенщині вихованці автокефалії оунівські вовкулаки «Черник» і «Ватра». Перший у 1943 році став сотенним оунівської зграї у Демидівському районі, другий – ватажком так званої боївки СБ. Катюги та їх спільники по-звірячому закатували сотні радянських патріотів, селян-бідняків, колгоспних активістів. На руках чорнорясників кров відважних підпільників – колишніх членів КПЗУ, п'яťох братів Чечелюків – Григорія, Миколи, Антона, Павла й Василя, чотирьох братів Тарасюків – Никанора, Осипа, Івана і Володимира, Олександра Шипковського з села Лішня цього ж району та багатьох інших радянських громадян» [97, с. 80]. Аналогічно діставалася своя порція критики й ієрархам церкви, зокрема, митрополиту Іларіону [249].

Та навіть стосовно власне греко-католицької церкви не робилося географічного обмеження лише Галичиною. В одній з книг «розслідується» її діяльність на землях Закарпаття – звичайно ж як «вірної служниці австро-угорських, чеських панівних класів та фашистських загарбників» [63, с. 2]. У цьому регіоні націоналістичне підпілля не відзначалося такою потужністю, як на північ від Карпат, та градус звинувачень на адресу церкви був аж ніяк не нижчим, а їх деталі – ідентичними: «...в Мукачівському монастирі – цьому кублі українського буржуазного націоналізму на Закарпатті – знайшов притулок один із главарів бандерівського підпілля під кличкою «Пуга», сподвижники якого підтримували зв'язки з бандерівським центром у Мюнхені» [63, с. 101].

Знайшлося місце і для огульної критики на адресу ліквідованого радянською владою єпископа Теодора Ромжі: «Антикомуністична діяльність Мукачівської єпархії не припинялась і після возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. Єпископ Т. Ромжа – син куркуля, змадяризований українець з Великого Бичкова – повів активну діяльність проти Радянської влади. Він постійно передавав до Будапешта кардиналові Мідсенті інформації про становище на Закарпатті, про діяльність Рад. За його наказом уніатські

попи агітували проти возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, проти вступу добровольців у ряди Червоної Армії» [63, с. 100].

Історія арешту і засудження наступника о. Теодора, єпископа Олександра Хіри яскраво демонструє, за допомогою якого комплексу заходів (в тому числі й пропагандистського характеру) радянська влада прагнула «самоліквідувати» Греко-католицьку церкву, одночасно упокоривши її представників. Про нього залишив спогад співкамерник Юхим Вольф, також засуджений наприкінці 1940-х років – за участь у єврейській молодіжній організації. Почалося все з того, що коли не стало єпископа, Хіра почав виконувати його обов'язки у Закарпатській єпархії. За деякий час його викликали до МДБ і запропонували повернути всю єпархію на православ'я. Хіра відмовився. Аргументація офіцера МДБ, як відзначає Вольф, була парадоксальною, виходячи з уст атеїста: «Поляки накинули українцям церковну унію, щоб занапастити Православну Церкву і сполонізувати український народ. Відтоді, як український народ возз'єднано, уніатській Церкві не залишилося місця під сонцем, і хоч би що казав священник Хіра, історична справедливість переможе і весь український народ буде православний». Вислухавши заперечення отця по всіх цих пунктах і озвучення його наміру піти у відставку, офіцер продовжив: «Не підеш, а будеш діяти так, як ми скажемо, тобто в інтересах українського народу! Завтра виголосиш проповідь на користь переходу єпархії в православ'я. Якщо ні, то судитимемо тебе за саботаж і наклеп на політику радянської влади: народ всією душею бажає повернутися до віри батьків, а ти цьому заважаєш та ще брешеш, що повернення до православ'я нібито не відбувається добровільно» [33, с. 34]. Наступного дня священник просто попрощався зі своїми парафіянами, так і не виголосивши потрібної владі проповіді – а ще за кілька днів його та інших керівників єпархії заарештували і майже всіх засудили до 25-ти років ув'язнення.

Поміж іншого, окремі напрямки звинувачень на адресу церкви з боку тоталітарної влади відзначаються лицемірством навіть на фоні решти. Адже у розумінні рупорів радянської влади в даному випадку УГКЦ виступала

інституцією, що практикувала жорстку цензуру: «Уніатські єпископи, а слідом за ними і все духовенство переконували віруючих, що читати недозволені книжки або, як вони називали «злі книжки» – великий гріх... Вони забороняли читати будь-яку літературу, не схвалену церквою» [204, с. 38].

Інформаційно-пропагандистська активність влади проти Греко-католицької церкви продовжувалась до самого кінця підпільної діяльності першої. Наочним прикладом може слугувати так зване «грушівське диво», коли у с. Грушів на Дрогобиччині 26 квітня 1987 р. на недіючій греко-католицькій капличці з'явився образ Борогодиці. Коли потік людей до цього місця сягнув кількох десятків тисяч, а вимоги щодо дозволу реєстрації греко-католицьких громад прозвучали потужніше, радянська влада змушена була реагувати. На початку червня у Дрогобичі відділом пропаганди та агітації ЦК КПУ було проведено нараду за участі 7-ми секретарів західноукраїнських обкомів партії, збори працівників радянських і правоохоронних органів, на яких було окреслено заходи із нейтралізації активності греко-католиків. У пресі посилилась пропагандистська кампанія, спрямована на дискредитацію цієї церкви [441].

Загалом же, якщо під час критики УГКЦ провладна публіцистика робила екскурси навіть у досить давню історію, показуючи витoki унії та її підпорядкованість «єзуїтському Заходу» і скерованість проти православних християн, то на адресу православної ж, автокефальної церкви подібні аргументи, зрозуміло, вже знайти не могли. Натомість автори цих праць привертають увагу подіями недалекого минулого, як от підтримкою ієрархів УАПЦ «буржуазно-націоналістичних контрреволюційних урядів», їхньою симпатією до «злочинця і погромника Петлюри» і т. п. Наступний об'єднуючий момент настає, коли наближаються події Другої світової війни. Тут вже однозначно як на адресу УГКЦ, так і УАПЦ сипалися фактично однакові закиди, про постійне і непереборне бажання одних і інших служити нацизму, фашизму, та «імперіалістичній реакції», яке повністю реалізовується з

приходом німців, а згодом – із повоєнним розгортанням повстансько-підпільного антикомуністичного руху.

4.3. Інформаційне протистояння радянського режиму із ненасильницьким визвольним та опозиційним рухом

Не терплячи конкуренції власній монополії в інформаційному просторі, радянська влада, уособлена компартією та спецслужбами, застосовувала всі важелі – аби такого конкурента знищити в корені. І зрозуміло, що у державі, де будь-яка альтернативна до офіційної думка могла кримінально переслідуватися, так званий дисидентський рух став чи не головним подразником для невсипущої активності Комітету Держбезпеки. Український сегмент цього руху (як і будь-який інший – у національних республіках СРСР) характеризувався наголосом на проблемах у національному питанні та шляхах їх усунення.

Маючи в особі інакодумців такого опонента, який діє відкрито (не боячись звертатися із критикою та пропозиціями навіть до найвищих органів влади), радянське керівництво змушене було шукати потрібний комплекс заходів із його нейтралізації. Адже коли відбувалися відкриті судові процеси над цими особами, зокрема, у Львові в 1965 році – обвинувачені часто виходили переможцями зі словесних баталій у залі засідань. Траплялися випадки, коли після оголошення вироку присутні кидали до їх ніг квіти, висловлюючи свою моральну підтримку. Це, звісно, було по авторитету радянської судової системи та радянської влади, бо чим далі, тим ширше коло громадян дізнавалося про безглуздість звинувачень, які самими підсудними обґрунтовано відкидалися.

Тому все частіше стали звучати вимоги владних структур щодо закритого формату суду. Його прикладом може слугувати судовий процес над членами Української гелісінської групи (УГГ) Миколою Руденком та Олексою Тихим (23 червня – 1 липня 1977 року). Він відбувався не в Києві – місті проживання

М. Руденка, й навіть не в Донецьку – обласному центрі, де мав би засідати обласний суд. Засідання провели в містечку Дружківка за 100 км. від Донецька, подалі від людського ока – від правозахисників, членів родин, журналістів. Задля конспіративності та дезорієнтації зацікавлених людей, з приміщення «змішторгу» – магазину, в якому відбувався суд, знято вивіску, призначено охоронців – понад два десятки людей у цивільному та міліціонерів [369, с. 343]. Так само суд над Левком Лук'яненком відбувався в кабінеті начальника КДБ.

І напевне головне, над чим радянська влада наполегливо працювала всі ці кілька десятиліть протистояння з носіями інших поглядів – це вимога визнати їх помилковість, а також публічно засудити свою опозиційну діяльність. А якщо простіше – «покаятись» перед радянською владою. За неможливістю фізично знищувати всіх засуджених, це, схоже, було єдиним способом ствердити свою перемогу, адже навіть коли людина опинялася в ув'язненні, не відрікаючись від своїх ідей, цього ствердження, очевидно, не відбувалося. Саме цьому і був підпорядкований весь букет методів, що ними оперував КДБ та апарат тодішньої влади у даному питанні. Від звільнень із роботи або так званих «профілакувань» (заходів влади, котрі навіть за визначенням колишніх працівників КДБ не мали ніякого юридичного підґрунтя) [232, с. 35] – до поміщення людей у табори та психлікарні, звідки вони могли і не вийти живими. Більше того, за дивних обставин відбувалися жорстокі побиття, а то й узагалі – убивства незгодних. Найвідомішими такими подіями були інциденти із Василем Симоненком та Аллою Горською. Люди могли ставати жертвами влади не тільки лиш через власний вибір, але й через свою біографію. А. Горську керівництво намагалось зламати за усяку ціну (пережила численні цькування у спілці художників, ідеологічному відділі ЦК), адже вона була дочкою члена ЦК КПУ, директора кіностудії ім. О. Довженка О. Горського, а стала однією із найяскравіших особистостей руху.

Усім процесом відвернення загроз з боку закордонних антирадянських центрів, інакодумством, небезпечними для радянської влади національними рухами на теренах СРСР з лютого 1960 р. опікувалося 2-ге Головне управління

КДБ, аж поки з нього не було виділено 5-те управління. Трапилося це після звільнення у травні 1967 р. з посади голови КДБ В. Семичастного і призначення на його місце Ю. Андропова.

Постанову ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР про утворення самостійних підрозділів у КДБ при РМ СРСР і його органах на місцях для боротьби з ідеологічними диверсіями противника було прийнято 17 липня 1967 р. В Україні першим начальником 5-го управління був призначений Л. Каллаш, про якого навіть колеги говорили, що він має два захоплення – збирання книжок і вивчення творів «шістдесятників» [40, с. 31]. І щоб досягнути рівень серйозності та всеохопності «розробки» тих, хто повстав проти державної машини, варто згадати, що вже під час першого арешту Івана Геля майор КДБ К. Гальський показував йому ватман із генеалогічним деревом роду арештованого, де червоним були підкреслені ті, хто чинив спротив радянській владі [369, с. 11]. Цікавим і мабуть достатньо парадоксальним фактом є те, що відомий вислів про шістдесятників, як «організацію без організації» пролунав саме з уст кадрових кадебістів, того самого Гальського та начальника слідчого відділу Львівського управління КДБ підполковника Сергардєєва [369, с. 212].

Допомагав КДБ у зборі компрометуючих свідчень про інакомислячих великий апарат негласних співробітників, або «стукачів» (в офіційній документації – «джерела»). Серед них могли бути навіть близькі друзі чи знайомі «об'єктів зацікавлення», що створювало додатковий психологічний тиск на людину – ефект всюдисущості Комітету Держбезпеки. Богдан Горинь зазначав, що після ознайомлення з оперативними донесеннями КДБ був просто вражений – настільки там детально, по днях, описано, де, коли і з ким він зустрічався, куди ходив. Такі скрупульозно зібрані дані містилися практично про всіх чільних діячів того часу, зокрема – рідного брата Михайла [454]. Це підтверджує інший засуджений за «антирадянську діяльність» Микола Кульчинський: «Я регулярно ходив до пам'ятника Шевченка 22 травня і клав квіти. Це активізувало інтерес «органів». З якогось часу мене оточили стукачами, бо як признався один кагебіст: «ми ж не ЦРУ, яке використовує 1–2

людей, ми одразу цілу бригаду висилаємо»» [377]. Наділялися «стукачі» і функцією провокаторства – для того, аби «витягнути» з людини потрібні слова, а потім за них покарати. Той же Кульчинський згадував про свого співробітника-диспетчера, котрий був «на гачку» КДБ як колишній німецький поліцай: «...пропонує зіграти в шахи і починає: комуністи – сволочі, Брежнев – такий-сякий. Я здогадався, що справа нечиста, кажу: «Не поділяю ваших поглядів»» [444].

А тих, хто відмовлявся свідчити і виказував хоч якесь співчуття до обвинувачених, піддавали суттєвому тиску. І як справедливо зазначав учасник дисидентського руху Василь Овсієнко: «Якщо відродження 20-х років називають розстріляним, то відродження 60-х – задушеним» [455]. Щоб зрозуміти загальний масштаб цього процесу, варто навести кілька прикладів. 27 серпня 1974 року дружина засудженого на той час Валентина Мороза Раїса звернулася до світової громадськості та до Міжнародного Пен-клубу на його захист. Звернення були опубліковані в провідних газетах, на них реагували президенти, прем'єри, сенатори. Комітет Держбезпеки намагався це припинити таким чином: сина-підлітка побили хлопці, його запідозрили у крадіжці велосипеда в начальника міліції, взяли на облік у дитячій кімнаті міліції. У 9-му класі намагалися запроторити хлопця до психлікарні [370]. Валентин Мороз пізніше, на запитання про примус покаятися, відповів, що такий тиск був постійний, і в хід ішли різні методи. Розповідав, зокрема, про трьох «кримінальників» у так званій прес-камері, до яких його підсадили: «Вони, як правило, психопати, сидіти з ними – це щоденне катування. І мені ставилася умова: або підпишеш листа із визнанням своєї вини і каяттям, або умреш у цьому пеклі. Я це витримав. А дехто каявся» [468].

Випадки такого характеру, чи навпаки – зовсім протилежні їм – не були рідкістю для тієї епохи. Зрозуміло, що ті, хто відступив перед тиском машини КДБ, ставав тим плацдармом, який так прагнула здобути радянська спецслужба – для наступу на все середовище, його руйнації зсередини. «Розкаюватися» змушені були, наприклад, Зіновія Франко, Леонід Селезненко, Іван Дзюба,

Василь Захарченко. А дехто і того – почали писати пасквілі про колишніх однодумців, а також «українських націоналістів – найманців іноземних розвідок» [455]. Щоби хоч поверхнево осягнути все те, що могло передувати такому відступу людей перед державним молохом, згадаємо лишень, що у Івана Дзюби на момент затримання була відкрита форма сухот та цироз легенів – і за тривалого ув'язнення його могла чекати мученицька смерть. Та й більшість друзів-однодумців талановитого публіциста швидше співчували йому, аніж засуджували за «розкаяння».

Дуже показовим у цьому плані був намір КДБ залучити до подібного засудження громадян, чії імена були відомі в республіці. Згадана онука Івана Франка Зіновія та племінниця Михайла Коцюбинського Михайлина для цієї ролі, очевидно, мали б підійти якнайкраще. Та наміри радянської влади втілилися лише частково. Було підготовано так званий «спільний лист-каяття» (з метою дискредитації дисидентського руху), та Коцюбинська його підписати відмовилась. Крім серії постійних допитів, звільнень із роботи, обшуків, вона пережила також шантаж стосовно падчерки Тетяни, котру погрожували забрати із родини і заборону на одруження із Борисом Антоненком-Давидовичем. Обох жінок лякали і фізичною розправою над ними та їх родичами, і лікуванням у спецпсихушці. Сама М. Коцюбинська одразу зорієнтувалася у власній ролі та у прагненнях КДБ стосовно цієї справи – об'єднати її ім'я з Франко і використати на телебаченні, оскільки це прозвучало б набагато сильніше, ніж виступ лише З. Франко [423]. Остання ж так довго противитись не змогла (відіграла роль і недавня смерть батька) та надіслала до редакції газети «Радянська Україна» відкритого листа із засудженням своїх минулих поглядів і дій. Саме це владоможцям було потрібно, і його опублікували 2 березня 1972 року. Окрім стандартного визнання своєї провини у «викривленому сприйманні та інтерпретації окремих недоліків і труднощів у нашому житті», а також у поширенні «антирадянських» матеріалів, З. Франко зазначила: «У своєму політичному засліпленні я не помітила, що стала передавати інформацію замаскованим представникам закордонних ворожих націоналістичних центрів,

зв'язаних з розвідками імперіалістичних держав. Таким виявився Ярослав Добош, що був спійманий на гарячому. Це вже був шлях, який міг привести до зради. На цьому шляху мене вчасно зупинили, за що я щиро вдячна» [465].

На цьому моменті не можна не зупинитися детальніше – адже саме так звана «справа Добоша» стала мабуть наймайстерніше розіграною операцією КДБ проти українського дисидентства. Розпочалося все з того, що 4 січня 1972 року на радянсько-чехословацькому кордоні у місті Чоп працівниками контрольно-пропускнуго пункту було затримано громадянина Бельгії українського походження Ярослава Добоша, котрий покидав територію СРСР. Студент Лювенського католицького університету нібито неправильно заповнив документи. Хоча Комітет Держбезпеки встановив за ним стеження ще з часу його перших зустрічей в Україні з особами, котрі чекістського нагляду не були позбавлені ніколи. Точніше після того, як у Києві Ярослав зустрівся саме з Зіновією Франко, дисидентом і об'єктом справи «Блок». Цікавість переросла у підозру, коли Добош попросив Зіновію зв'язати його з іншим об'єктом цієї справи – Іваном Світличним. Встановлене стеження також підтвердило, що під час прогулянки Львовом він намагався виявити «хвіст». Митний контроль виявив серед особистих речей іноземця схему, намальовану від руки, з номером телефону 4–23–23 і написом «Ігор Калинець». Також були знайдені фото невідомих осіб (згодом виявилось – засудженого Валентина Мороза та ще одного об'єкта справи «Блок» Василя Стуса). «На пропозицію видати наявні в нього документи, які вивозилися з СРСР за кордон, – звітували чекісти керівнику компартії УРСР Петру Шелесту, – іноземець пред'явив металеву коробочку із вкладеними в неї вісьмома фотоплівками, які він, згідно з першою заявою, отримав від невідомої особи у Львові. На фотоплівках відзнято «Словник українських рим», автором якого є Караванський С., котрий перебуває в ув'язненні» [421]. Далі військовий прокурор Прикарпатського військового округу санкціонував взяття Добоша під варту. Підстави звучали так: «Перебуваючи як турист на території Української РСР з 29 грудня 1971 року по 4 січня 1972 в містах Києві і Львові, виконуючи завдання керівника

закордонного антирадянського центру, збирав дані культурного та політичного характеру для використання їх на шкоду інтересам СРСР, тобто вчинив дії, передбачені ст. 57 КК УРСР» [367, с. 180].

Повідомлення про його арешт з'явилося лише через 11 днів в газеті «Радянська Україна». Очевидно, цей час було витрачено на «обробку» затриманого та отримання його задокументованих зізнань [412]. Звісно, що навіть ті вилучені у молодого чоловіка матеріали на повноцінну шпигунську справу явно «не тягнули», але момент радянською владою був використаний на всі сто відсотків. І, як наслідок, 12 січня розпочалися масові арешти дисидентів по всій Україні. Точна кількість арештів невідома. Але у картотеці Людмили Алексєєвої (авторки «Истории инакомыслия в СССР») є відомості про 122 українців, яких було піддано репресіям протягом 1972–1974 рр. І це, як правило, звинувачені в проведенні «антирадянської агітації та пропаганди» (ст. 62 КК УРСР) [440].

Член Спілки української молоді Ярослав Добош, котрий перед поїздкою отримував інструкції від члена проводу Закордонних частин ОУН Омеляна Ковалю, став тим містком, якого так бракувало КДБ – містком між українськими інакодумцями та «ворожими антирадянськими центрами». Чого варте тільки те, що сама справа «Блок» була відкрита ще за півроку до згаданих подій (влітку 1971 року), а до кінця реалізована тільки за такого вдалого для Комітету Держбезпеки сценарію. Тому поряд із арештом об'єктів тієї справи можна було розпочинати потужну дискредитаційну кампанію проти затриманих діячів серед громадськості. А отримати потрібні свідчення від затриманого бельгійського студента було вже справою техніки.

Пробувши кілька місяців в ув'язненні, 25 травня Ярослав написав листа до Президії Верховної Ради СРСР з проханням про помилування. У ньому він обіцяв більше антирадянської діяльності не вести, а через декілька днів дав згоду на публічний виступ «перед радянськими людьми». Все та ж «Радянська Україна» 3 червня надрукувала статтю під гучним заголовком «Українські буржуазні націоналісти – найманці імперіалістичних розвідок». У ній йшлося

про організовану напередодні Радіотелеграфним агентством України прес-конференцію Добоша у Києві [367, с. 185]. Він публічно засудив свою націоналістичну діяльність на Заході, розповів про зв'язки із заарештованими дисидентами. «Мене попросили зробити заяву такого змісту... – почав свій виступ Добош, – Виконуючи завдання ООН, я 27 грудня 1971 року виїхав у Радянський Союз. В обумовлених місцях я зустрівся з І. Світличним, З. Франко і Л. Селезненко і при сприянні Селезненка зустрівся з А. Коцуровою. Усіх цих осіб я проінформував про антирадянську діяльність українських організацій на Заході і про те, що українські націоналісти у своїй діяльності співпрацюють із сіоністами, а від них я отримав політичну інформацію, яка була мені потрібна і документи...» [421].

Справу було зроблено. Невдовзі було видано Указ Президії Верховної Ради про звільнення Я. Добоша: «з метою подальшого зміцнення відносин між Радянським Союзом і Бельгією» [367, с. 185].

Затримання і подальша «робота» із Добошем вимальовуються як зразково-показові, де найважливішою складовою всього став саме привід, а не щось інше. Погоджувався з цим і В. Овсієнко, котрий читав покази Добоша після арешту – зазначаючи, що, мабуть, це була людина випадкова, проте розказав усе, що знав і чого не знав [423]. Дійсно, важко заперечити, якщо звернути увагу на той значущий момент, що Добош був зовсім не першим і не останнім «посланцем» такого штибу. За всі роки існування дисидентського, чи опозиційного середовища до УРСР щорічно могли навідуватися сотні чи навіть тисячі іноземних туристів, серед яких чимало – із метою, дуже подібною до цілей злочасного молодика. І саме таким шляхом, що важливо, невідконтрольній владі самвидав найчастіше діставався Західних країн. Ці потоки йшли як до січня 1972 року, так і після – КДБ, очевидно, фізично їх всі перекрити не міг. Чекісти, в принципі, самі це визнавали. У доповідній записці Комітету Держбезпеки першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту (1965 рік) чітко зазначається, що останнім часом республіку щорічно відвідує близько 60 тисяч іноземців різними легальними каналами. Багато хто з них, звісно, був

помічений у сумнозвісній «буржуазній пропаганді». А нерідко стражі соціалістичної законності мали справу навіть із «групами іноземців, які перед поїздкою в СРСР пройшли спеціальну ідеологічну підготовку» [40, с. 64]. Більш-менш звичним явищем були і такі ж пропагандистські кампанії, хіба меншого масштабу. Так, Михайло Осадчий, відбуваючи термін ув'язнення в Сосновці (Мордовія) відправляв на волю лист із проською знайти винних у вбивстві брата (підозрював КДБ). У ньому містився такий опис: «В селі, де й тепер живе 70-річна мати, напередодні вбивства розгорнули страшну, чорну пропаганду. Зокрема, що я – шпигун, бандерівець, «злочинець». Що не повернусь з вічного Сибіру» [49, с. 414]. За іншими свідченнями згаданого вище Миколи Кульчинського: «Влада понаписувала в усіх газетах, що ми агенти ЦРУ, що працювали за долари, хоча ми їх ніколи й не бачили» [444].

Інтерес викликають і різноманітні технічні засоби, за допомогою яких чекісти намагалися здобувати потрібні «компрометуючі матеріали», а також більш прямі і прозаїчні провокації, що також мали на меті серйозно дискредитувати діячів руху. Окрім зовнішнього спостереження, існують свідчення також про використання пристроїв відслідковування. Б. Горинь, кілька років тому відвідуючи архів СБУ, випадково натрапив у одному з томів на кадебістське повідомлення про встановлений у квартирі Ігоря та Ірини Калинців підслуховувальний пристрій – і що за його допомогою вдалося дізнатися. Не значилося у документі, щоправда, коли і у який спосіб його там встановили. Подібне зазначає і В. Овсієнко у розповіді про чергового фігуранта «Блоку» Євгена Концевича, із 1952 р. паралізованого і лежачого (перелом хребта). За словами Овсієнка, «1965-го, коли йому було 30 років, до нього приїхало багато друзів із Києва – Чорновіл, Світличні, Сверстюк. А кадебісти підслухку підсунули. Євген уночі цей апарат виявив і викинув на смітник. Наступного дня в нього вчинили обшук, та підслухку не знайшли, хоча вона була у відрі зі сміттям. Ще й дротик стирчав. Після того його твори перестали публікувати. Під час обшуку один кадебіст сказав: «Той лежачий труп – якби він устав, то він не ходив би. Він би сидів!»» [468]. За іронією, ця кадебістська

затія, замість того, щоб здобути інформаційні нитки для подальшої розробки та компрометації учасників ненасильницького опору, стала для самої влади неабияким провалом. Адже, за спогадами свідків, про мужність письменника-інваліда і недолугість працівників КДБ (керував обшуком сам начальник обласного УКДБ) тоді говорила уся західна преса та радіостанції. Цінними у плані технологічного стеження за «антирадянщиками» є згадки І. Геля про квартири Горинів у Львові та Світличних у Києві, котрі майже завжди були заповнені людьми, і в яких теж стояли стаціонарні кадебістські пристрої. Через це «більшість посвячених, заходячи в хату, часто навіть не віталися вголос, а, приклавши пальця до уст, на шматочку паперу писали одним реченням, для чого прийшли, домовлялися на цьому ж папері з господарем про час зустрічі на вулиці або відразу ж виходили поговорити, і таким способом вирішували взаємні проблеми». Детально описано також, як стежили за тим же Ярославом Добошем – нагляд за ним не припинявся навіть у готельному номері. Цілком можливо, що при цьому використовувався фотоапарат, а то й відеокамера. Відома історія з полковником ГРУ Олегом Пеньковським за 10 років до того – опосередковане тому підтвердження. Адже за його квартирою подібним способом стежили протягом цілих 14 місяців – і абсолютно непомітно. Та на відміну від кадрового офіцера елітної спецслужби Пеньковського, люди абсолютно мирних професій умудрялися (наскільки, звісно, могли) протидіяти заходам радянської «таємної поліції». Одні з небагатьох, хто наважився відкрито виступити з підтримкою арештованих в результаті «великого покосу» 1972 року – Василь Лісовий та Євген Пронюк – залишили у цілком таємній доповідній записці про власний арешт досить яскравий слід. Її автори стверджували: «Проводячи ворожу діяльність, Пронюк і Лісовий проявляли велику кмітливість і винахідливість і були вельми обережні й конспіративні, добре обізнані про методи роботи органів КДБ, прагнули уникати ситуацій, що дають змогу документувати їхню злочинну діяльність. Зв'язок з однодумцями вони здійснювали через посередників Бишовця, Цимбал, Кудру та ін., організували контрспостереження» [226, с. 263].

Присутніми були і заходи навіть не з ідеологічної, а швидше «побутової» дискредитації багатьох дисидентів, а відтак – їх боротьби. Сучасним, звичним для глядачів різноманітних детективних та кримінальних хронік, вони не поступаються майже нічим. Хіба що практичною відсутністю оприлюднення, або ж навпаки – викривальною однобокністю. Так, «гостросюжетною» була історія із запланованим відвіданням групою вже звільнених правозахисників міжнародного семінару із гуманітарних питань у Москві. Це було на початку грудня 1987 року – Михайло Горинь, В'ячеслав Чорновіл, Іван Гель та вірменський дисидент Паруйр Айрікян були затримані міліцією «за підозрою у спекуляції і перевезенні наркотиків» [454]. Подібне трапилося і з засудженими за участь у похороні Володимира Івасюка та панахиді за ним (1979 р.). Це були члени Української гельсінської групи Василь Січко та його батько Петро, які на цій панахиді прямо звинуватили у смерті композитора радянську владу. Обоє отримали по три роки таборів. А після 2-х років терміну молодшого з них ще раз заарештували, вже у таборі в Черкасах, за сфабрикованим звинуваченням у зберіганні гашишу і 4 січня 1982 року безпосередньо в камері слідчого ізолятора засудили на наступне трирічне ув'язнення [430]. Відомішою є історія про сфабриковану справу згвалтування, за якою потім звинуватили В'ячеслава Чорновола. Про неї йдеться в інформаційному повідомленні КДБ УРСР до ЦК КПУ, зокрема про «заходи з компрометації В. Чорновола». Після даних із відкриття 10 квітня 1980 р. проти нього кримінальної справи, коротко підсумовується: «6 червня справа за обвинуваченням Чорновола розглянута народним судом м. Мирний. Він визнаний винним у здійсненні зазначеного злочину й засуджений до 5 років позбавлення волі у ВТК суворого режиму». А далі – найцікавіше: «З урахуванням матеріалів судового процесу й інших даних про аморальну поведінку Чорновола КДБ УРСР проводяться заходи щодо його компрометації перед однодумцями в СРСР і за кордоном як звичайного кримінальника й морально нечистоплотної людини» [40, с. 419]. Самі ж кадебісти після цього згадували, що найважче їм було якраз знайти жінку, котра б погодилася відіграти відповідну роль у фабрикації. Іноді такі ж

підступні, або схожі методи містили в собі очорнення членів родин засуджених – але вже для впливу безпосередньо на того, чи іншого в'язня. Про один такий випадок з певною іронією згадує Андрій Сахаров: «КДБ доклав багато зусиль, щоб у таборі зламати і залякати Руденка. Один із методів – «підкидання» йому фальшивих свідчень про те, що нібито дружина йому зраджує. Тепер сама Рая Руденко в таборі, так що, ймовірно, застосовуються якісь інші методи» [33, с. 248].

Ще одним сегментом дискредитації ідеологічного противника для КДБ стала робота із друкованими опозиційними матеріалами. Вона містила у собі абсолютно різні елементи, які варто розглянути.

Цікава згадка В. Овсієнка містить опис одного із таких прийомів: «Справа в тому, що 1976-го року Олесь і Віталій Шевченки разом із Степаном Хмарою підготували черговий випуск журналу «Український вісник». Вони його надрукували на машинці, передрукували на фотоплівку і передали до Львова людині, яка мала передати цю плівку за кордон. А кадебісти таємно зробили у цього чоловіка обшук, знайшли цю плівку, зробили з неї копію, причому свідомо – неякісно, зі змазаним зображенням, і поклали у тому ж місці. І ця змазана фотоплівка, з якої нічого не можна було прочитати, пішла за кордон. Кадебісти потім прозвітували «нагору», що «Український вісник» знешкоджено і він за кордоном не вийшов» [468].

Інший випадок містить у собі вже зовсім відмінну технологію. Йдеться про працю, яку підготувала радянська влада на противагу книзі Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», що набула тоді досить широкого розповсюдження в УРСР та за кордоном. Вона називалася «Що і як обстоює Іван Дзюба». У кращих радянських традиціях носила «гострий, критичний, викривальний характер». Влада СРСР через спеціальні канали зі зрозумілою метою надіслала цю книгу на Захід, а саме в Канаду, Францію та ФРН. Детальний механізм створення цієї книги доволі цікаво описав у спогадах Георгій Крючков, тоді помічник секретаря ЦК. За його словами, знайомі з відділу пропаганди та агітації запросили його до ресторану щоб відсвяткувати

вихід книги одного автора. Автора називали «Богдан Стенчук», та його в компанії не було. Зрештою, Крючкову стало зрозуміло, що він перебуває саме серед колективу, який за дорученням керівництва ЦК КПУ і створив згадану працю: «Душой этой компании и, скорее всего, руководителем коллектива был, как можно было судить по обращению к нему коллег, один из работников лекторской группы отдела агитации и пропаганды ЦК. Впоследствии он стал помощником первого секретаря ЦК» [373, с. 327].

Різні форми тиску були застосовані проти самого Івана Дзюби, щоб він публічно покавсяся, написав брошуру «Грані кристала». Книга поширювалася в таборах серед політв'язнів адміністрацією з метою демонстрації «каяття» і «виправлення» її автора, що владою вважався для них своєрідним ідейним провідником. У пізнішій розмові з Раїсою Мороз Іван Гель згадував, як це виглядало: «В одиночці немає що робити, нудно, і тут кадебіст приносить мені покаянну брошурку Івана Дзюби «Грані кристала», та ще й знущається: «Ось почитайте, Іване Андрійовичу, що пише ваш соратник. Ви ж на нього молилися, тепер ви сидите, а він живе на волі й працює...»» [452]. Практично те ж саме розповідає і Семен Глузман, відомий тепер психіатр – що у період слідства його ознайомлювали із «відреченнями» Франко, Селезненко, Холодного із яскравими описами переваг їх життя на волі, на противагу тюремному ув'язненню Глузмана [220, с. 21].

Із працею «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та безпосередньою пропагандистською кампанією проти неї пов'язаний й інший знаковий ідеологічний наступ 1960-х років – цькування роману «Собор» та його автора Олесея Гончара. Ще до виходу роману О. Гончар, голова Спілки письменників України та член ЦК КПУ, в 1966 році проігнорував пропозицію, а по суті доручення ЦК долучитися до критики І. Дзюби за книгу останнього. Цього, а також деяких моментів у сюжеті «Собору» шанованому письменникові не пробачили.

Схожим чином організовувалися і проводилися пропагандистські та «виховні» кампанії і на нижчих, місцевих рівнях. У 1964 р. у Львові на заводі

«Кінескоп» в річницю народження Тараса Шевченка сталася подія, котра напевне «з'їла» чимало нервів у всього обласного керівництва. Профспілкові збори машинобудівного цеху заводу доручили І. Гелю виготовити газету, присвячену цій пам'ятній даті. Газету було розміщено на всій площі великої дошки оголошень (2,5 на 1,1 м). Вона містила кілька статей про Кобзаря, вірші «Розрита могила», «І мертвим, і живим», а також малюнок, на якому Шевченко йшов під конвоєм, що більше скидався на енкаведистів, ніж на царських жандармів. Над усім був поміщений великий заголовок «Розкуються незабаром заковані люди». Газета провисіла весь день 9 березня – аж до закінчення зміни. З огляду на те, що у цеху працювало 500 людей, а на заводі – близько 12 тисяч, можна уявити, який ця проста газета мала ефект. Лише вночі парторг заводу та начальник «першого відділу» КДБ зняли її та повезли в обком партії, де вона стала предметом розгляду на бюро обкому. Опісля цього В. Маланчук зібрав редакторів всіх місцевих газет і поставив роботу згодом однієї з найбільш знакових осіб антикомуністичного ненасильницького спротиву у приклад (!) того, як потрібно працювати на ідеологічному поприщі.

Як описував сам І. Гель, далі обком перейшов у наступ та вдався до погроз. Цим зайнялися начальник цеху та парторг заводу – запропонували винести осуд і виключити з університету. На що ще звернув увагу сам «винуватець» – це те, що на зборах були присутні офіцери КДБ, зокрема Гальський, підполковник Горбань та начальник «першого відділу» заводу: «І хоч автор не належав до партії, збори вів парторг, присутність кагебістів була демонстрацією сили. Промовці, названі посадові особи, вимагали каяття» [369, с. 220].

Хоч самого Івана Адрійовича тоді не вигнали з університетських стін (через вечірню форму навчання), ще за рік до описаних подій з посади ректора Львівського державного університету звільнили академіка Євгена Лазаренка, досить помітну фігуру у науковому та суспільно-політичному житті Львова й регіону початку 1960-х рр. Звільнили майже за ідентичною схемою і схожим формулюванням – «за прояви українського буржуазного націоналізму» (ректор

активно читав і поширював самвидав, власними силами відновлював пам'ятні об'єкти української історії). Партконференція з приводу звільнення тривала упродовж двох днів за участю членів ЦК і обкомівських партсекретарів. У промовах п'ятнадцятих виступаючих та на шпальтах газет знову з'явилися штампи «націоналістичне зборище», «відщепенці» та їм подібні [369, с. 199].

Черговим актуальним напрямком, у якому працювали оперативники КДБ, було намагання внести розбрат як між різноманітними національними групами ув'язнених у таборах, так і в ширшому плані – між народами всередині УРСР. Примус і провокація – те що в цьому випадку (як і загалом) мало стати для влади незамінним інструментом заради досягнення результату. Учасник відомої «літакової втечі» євреїв Едуард Кузнецов, розповідаючи про табірні поневіряння українця Богдана Ребрика, описує, за яким сценарієм подібна провокація мала відбуватися: «Влітку 1977 року Ребрика возили на чергове «промивання мізків» у слідчий ізолятор КДБ Івано-Франківська. Намагалися схилити його до співробітництва з КДБ, обіцяли тут же звільнити, якщо він публічно покається, напише статтю про мене (тема: сіоніст командує зоною, що на 90 % складається із українців) або розповість, яким шляхом виходять із табору різні матеріали» [33, с. 125]. А у травні наступного року, за його словами, те ж саме запропонували вже безпосередньо від імені члена українського політбюро Федорчука.

Ідентичні провокації намагалися запускати й на масових, або творчих заходах «вільнодумців» вже у 1960-ті й пізніші роки. Зокрема, у день перепоховання Т. Шевченка 22 травня нонконформістські кола УРСР завжди збиралися біля його пам'ятника у Києві, вшановуючи пам'ять поета. І як згадує Євген Сверстюк: «Спецслужби усвідомили, що треба ці зібрання розганяти. Вони підсиляли провокаторів, які читали антисемітські вірші. Ми старалися цих людей до наших заходів не допускати» [473].

Напевне найкраще весь спектр діяльності радянських спецслужб у напрямку планування різноманітних підступів та махінацій допоможе нам розкрити досить таємнича та заплутана історія зі спогадами колишнього

повстанця, а згодом і дисидента Данила Шумука. Вилучені у нього після арешту 15 січня 1972 року спогади, за твердженням історика Руслана Забілого, були «допрацьовані» в Оперативно-технічному відділі КДБ і вже після цього відправлені за кордон, де їх і опублікували у видавництві «Смолоскип». Хоча те, що хотіли скомпрометувати чекісти, стосувалося головно повстанського минулого Шумука, але в контекст психологічної війни 70–80-х років вписувалося цілком, адже головними дійовими особами протистояння тоді залишалися радянська влада, інакодумці та українська еміграція. Згаданий історик підтверджує це рядом цитат із збірника «Трудов высшей школы КГБ», котрий був знайдений у фондах музею в місті Вільнюс. В одній зі статей збірника йшлося: «Мероприятия по разоблачению и компрометации эмигрантских антисоветских организаций и их главарей основываются на документально подтвержденных фактах. Материалы о таких фактах могут быть дополнены дезинформационными сведениями. Например, для издания за границей была направлена по контролируемому каналу книга отбывшего наказание в Дубравном ИТУ Данилы Шумука, являвшегося в 1942–1945 годах одним из руководителей окружного провода ОУН» [427]. В дечому це нагадує історію із попереднім випадком, кампанією проти праці І. Дзюби. Та виник нюанс, який змушує глянути на ситуацію під дещо іншим кутом.

На таке твердження відреагував голова видавництва «Смолоскип» Осип Зінкевич, що повністю заперечив будь-яку причетність до видання «кадебістської фальшивки». Хоча роль КДБ у цьому майже детективі він в цілому не відкидав. Книга спогадів «За східним обрієм», за свідченнями Зінкевича, потрапила у видавництво цілком звичним для дисидентського самвидаву шляхом – рукопис Шумука був переписаний від руки Надією Світличною, а потім через знайомих переданий за кордон (фотокопії вивіз зв'язковий «Смолоскипа» Богдан Колос). У тексті Шумука видавці не знайшли нічого «крамольного», в основному все, що там було написано, було відомим для української діаспори і раніше – проте наступні події неабияк їх здивували.

Коли спогади Д. Шумука були вже у них, прийшов лист з Торонто за підписом Юрія Ковалю (пізніше виявилось, що це було приbrane прізвище активного діяча Української комуністичної партії Канади). У листі повідомлялося, що йому вдалося вивезти з України дуже важливі самвидавні матеріали, він надав свій номер телефону і запропонував із ним зв'язатися. Під час телефонної розмови Коваль несподівано повідомив, що має на руках саме спогади Д. Шумука, а також висловив готовність передати їх видавництву за тисячу доларів. Та йому було відмовлено, адже згідно з політикою цього видавництва та домовленості з дисидентами, жодної грошової винагороди за самвидав вони нікому не виплачували. Після цього видавництво одразу подало інформацію до преси, що спогади Шумука вже знаходяться у них, та розпочало роботу із їх публікації, надрукувавши короткий зміст. Далі, як підсумовує О. Зінкевич сталося наступне: «І саме тут КДБ зробило кардинальну помилку. Довідавшись з нашого повідомлення, що є ще й інший примірник спогадів, Комітет дав сигнал своїй агентурі і кампанія проти книжки Данила Шумука розпочалася за кілька місяців до її появи (в архіві «Смолоскипа» зберігаються всі статті у цій справі). Нам стало ясно, що інший примірник спогадів (ми тоді й подумати не могли, що рукопис «дописаний» КДБ, а Ю. Коваль виконує його завдання) потрапив у чужі руки. Бо не маючи другого примірника, не знаючи змісту книжки, як можна починати кампанію проти неї?» [433]. Після публікації книги спогадів неодноразово ще лунали заяви про фальшування її змісту руками КДБ, та так ніхто і не надав суттєвих доказів для підтвердження цього. Не наполягав на цьому і сам Д. Шумук, звільнившись після 42 років відсидки. Навпаки – підтвердив саме своє власне авторство. Тому, на думку головного видавця, КДБ переслідувало й іншу мету: «Сьогодні зрозуміло: у 1970-х рр. «Смолоскип» з усіх українських видавництв друкував найбільше творів українського самвидаву. І тому його треба було скомпрометувати, посяяти недовіру до цих текстів, переконати українську громаду, що всі вони не український самвидав, а фальсифікація КДБ (так на початку було з «Лихом з розуму» В'ячеслава Чорновола)» [433].

Повертаючись же до створення і відправки за кордон колективного твору «Що і як обстоює Іван Дзюба», під очевидно узагалі вигаданим прізвищем Богдан Стенчук, то зауважимо, що на цю роботу В. Чорноволом одразу ж була написана достойна відповідь – «Що і як обстоює Богдан Стенчук». Вона теж була передана на Захід, опублікована там – і зайняла своє місце серед опозиційних матеріалів. Пряма і відкрита відповідь у цій полеміці одразу ж була охрещена «антирадянським націоналістичним документом» і загрожувала великими неприємностями не тільки автору, а й усім її читачам. Схоже можна зазначити і про «Відповідь діячам культури УРСР від діячів української культури в Америці й Канаді», яку останні надіслали на ідентичний лист з радянського боку. У багатьох людей, в яких влада цей документ знаходила, він фігурував на судах, як матеріал для обвинувачення. А часто навіть самі партійні чиновники своїми інформаційними атаками у бесідах із вільнодумцями, самі того не бажаючи, робили останніх ще більш критично налаштованими до влади, ніж вони були до того. Так, проводячи відповідну «ідеологічну обробку» І. Дзюби, член ЦК КПУ і Спілки письменників України Ю. Назаренко, демонструючи публіцистові поверховість його оцінки позитивного ставлення В. Леніна до українських боротьбистів, прямо зі своєї шухляди дістав секретні директиви 20-х років із розпорядженнями того ж Леніна. Повільно зачитуючи, що Ленін насправді збирався усіх боротьбистів рано чи пізно розстріляти, він очікував відчутних результатів від цієї «зв'язки» у дискусії. Та сталося зворотнє – І. Дзюба згадував, що цієї миті сам уперше серйозно розчарувався у засновникові радянської держави.

Не можна в цьому контексті не згадати і невелике спостереження І. Геля про всюдисущість отих подвійних стандартів, навіть у закритих рецензіях для подальшого звинувачення: «Промовистою прикметою кожної рецензії чи експертної оцінки було те, що у формулюванні ст. 62 КК УРСР не фігурував термін «націоналістична діяльність», а лише «антирадянська». Таке формулювання служило режимові своєрідним «прикриттям», мовляв, в СРСР за

націоналізм не судять. Реально ж «націоналістична діяльність» каралася жорстокіше, ніж «антирадянська» [369, с. 275].

І не в останню чергу через це не дивує насправді панічна боязнь радянської влади витоків будь-якої правдивої інформації за «залізну завісу», не з джерел самої влади. Адже заперечити її старими перевіреними методами ставало все більш проблемно, а то й неможливо. Бо на прикладі деяких наведених тут випадків із потраплянням самвидаву у «вільний світ» можна помітити кричущу неефективність навіть методів запобігання такому потраплянню. А докладні описи там усіх табірних жахів аж ніяк не вписувались у реноме СРСР, як «найдемократичнішої» та «найгуманнішої» країни планети. Внаслідок цього, за припущенням І. Гея, могло відбуватися навіть немислиме – відмова самої влади від арешту підозрюваних у цій «антирадянській діяльності», якщо їх було кількісно помітно забагато для збереження таємності процесу. Мова йде про викриття таємної організації УЗНО (Українська загальнонародна організація), з якої було заарештовано лише її лідера, М. Крайника, а не всіх 111 виявлених і допитаних членів. Також офіцери КДБ самі фактично розписувалися у власній безпорадності побороти вільну думку і базований на ній спротив: «Як же ми випускатимемо вас на волю, коли ви не роззброїлися. Ви ж продовжуватимете боротися проти нас. Ні, таких людей ми не випускатимемо живими» [227, с. 28]. Слова подібної символічності наводить і В. Мороз: «Капітан КДБ Казаков, присланий з Івано-Франківська у Мордовію перевірити, наскільки я «перевоспитався» (тобто деградував як особистість), чистосердечно відкрився мені: «Ми, на жаль, не можемо заглянути, що у вас в голові. От коли б можна було це зробити і викинути все, що заважає вам бути нормальною радянською людиною, не потрібно було б стільки розмовляти»» [451].

Залежність радянської влади від інформаційного і психологічного протистояння із демократичним світом була настільки великою, що відчувалася навіть усередині в'язничної камери. До прикладу, один з начальників в'язниці часто погрожував Мустафі Джемільєву, що після смерті викине його тіло на

цвинтар лише із номерком на нозі, не забуваючи постійно питати: «Ты ещё не подох?». Але коли закордонна преса підняла галас стосовно Джемілева і не тільки нього, цей начальник буквально змінився на очах – просячи написати заяву про відмежування від публікацій: «Сынок – ну ты же наш, советский человек» [342]. Наводять також і схожий випадок вже із В. Чорноволом, базуючись на його ж спогаді. Тоді один із найгірших та найжорсткіших офіцерів виждав момент без «сторонніх очей» та звернувся особисто до політв'язня з такими словами: «Ви що, думаете, что мы це робимо з великого внутрішнього бажання, отак Вас так переслідуємо? Ні, просто ми зобов'язані це робити, але ми розуміємо, що за Вами майбутнє і, Ви знаєте, як Ви прийдете до влади, то ми будемо так само служити Вам, як от зараз служимо їм» [438].

А вже у часи «перебудови», на початку 1989 р. тодішній голова КДБ УРСР М. Голушко публічно заявив, що вже третій рік як слідчі КДБ не заарештовували й не притягали до кримінальної відповідальності за антирадянську агітацію і пропаганду (ст. 62 КК УРСР) жодної людини [229, с. 21]. Останній арешт відбувся в Житомирі влітку 1986 р. Останніх в'язнів, котрі ще досиджували свої терміни і відмовлялися писати заяви про помилування, іноді звільняли автоматично за аналогічними заявами самих радянських прокурорів.

Висновки до розділу 4

Оцінюючи весь спектр деталей, через які радянською пропагандою висвітлювався український націоналізм та національно-визвольний рух, можна ствердити, що був він достатньо широким. Чи не до кожного аспекту діяльності опонентів намагалися підібрати такий набір фактів та квазілогічних прийомів, що міцно б закріплював ті, чи інші речі у виконанні націоналістів, як «злочинні», або «запроданські» – натомість максимально виключаючи можливість об'єктивно оцінити наведені події та явища. Втім, із цими завданнями, зазначимо, радянські автори чи кінематографісти не завжди справлялися зразково. Те ж стосувалося і розвінчування діяльності українських

церков – у постійних звинуваченнях в «посібництві» німцям й українським націоналістам та фактах, що своєю появою ці попередні тези підважували.

У протистоянні як і з внутрішніми інакодумцями, так і з зовнішнім світом утворилося своєрідне замкнене коло, у яке потрапив СРСР, і яке колись мусило розірватися. І сталося так, що ця держава із нього вже не вийшла – якими б не були роздутими її репресивний апарат та пропаганда. Адже всю зовнішню показну могутність Радянського Союзу (в тому числі, в ідеологічному, інформаційному планах) компенсувало кричущих масштабів лицемірство, що само по собі говорило про неспроможність конвертувати весь цей потужний ресурс у бажаний результат. Не будучи вільною країною, СРСР робив усе можливе для того, щоб здаватися вільною, ба, навіть вільнішою від розвинених демократичних держав – водночас зберігаючи всі тоталітарні механізми непохитними, як запоруку свого існування.

РОЗДІЛ 5. ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТА

5.1. Форми та методи його створення

Проектуючи сукупність уявлень про український націоналізм та його послідовників, радянська влада застосовувала безліч так званих умовно-смыслових номінацій. А стійкий образ «націоналіста-бандерівця», що таким чином кристалізувався, за логікою авторів, очевидно, повинен був некритично і пасивно сприйматися пересічною людиною – кінцевим отримувачем такого ідеологічного «продукту».

Поміж інших прийомів, одним із найяскравіших було часте і дуже насичене використання зооморфізмів – назв із тваринного світу, вжитих для характеристики людей чи явищ (у даному випадку історичних) у переносному значенні. Це значення, у свою чергу, реалізувалося у формі усталених фраз, чи словосполучень. А їх у радянських виданнях був величезний набір, у якому противники комуністичної влади – це вовкулаки, плазуни, вампіри, оси, змії, круки, кальмари, «ночные птицы», чи просто шолудиві пси. І такі посили починали формулюватися вже під час перших судових процесів над затриманими оунівцями, зокрема в промовах обвинувачення. В суді над М. Стахуром, підозрюваним у вбивстві Я. Галана та інших радянських активістів, до прикладу, проголошувалось: «Мов гади в кублі, так переплелися агенти Ватікану і українські буржуазні націоналісти». Так само емоційно забарвленим було і висловлювання державного обвинувача прокурора Р. Руденка: «Скажених собак треба знищувати!» [370, с. 198]. А задля створення сильнішого враження переконливості в пропагандистській літературі використовувалися й імена відомих у всій республіці людей (поетів, письменників): «Насправді ж це був шлях, який, за висловом відомого українського радянського письменника Олесе Гончара, привів оунівців «в ліси, звірині лігвища, в розбій, де жертвами лісових пагубців-вовкулаків ставали навіть немовлята»» [112, с. 9]. Подібне ставало основою для малозрозумілих

порівнянь та художніх зворотів – як, скажімо у біографії митрополита Шептицького: «Молодой настоятель стремится овладеть умами верующих, чтобы управлять ими. Он изучает их с холодным равнодушием, с каким энтомолог препарирует жука» [177, с. 26]. Навіть для загального окреслення ідейних основ опонентів вживався такий термін, як «зоологічний антикомунізм» [102, с. 9], що нібито всіляко відстоювався націоналістами.

Не завжди із використанням подібного роду анімалізмів, та все ж із показово зневажливим тоном виникали навіть назви агентурних справ на антирадянських підпільників – «Охвостье», «Выродки», «Недобитые». На діячів греко-католицької церкви було відкрито справу «Ходячие». Командувачі УПА Роман Шухевич та Василь Кук «заслужили» у радянських органів держбезпеки у справах на себе найменування «Вовк» та «Борсук» відповідно. Хоч такого роду справи і не повинні були бути задіяні у пропагандистських кампаніях, все ж тенденція до вживання таких назв навіть у внутрішньому закритому обігові – дуже промовиста.

Своєрідною вершиною чіткості асоціацій із «націоналістичними злодіяннями» слугували більш розгорнуті сюжети: «...Колись англійський письменник Брем Стоккер написав своє знамените фантастичне оповідання «Дракула» про графа-упиря, що жив нібито десь на Прикарпатті. Згодом західні автори романів і фільмів жаху створили цілу «дракуліаду». Але, мабуть, ні розбурхана уява Брема Стоккера, ані вигадлива фантазія його послідовників неспроможні були б створити образу реальної потвори – бандерівщини, що лютувала в нашому краї» [127, с. 14]. Такі ж саркастично-гнівні випадки стосувалися й тогочасної діяльності української еміграції: «Як бліді поганки після дощу, на Заході з'являються численні «дослідницькі центри», «українські» та інші «національні» інститути, які одержують від спецслужб відповідні кошти... Сьогодні вони виступають як явище, вороже не лише Радянській країні, українській соціалістичній нації, але й життєвим інтересам країн поселення. Як кажуть, шерсті мало, зате скільки писку» [127, с. 19]. Наслідком такого «зрадництва», як правило, мало ставати те, що «виздыхають

вони на американській собачій припоні, в іноземному наймитстві, бо на такий кінець прирік їх своїм прокляттям український народ» [145, с. 26]. Вислів про «крихти з хазяйських столів» повторювався чи не у кожній книжці – як і широко відомий художній прийом «овечої шкури»: «Але як би не вивертав вовк свою стрижену під ягня шкуру, – ікла загнаного хижака не приховати» [127, с. 40]. Сторінки радянських праць просто рясніли українськими приказками, яскравими фразами та словосполученнями. Це і «сім мішків небилиць», і «нісенітниця, з яких сміявся б кінь», що розповсюджують «уніатсько-націоналістичні клевети», або «всі ті квіслінги». Націоналістичним партіям та організаціям за кордоном незмінно відраховувалися «три мисниці до смерті». А коли таке передбачення, очевидно, здійснювалося занадто довго, сипалися в'їдливі застереження: «Отут би взятись за глузд: відчули, що шаровари мокрі, – стій... Так ні. Продовжують конгресувати розпорошені слуги пана долара...» [127, с. 32]. Або ж посилення на усну народну творчість робилися з загальної перспективи і не менш колоритно: «В українського народу, який давно викинув на смітник історії націоналістичне охвістя, є з цього приводу мудре прислів'я: «З вареного яйця курча не вилупиться»» [127, с. 25].

Прагнучи підважити основні засади націоналізму, радянські пропагандисти діяли водночас як шаблонно, так і суперечачи своїм попереднім твердженням. «Філософія життя» українського націоналізму, переконували вони, сформувалася «як ідеологічний відповідник найбільш реакційних буржуазних концепцій, зокрема німецького націонал-соціалізму та італійського фашизму» [180, с.136] – не без активної участі «клерикалів», також «споріднених» із фашизмом. В той же час в один ряд з ними ставиться такий колоритний персонаж української еміграції, як Лев Силенко – засновник так званої «РУНВіри» [114; 136]. Йому та цій своєрідній релігійно-філософській течії приділено досить багато уваги, вдало використавши її екстравагантність: «Так званий маг віри Л. Силенко знову твердить про те, що «законом світового життя» є нещадна боротьба між народами, націями, в якій «одні нації здобудуть собі право на життя, інші будуть поховані на світовому цвинтарі». За

Силенком, «святий, самобутній шлях» українського народу – це повернення до віри Дажбожих внуків, до «рідної релігійної святості», сутність якої жорстокість, культ крові і насамперед відвертий антикомунізм та антирадянщина» [180, с. 153]. Підпадало під жорстку критику і те, що іменувалося на сторінках пропаганди «концепцією месіанства» українського націоналізму – вся вона свідчила не менше, ніж «передусім про великодержавницьку суть ідеологічних настанов українського буржуазного націоналізму» [182, с. 17]. А на підтвердження цього наводяться «заповіді», складені ще М. Міхновським: «Серед них – «основоположні» великодержавницькі гасла – «Україна для українців», «не бери собі дружину з чужинців», «не приятелюй з ворогами народу нашого», заклик «добути своє визволення... хоча б полилися ріки крові»» [182, с. 17].

Поряд з ідеологією предметом для формування дискредитаційних постулатів ставала символіка визвольного руху та його гасла. Комуністичною владою навколо них було створено своєрідний короткий та промовистий антураж: «Вони всі, як фашисти. Найсправжніснінькі, тільки кольору жовто-блакитного» [334]. Поряд із «фашистами» та «агентами Заходу» певне місце у пропагандистській термінології зайняло словосполучення «петлюрівські недобитки».

Та й, власне, заголовки публіцистичних праць говорили у цьому плані самі за себе – «Жовто-блакитний месія», «Жовто-блакитна мафія», «Жовто-блакитні банкрути». Часто подібні зображення національної символіки передавалися і через саркастично-в'їдливі збірки «ідеологічно витриманих» поезій чи гуморесок, в тому числі й досить відомих авторів:

З чужої миски хлебчуть суп
І сперечаються донині
Який підходить Україні –
З хрестом, чи без хреста – тризуб

Під гучними назвами «Черв'яки», «На задвірках Уолл-Стріту», «Міжнародна квочка», «Запроданці» такі збірки із поезіями були поширеним

явищем. І згадки нинішніх державних символів України постійно залишалися у їх рядках з помітно агресивними акцентами:

Диявол жовтий – символ віри

Жовто-блакитної сльоти.

Під знаком долара й сокири

Шинкують кровію кати.

Використовували і такий потужний засіб впливу на читача, як підтягування до загальної «антибандерівської» риторики якоїсь книги навіть уривків із творів Тараса Шевченка та Івана Франка [182].

Схоже можна помітити й щодо символів, гасел визвольного руху та самого його іменування. Стосовно власне прізвища «Бандера» та похідної від нього назви прихильників цього діяча було започатковане поєднання їх із співзвучними термінами «банда» та «бандит». В одному зі створених радянськими письменниками художніх сюжетів Степан Бандера, нібито телефонуючи комусь, сам наголошував таким чином на правильності вимови власного прізвища: «Бандера, Бандера – ну, як банда» [56, с. 23]. А основне гасло «Слава Україні» якщо і подавалося прямим текстом, то лише в контексті зображення якихось жахливих дій чи наказів підпілля. В одній із кінокартин продемонстровано текст записки, що приходить від провідника ОУН станичному: «Вашу зв'язкову запідозрено у зраді. Ярославі Петрин, так само, як і тій, винесено вирок. Знайдіть спосіб стратити страшною смертю. Слава Україні!» [334]. Хоча у іншому фільмі помічаємо, що автори сценарію з невідомих причин вкладають в уста персонажів зовсім перекручену версію привітання: «Слава героям! – Героям слава!» [341]. Уже очевидно знущаючись, у ще одній з кінострічок після «Слава героям!» конструюється діалог провідника та кур'єра: «А ти де при німцях служив?». «В зондеркоманді» – відповів останній. «Воно і видно» – саркастично підсумував провідник – «Ти б ще «Хайль!» закричав» [351]. Якщо й вживалася сама аббревіатура «УПА» – то із частим розшифруванням на кшталт: «Так звана Українська повстанча армія – створені і озброєні фашистами націоналістичні банди» [97, с. 48]. У кінофільмі

«Дума про Ковпака» виразно показано, як вершники-ковпаківці, проходячи західноукраїнським містечком, демонстративно зривають синьо-жовтий прапор і кидають його під ноги коням.

Лідери антирадянського спротиву, окрім шаблонної співпраці з «фашизмом» та «імперіалізмом» збирали на свою адресу цілі потоки афоризмів та звичайних лайливих термінів – зображали їх навіть не стільки як політичних супротивників, а як абсолютно гротескних, карикатурних або ж аморальних персонажів. Степан Бандера іменувався «карликом зі сльозливими очима, що мріяв стати диктатором» захопленої німцями України [56, с. 31]. У багатьох сюжетах радянської пропаганди він зображувався тираном навіть у середовищі власної сім'ї та найближчого оточення. Саркастичним тоном повідомлялося про смерть Бандери: «15 жовтня 1959 року на багатьох телетайпах редакцій світу з'явилося повідомлення, що кривавий вождь націоналістів Степан Бандера був знайдений з паспортом на ім'я Степана Попеля у важкому стані. Його скинули, чи сам він кинувся, з третього поверху одного мюнхенського будинку, а потім відвезли його в лікарню, і там він сконав». Тим не менше, попри таке тло висміювання, названо причину загибелі: «Лише через кілька днів виникає нова версія – у кишках фюрера українських націоналістів знайдено... ціаністий калій». Звісно ж, як і вбивство більшовицьким агентом Є. Коновальця, цю ліквідацію було списано на «внутрішні розбірки» або «усунення колишніми хазяями». Читача радянської України переконували у тому, що «Бандеру знищили його ж господарі, вирішивши, що надміру теркотливий фюрер ОУН може бути небезпечним для них через своє маніяцьке прагнення влади. «Мавр зробив своє діло, мавр може піти», – вирішили вони і покінчили з ним таким самим способом, яким звичайно вони кінчали з усіма бандитами з великої дороги» [56, с. 38]. В одному із пропагандистських кінофільмів (синхронно із кадрами похорону Бандери) було озвучено навіть таке: «Сконав на чужині, ліг у чужу землю чоловічий вождь ОУН, платний агент гітлерівської розвідки за кличкою «Сірий». І напис на могилі зробили латинкою, бо стекли б краплинами крові літери рідної мови, якби мусили складати ім'я ката» [19].

Коли мова заходила за інших більш-менш помітних діячів у русі спротиву радянському режимові, ця своєрідна фразеологія не оминала і їх. Ярослав Стецько іменувався «тернопільським студентом-недоучкою», а також «позером і великим нікчемою». Такий же, як і Стецько, за версією радянських авторів, був «дилетант, недоук, майстер мокрих справ Іван Климів під претензійною кличкою «Легенда»». Поряд із ними згадувався «магістр невідомо яких наук Лев Ребет», котрий іноді нібито заміняв Стецька під час промов, бо останній «був до нестями п'яний, і його язик заплітався» [56, с. 57]. А Роман Шухевич поряд із «гаупштурмфюрером» або й власником «есесівського мундира з погонами генерал-гауптмана» [168, с. 98] став ще й «вбивцею-сифілітиком» [168, с. 51].

Цитати з емігрантських видань, що дискредитували радянську владу, нерідко супроводжувалися коментарями, що за обсягом перевищували обсяг самої цитати. А за противниками укріплювався образ ще й «фальсифікаторів» історичної істини: «Возз'єднання Галичини з УРСР у 1939 році, а відтак визволення її від німецько-фашистської окупації в 1944 році українські буржуазні націоналісти і їх капелани називають першою і другою окупацією Галичини» [88, с. 3].

Окрім образів «німецького прислужника» та «колаборанта», такими більш-менш стійко сформованими можна назвати образ націоналіста-антисеміта та «жорстокого ката і вбивці мирних радянських громадян». Перший, як ми вже з'ясували, помітно «страждав» на сторінках тієї ж комуністичної пропаганди через фактичне визнання порятунку євреїв греко-католицькою верхівкою та деким із «жовто-блакитних зрадників». Чи не геть неймовірними виглядають все детальніші перекази своїх «буржуазних» заокеанських опонентів (й не тільки українських). Адже про історію врятованої УПА єврейки Стелли Кренцбах на теренах нашої країни вперше почули, як не дивно, зовсім не нещодавно, а саме з тієї ж пропагандистського характеру літератури, котра широко розповсюджувалася ще у радянський час. Без найменшої зміни тону й термінів, та, все ж повідомлялося: «У той же час

оунівські душогуби допомогли лишитися в живих не тільки відомим львівським сіоністам. В одному з куренів УПА роль санітарки, а потім ординарної шпигунки виконувала дочка рабина Стелла Кренцбах. Тепер вона займає високу посаду в міністерстві закордонних справ Ізраїлю, рекламує «подвиги» бандерівських погромників. Її спогади видруковані нещодавно у Нью-Йорку в збірці «У лавах УПА», яку редагує горезвісний оунівський «ідеолог» Петро Мірчук. Стелла Кренцбах розповідає, що разом з нею у націоналістичній банді знаходилися дванадцять сіоністів, і закликає «синів Ізраїлю» всіляко допомагати українським буржуазним націоналістам у вирішенні «українського питання» [80, с. 144].

Антисемітська і загалом ксенофобська «тема» побутувала досить широко: «з митрополитом узгоджувалися також проблеми взаємин бандерівців з поляками і євреями, котрих, як відомо, оунівські іберменші піддавали нещадному фізичному знищенню» [97, с. 68]. Більше того, іноді згадується навіть про якусь директиву буцімто «керівництва ОУН-УПА» – щодо «очищення терену від расових ворогів», де окрім росіян, поляків та євреїв згадуються ще й «представники інших національностей» [87, с. 19].

Достатньо плутано і суперечливо, що дивно, часто подаються стосунки українських націоналістів з поляками: «Українські і польські націоналісти в основному жили в згоді і завжди спільно виступали проти революційного руху» [145, с. 16]. Проте не оминається увагою й епізод, коли ««провід» ОУН дав вказівку керівництву УПА домовитися з АК (Польською армією крайовою) в справі спільної боротьби проти Радянської армії. Бандерівці подали руку тим, кого до тієї пори вважали своїм смертельним ворогом, кого нещадно нищили, чії оселі спалювали» [157, с. 9]. І це при тому, що й саму Армію Крайову радянською пропагандою було трактовано аналогічно – як фашистську, чи профашистську. Навіть більше – поряд із терміном «українсько-німецькі націоналісти» траплялося ідентичне формулювання «польсько-німецькі націоналісти». Польські прорадянські фільми про цих «ворогів» дублювалися російською мовою й так само демонструвалися на екранах СРСР [349]. А часто

негативні образи польських та українських антирадянських партизанів проходили сюжетом таких фільмів узагалі паралельно [353].

Переходячи до образу «замучених бандерівськими нелюдами жителів УРСР» і відповідно – «маніяків та кровопивць», котрі призводили до цього, помічаємо, що багатьох жертв УПА й не особливо намагалися представляти, як саме цивільних, невинних жителів. Ось який несподіваний поворот отримує оповідь про незавидну долю «оунівських сокирників»: «Земля горіла під їх ногами. Вони групами пробували прорватися на захід, тероризуючи населення Польщі й Чехословаччини. Це ж від їхніх куль поліг у гірській ущелині поблизу Ясла герой громадянської війни в Росії і Іспанії, учасник боїв за Зимній, генерал війська Польського Кароль Свєрчевський. Бандерівська сотня Хріна, що здійснила ці страхітливі злочини, була розгромлена дощенту» [56, с. 35]. Дійсно, не можна не відзначити феноменальну форму та манеру подачі радянською пропагандою матеріалу, де із військової операції проти високопоставленого офіцера противника конструюється банальний «злочин», до того ж – «страхітливий».

Буквально кількома рядками нижче міститься вже набагато коротше повідомлення, що у схожій засідці «від бандерівських куль» поблизу Кременця загинув і генерал армії Микола Ватутін – без жодного додаткового уточнення обставин. Коли звернути увагу на кінохроніку із його ж похоронів (у кіножурналі за 1948 р.), варто відзначити, що українські націоналісти не згадуються там узагалі жодним словом: «З промовою виступив секретар ЦК КП(б)У Микита Сергійович Хрущов. Пам'ять про славного сина російського народу, безстрашного більшовика, який віддав життя своє в боротьбі проти фашистських загарбників...» [6].

Дійсно, істориками встановлено, що перші 20 років обставини загибелі командувача І-го Українського фронту загалом перебували у відчутній тіні – вочевидь для уникнення серед ширших кіл громадян уявлень про всю серйозність спротиву УПА. Лише на початку 60-х рр. член Реввійськради цього

ж фронту В. Крайнюков публічно описав історію останнього бою радянського генерала [372, с. 31].

Проте, як зазначають деякі дослідники, вбивством Ватутіна ще раніше (у 1957–1959 рр.) таки зайнявся КДБ по Рівненській області, за прямою вказівкою зі столиці республіки. Слідство показало, що нібито справжніми учасниками замаху на М. Ватутіна було сім бійців СБ на чолі з І. Трусіком. Як наголошують, відкрите засідання суду у Гощі 1959 р. винесло їм досить суворе, як на той час, покарання: п'ятьох звинувачених розстріляли, а двох позбавили волі на 25 років [359, с. 559].

Одними із сюжетів звинувачень на адресу повстанців і підпільників (як на сторінках преси, публіцистики, так і безпосередньо у залі судових засідань) часто були бойові акції саме проти радянських партизанів, розвідників-диверсантів та військових підрозділів. У кінокартині з назвою «Суд продовжується» повідомлялося, що з 20 по 25 лютого 1967 р. в обласному суді Івано-Франківська проходив суд над О. Григою, раніше засудженим у 1947 році «за перебування в банді ОУН». Вдруге судили за те, що Грига приховав від слідства та суду «керівництво та особисту участь у розправі над групою радянських військових розвідників» у квітні 1944-го [7]. Та найцікавіше, що після детального опису оточення і знищення групи із цих 7-ми розвідників, знову натрапляємо на деталь, двозначність якої очевидна: «23 листопада 1944 року обвинувачений Грига, командуючи чотою (коло 50 бандитів), приймав участь в нападі на роту радянських солдатів в селі Киселиця Тупильського району Чернівецької області і особисто вів вогонь з автомата. В результаті нападу один солдат був вбитий, а 5 чоловік поранено» [7]. Образ «загнаних у глибокі схрони недобитків», «жалюгідної купки звироднілих», котрі нібито нападали хіба на беззбройних жінок, вчителів чи комсомольців руйнується мало не на очах – тому що рота солдатів налічує приблизно 100 чоловік. Відтак практично прямо зазначалося, що «напівозброєні банди націоналістів» дозволяли собі атакувати супротивника, що удвічі переважав їх за чисельністю. А іноді напади на радянські сили з боку антикомуністичного руху опору

змальовувалося так, ніби у Західній Україні жодних силових структур СРСР не було взагалі, у крайньому випадку – вони «мирно» пересувалися кудись цими теренами. Вчоргове жорстко критикуючи Я. Стецька, провладні публіцисти описували, як він «з сценічною розв'язністю говорив про знищення радянських людей, воїнів Радянської Армії, хвалився тим, що УПА в 1944–1948 роках висаджувало в повітря поїзди (в яких їхали, може, матері й брати або й діти тих, хто підривав ці поїзди)» [157, с. 11].

Що ж до власне радянського активу та тих, хто виявляв які-небудь симпатії до комуністичного ладу, то складається схоже, двояке враження. Адже всіляко роблячи наголос на їх щирому прагненні до «світлого майбутнього», що його несе влада рад, дуже часто й виключався образ нейтральності цих жертв – через їх надчутке означення, саме як радянських активістів та справжніх патріотів «соціалістичної батьківщини».

До агітаційно-пропагандистської роботи часто долучали вчителів. Так, одразу після загибелі командира групи УПА-Північ Дмитра Клячківського (12 лютого 1945 р.) вчителька П. Галька змушена була розповсюджувати інформацію про це у школі: «У той час було знищено одного із главарів бандерівців під кличкою «Клим Савур». З міліції нам привезли плакат величиною з газетний лист, на якому була зображена мертва голова «Клима Савура». Оце страхиття нам треба було показувати дітям, а діти мали б розповісти своїм батькам» [42, с. 97].

Бійців УПА, оунівського підпілля зображали, як винятково жорстоких: «Людолови з УПА влаштовували на них засідки, стріляли з-за рогу з обрізів і німецьких автоматів, підпалювали хати комсомольських активістів, розправлялися з їхніми родичами» [87, с. 25]. Показово демонструвалися і сцени поховання, надто у кінохронікальному жанрі: «24 квітня 1960 р., місто Ковель. Відбувся похорон радянських партизан, замордованих українськими буржуазними націоналістами» [14]. За інформацією преси, окрім іншого, саме цього типу звинувачення інкримінувалися оунівцям на відомих судових процесах: «в чорні роки тимчасової німецько-фашистської окупації,

розстріляли і по-звірячому замордували десятки радянських громадян, комуністів і безпартійних, які воліли краще вмерти, ніж стати на коліна перед гітлерівцями та їх чоботолизами з числа українського контрреволюційного дрантя» [260]. Як сформульовано в обвинувальному висновку, «в тяжку добу історії радянського народу підсудні Касян, Омелянюк, Смоляр, Панасюк зрадили Батьківщину, стали на службу ворога, щоб палити волинські села». Далі – про те, як дехто із обвинувачених в ранзі учасників районної боївки СБ «затримали в с. Охотниках члена КПЗУ Х. Панасюка та його престарілого батька І. Панасюка», котрих допитували. Показовим був і список свідків у цій справі: то й же Х. І. Панасюк (незмінно вказувався як член КПЗУ, голова сільради до і після війни), М. І. Касян (перебіжчик з рядів УПА до радянських партизан), Прус В. Є. (колгоспниця, член бригади), Короваєв І. І. (комісар партизанського загону). У ще одній хронікально-пропагандистській стрічці розгорнуті свідчення про дії підпілля надавав комсомолец Д. Тонюк: «Ви представте собі, що кожний день були похорони, як не воєнних, то активістів, як не активістів, то в селі когось, бо подав заяву в колгосп, або то як не спалений, то повішаний, як не повішаний, то розстріляний або замордовані» [5].

До якого рівня специфічного символізму доходило змальовування «злочинів оунівських головорізів» і відповідно – портрету їхніх супротивників (радянських військових та активістів), можна зауважити у наступному зіставленні: «Свято шанують радянські люди пам'ять 26 бакинських комісарів, що загинули за владу Рад пам'ятного 1918 року. Та є свої герої-комісари і на західноукраїнських землях. Двадцять шість партійних і радянських активістів районного центру Старий Самбір – 26 прикарпатських комісарів, як їх називають сьогодні – виїхали літнього дня для агітаційно-масової роботи у села району і дорогою, із засідки, були по-зłodійському вбиті бандерівцями. Ось імена патріотів: перший секретар райкому партії В. К. Нудьга, жінорг райкому В. Ф. Шаульська, вчительки Т. С. Вов'яно, Т. І. Кужель, завідуючий відділом соціального забезпечення інвалід Вітчизняної війни М. Т. Романцов» [87, с. 27].

Висвітлювався цей випадок і на сторінках обласної преси – із детальним описом події та свідченнями тих, хто вижив [279, с. 2–3]. Не оминуло його увагою і Львівське радіо.

Іншим помітним образом, досить-таки нашвидкуруч створюваним радянською владою, став образ убитих підпільниками комсомольців. Показовим прикладом такого конструювання може слугувати постать молодого поета М. Максися. За утвердженою з радянських часів версією, у вересні 1948 р. люди, одягнені в радянську військову уніформу, прийшли до нього додому і забрали у невідомому напрямку – після чого живим його уже не бачили. І саме написані ним вірші, у котрих прославлялася радянська влада, та сама приналежність до ЛКСМУ були названі тим, за що потерпів Микола. Хоча досліджуючи кілька основних складових цього конкретного образу, сучасні історики встановили певну їх суперечливість. Так, в цілому не відкидаючи приналежність М. Максися до поетів-початківців, науковці встановлюють зовсім інше авторство принаймні одного із найбільш прорадянських віршів («Зорі миру»), що весь час приписувався саме йому – відтак висловлюють сумнів і щодо інших його поезій у виданій згодом збірці. Спростовується також широко тиражована теза про нібито особисту зустріч юнака із П. Тичиною у Києві, де перший отримав своєрідне «благословення» на творчий шлях. Те ж саме наголошується і стосовно оригіналів комсомольських документів Максися, які так і не вдалося віднайти, на відміну від другорядних довідок пізнішого часу. І, щонайголовніше, це стосується й самої загибелі хлопця, її обставин та причин. По-перше, встановлено, що принаймні декілька із поіменно звинувачуваних у вбивстві підпільників загинули або здалися ще задовго до зазначеної події, що зумовило певну плутанину в датах у радянських викривальних текстах, зокрема, у Ю. Мельничука. А по-друге – сам батько Миколи П. Максись, вказуючи на причини розправи над сином, назвав приналежність до комсомолу лише на слідстві, а от в суді ствердив, що останній загинув через зв'язок із оперуповноваженим РВ МДБ [375, с. 140–147].

Ідентичними та подібними історіями, про вбитих або постраждалих від підпілля партійних активістів, комсомольців, організаторів та очільників колективних господарств, загалом радянських чиновників різних рівнів (іноді – й військових, бійців винищувальних батальйонів) тогочасна преса й періодика, що зазначалося, буквально рясніла [235; 236; 237; 240; 247; 251; 270; 279; 280; 290; 298; 303; 306; 310; 311]. Часом газети започатковували й цілі серії із публікацій згаданої тематики.

Ще різкіше ці деталі проявлялися у візуалізації образів непримиренних супротивників засобами кінематографу – надто у художніх кінострічках. У них незмінно доблесні, мужні та благородні радянські офіцери держбезпеки, солдати внутрішніх і прикордонних військ, «ястребки», партизани-ковпаківці, партійні посадовці та активісти боролися і поборювали до маніакальності жорстоких, і водночас зусібч маргінальних та недолугих представників націоналістичного табору.

Навіть до озвучення перших діалогів у багатьох сценах фільмів суто зовнішній вигляд вояків УПА промовляв дуже багатозначно. В окремих стрічках практично всі вони постають давно неголеними, із брудними та бородатими обличчями. Якщо ж таких тривіальних засобів не вжито, то створювалися та гіпертрофовано жахливо або комічно подавалися ті чи інші риси окремих персонажів. Так, у фільмі «Високий перевал» мабуть головний негативний герой – одноокий убивця-садист Юзьо, із перекошеним обличчям та постійним неадекватним сміхом. За сценарієм, саме він власноручно зарубує всіх жертв сокирою, в основному беззбройних жінок та стариків. В іншій стрічці, «Провал операции «Большая медведица»», у бійця «Писклі» настільки крикливо-писклявий голос, що видається, наче за кадром його дублює жінка, чи дитина. Загалом псевда, наведені тут, навіюють атмосферу якоїсь напівкримінальної отаманської ватаги: «Пискля», «Мямля». Де в чому підтверджує це й саме звертання бійців до провідника – «Слушаю, батько!» [351]. Замість звичного головного убору українських повстанців (так званої «мазепинки») у кадрах деяких фільмів неважко помітити дивні чорні високі

шапки, котрі ще більше підсилюють асоціації з «отаманщиною» часів Н. Махна. Радянські кінематографісти доповнюють такий образ персонажів навіть у більш другорядних сценах. Наприклад, п'ючи воду із відра, і без того малопривабливий чолов'яга у тій же чорній шапці робить це настільки показно неохайно, що ця вода постійно вихлюпується йому на одяг та навіть зброю. А те, якою «суцільною ненавистю» просякнуте до таких людей ставлення місцевого населення, мало б підтверджувати демонстративне виливання води убік власницею відра [341].

Торкається все це також і зміщення акцентів у бік тієї ж колаборації упівців. Практично в одному кадрі фільму «Государственная граница» ватажок УПА Клим Рогозний лежить, слухаючи американське радіо, а одразу ж біля нього у бункері стоять ящики очевидно, боєприпасів – із зображенням німецького орла зі свастикою та написом «Handgranaten» [341]. Сидір Ковпак же у однойменній «Думі» викриває спійманих «бандерівців» документом (щоправда, не вилученим у полонених, а витягненим із власної кишені). На ньому містився підпис «Типографія. Берлін» – мовляв: «От хто і звідки віддає вам накази» [344]. У кінокартині «Іванна» узагалі змальовано, як українські націоналісти у новій формі та мазепинках охороняють концтабори і табори для військовополонених, а також бігають із собаками по їх периметру. Такими ж наглядно «зразковими», у дбайливо припасованій формі німецької допоміжної поліції були українській націоналісти й у фільмі «Анничка», де за сюжетом жорстоко розстрілюють полонених ковпаківців [331].

Годі й дивуватися, чого за розвитком подій у цих кінострічках можна було очікувати від таким чином екранізованих людей. Тому часто й рясніють ці фільми аж надто прямолінійними репліками «зловісних оунівців», на кшталт: «Ріжте їх хлопці, землею рот набивайте. Так буде з кожним, хто проти нас піде» [351]. Симптоматичною є і сцена у мюнхенському ресторані, де зустрічаються українські політичні емігранти із представником американської розвідки. Під час цього застілля «друг «Шуліка»», гнівно стукаючи по столу кулаком, переконував іноземця: «Я направив грипс-шифровку по надійній стежці з

наказом стріляти, палити, пускати на вітер села. Ми будем боротися до останнього» [351].

Набагато контрастніше все це виявляється у переплетенні із образом представника радянської влади та силових структур. Загальне тло, на яке накладалися дрібніші аспекти сюжету в цьому плані – це всеосяжне захоплення місцевого населення величчю та могутністю радянської держави. Головна героїня «Високого перевалу», зустрічаючи на дорозі машини із солдатами НКВС, не приховує своїх позитивних емоцій: «О, яке військо – аби до нас у гори». Те саме вторять й інші персонажі у цьому ж фільмі – коли, наприклад, показано у кадрі шахтарів із Донбасу, котрих влада скерувала сюди для заготівлі лісу. Партійне керівництво вимагало їх озброїти, оскільки це «хлопці надійні, загартовані» [334]. Ще однією надзвичайно помітною рисою є те, що всі радянські чиновники та військові наділяються великим запасом гуманності. «Вони до нас зі свинцем – а ми до них з проповідями?» – показово резонно запитували в одного з радянських оперуповноважених. «Так – великодушно відказував той – а як же ми тоді визначимо, хто справжні вбивці, а кого страхом та обманом у свої сіті затягнули?» [351]. Схожі запитання звучать і в інших фільмах: «Шо ж я – маю іти в банду і читать вголос? Вони ж всі неписьменні, темні і залякані». І дійсно – як мінімум у кількох епізодах кінокартин наочна «пришелепкуватість» повстанців та підпільників просто зашкалювала, вони поставали банально неписьменними людьми: «Тебе простять – є постанова уряду. Видів? Та видів. І знаєш, що тут написано? Та де – хлопська голова не годна того письма розібрати» [334]. Те ж саме чуємо і під час сцени, де С. Ковпак всіляко дискредитує спійманого бандерівця: «Читайте, чоловіче! Я неграмотний» [344].

Перед глядачем поставали високоморальні, чуттєві, ба, навіть дещо відсторонені від конфлікту люди, що представляють владу рад, і які всіляко підкреслюють свою відданість цінностям миру. Так, згадуючи війну, що минула, один з офіцерів прикордонників сумно примовляв до прийомного сина, не маючи змоги провести з ним вільний час: «В тебе на війні загинув батько,

мати, брат, в мене – мій маленький син. Сьогодні вихідний відмінється – ворог не дає нам вихідних» [341]. Подібне, та вже до молодого сина-упівця говорить головна героїня «Високого перевалу» Славка Петрин: «Чи ми вбили кого, чи пограбували? Позабивали вам голови ненавистю до людей». Підкреслено це і у наступному, можливо, трохи малопомітному на перший погляд моменті, де показано, як та ж Славка вкрай невміло поводить із пістолетом, котрі радянська влада звісно ж, масово видавала, озброюючи свій актив у регіоні. Контекст пережитої війни взагалі, так чи інакше, емоційно присутній, як, до прикладу, у випадку зі старшиною, котрий з хвилюванням розповідав про свою сім'ю, знищену німцями на Полтавщині [341]. Про малу батьківщину подружньому діляться інтелігентні на вигляд секретар районної партійної організації та скерований у Карпати вчитель: «Я сам родом з Черкащини... О – а я з Вінниччини. Земляки, виходить» [334]. У схожому задушевному руслі показана й розмова радянського та польського прикордонників (як відомо, ці держави разом із Чехословаччиною на міждержавному рівні координували свої дії у боротьбі з УПА). Діалог стосувався, поміж іншого, сім'ї, дітей – наче у давніх друзів. Ще більш яскравим видається епізод, де згаданий старшина-прикордонник звертається до свого солдата-казаха по-казахськи, а на здивовані погляди інших промовляє: «У нас держава інтернаціональна» [341].

Втім, і в художніх фільмах та літературі, як і у кінохроніках, траплялися доволі неоднозначні моменти, що так чи інакше виходили за межі основних пропагандистських постулатів щодо збройного визвольного руху в Україні. До прикладу, один з персонажів, ватажок «Рен» після наскоку на село захоплює групу місцевих комсомольців та активістів. Після того, як їх до нього підводять, він несподівано милує одну вчительку, котра обіцяє «учити «любові до неньки-України і ненависті до її ворогів». Хоча вона пізніше виявилася пов'язаною із підпіллям, наступна фраза яку при ній висловив «Рен», варта наведення: «Хто до нас з добром – до того і ми по-доброму. А хто за совети і колгоспи – вирвемо з коренем з землі нашої» [351]. Хоч і забарвлена у всуціль негативний антураж, та все ж не настільки аж відповідна «звірячому обличчю» постає перед нами

сцена розмови такого ж ватажка «Грози» у «Високому перевалі» із головною героїнею: «Поки що ми даруємо вам життя. Ми знищуємо комуністів, це правда. Але беззастережно – лише чужинців. Комуністів – українців за походженням – ми спочатку вмовляємо, пропонуємо виправдати помилку. Але вже коли немає впливу, тоді вже звичайно страчуємо. Ви повинні бути з нами, своєю родиною» [334].

Так само – варто тільки рахувати, скільки радянськими пропагандистами було витрачено часу й зусиль, аби заперечити всю антинімецьку боротьбу УПА, як у тому ж фільмі про Ковпака чуємо: «А з ким воюєте? Проти німців. І що? І проти москалей, бо ви їх прикази виконуєте, хоч і українці» [344]. Звичайно, ці слова полоненого «бандерівця» у стрічці звучали награно непереконливо й недолуго, та все ж сказані були. Коли ж образ упівців був, очевидно, недостатньо переконливим чи відповідним чітким негативним канонам з точки зору партійних функціонерів, доля самого фільму на екранах могла складатися не найкращим чином – як було, наприклад, із відомою картиною «Білий птах з чорною ознакою» [333; 419].

Весь описуваний пієтет місцевого населення стосовно радянської влади іноді був настільки художньо деталізований, що якимось суттєво його підважити в інформаційному просторі стало можливим хіба лиш після введення в обіг численних джерел, котрі свідчили про протилежне. Скажімо, той же Ковпак у своїй книзі про карпатський рейд згадував: «Бывало, сидит группа партизан в глухом лесу вокруг костра, проходит мимо гуцул с вязанкой хвороста, остановится, поговорит, пожелает счастья, а спустя час-другой, смотришь, возвращается с мешком картофеля и просит ещё извинить его, что «куш» бедный – больше ничего нет» [224; 212, с. 117]. У яке ж насправді середовище потрапляли радянські партизанські, чи диверсійні групи у Західній Україні, влучно змалював Герард Кузнецов, партизан іншого з'єднання, імені Сталіна: «Захожу я в одну хату, подвода сзади идёт, хлопцы там разошлись. В коридор дверь открыл – комната – старуха лежит под иконами... Смотрит злыми глазами на меня – ну, у меня ж красная ленточка на фуражке...» [339].

Радянська публіцистика, звісно ж, не воліла вживати термінів, котрі хоч якнайменше б відповідали дійсній меті та способам боротьби українських повстанців. Більше того, надзвичайно цинічно (а з іншого боку – дуже кумедно) на сторінках її видань починають сипатися звинувачення у тому ж, на протилежну адресу: «Звертає на себе увагу подібність фашистської і націоналістичної термінології. В липні 1942 року Гімлер поставив вимогу своїм підручним, щоб слово «партизан» і слова від нього похідні не вживались в службовій документації. Рекомендувалося замість цього вживати слово «бандит»» [210, с. 157]. При тому, що у наведеному ж радянському тексті такий термін для означення бійців УПА – засадничий. Варто, мабуть, перемістити погляд хіба на кілька абзаців вгору чи вниз, як він, цілком ймовірно, з'явиться недалеко від самої цієї цитати.

Вражаюче ілюстративно використав штучність та маніпулятивність цього терміну на радянському суді згодом багатолітній політв'язень Данило Шумук: «Підсудний Шумук Данило Лаврентійович, розкажіть Трибуналу, в якому році й місяці ви вступили до банди і чому? – запитав голова Трибуналу. Я у банду ніколи ні в яку не вступав, а навпаки, все своє життя боровся проти всяких банд, чужих і своїх, – твердо і рівно відповів я». Після вибуху люті у голови суду, зумовленого такою відповіддю, настала мовчанка: « Голова Трибуналу трясся від злости, немов би не він судить, а його судять. Дівчата перелякано мовчали і презирались між собою». Після паузи той продовжив: «Підсудний Шумук Данило Лаврентійович, розкажіть Трибуналу, коли ви вступили у **відділ УПА** (виділ. наше – прим.) і при яких обставинах? Я вступив у відділ УПА 1943 року в березні місяці. У зв'язку з тим, що в той час німці майже поголовно грабували наш народ, наш край, а молодь вивозили до Німеччини на каторжну роботу, я вирішив краще йти у відділ УПА і захищати свій народ від грабування і вивозу на каторжні роботи, ніж самому їхати на каторгу до Німеччини» [233].

Також, повертаючись хоча б до тієї ж німецької зброї, що виключно нею радянські кінематографісти «озброювали» упівців, варто відзначити принаймні

один кадр, в якому чітко помітно, що німецьким MP-40 озброєний так само і радянський же «ястребок» [356].

Зважаючи на весь потужний спектр методів, котрі у спрямованості конструювання «єдино вірного» сприйняття воєнного минулого часто суперечили будь-якій логіці, навіть власне пропагандистській, можна проілюструвати згадані невідповідності знову ж таки символічною та дуже влучною фразою. Первинно вона, безумовно, стосувалася «всіх ворогів миру та соціалізму», та при розгляді пропаганди радянської породжений нею ж вислів набуває незмірно більшої значущості: «Лад, заснований на насильстві, в усі часи потребував на роль прислужників всіляких маріонеток, позбавлених принципів, совісті і честі» [127, с. 30].

5.2. Особливості сприйняття образу суспільством радянської України

За післявоєнні роки і аж до розпаду Радянського Союзу масштаби й розмах антинаціоналістичної пропаганди можуть насправду вражати і кількістю праць, і цифрами тиражів, і неймовірними особливостями термінології та фразеології. Мінімум сотні публіцистичних брошурок та статей у пресі, десятки серійних кінохронік та художніх фільмів створювали для радянського громадянина дійсно надпотужне поле для вкрай однобокого ознайомлення з українським визвольним рухом – його образом, що перед тим, як вийти на широкі екрани, чи газетні сторінки, виходив із високих владних кабінетів. Але сам огляд нагромадження усіх цих пропагандистських пластів у тогочасному інформаційному просторі не дає відповіді на питання – яким же був зворотній процес, як населення УРСР (особливо поза межами західних областей) сприймало зазначену інформацію, «перетравлювало» її? Тобто наскільки безальтернативною ця пропаганда була, наскільки захоплювала собою свідомість пересічного жителя – для подальшого формування ним власного ставлення до тих чи інших історичних подій.

До прикладу, вже перші із запитань, котрі ставилися громадянами на відкритих лекціях КДБ можуть викликати неабиякий інтерес. Так, у другому розділі «переліку питань і тенденційних трактувань... для розпалювання націоналістичних тенденцій і пропаганди ворожих ідеологій» (кінець 1969 року) бачимо зацікавлення, чому боротьба під прапором націоналізму «була прогресивним явищем і сприяла як виживанню самої нації, так і збереженню її культури, мови, традицій, а в наш час любов і тяжіння до всього національного розцінюється як націоналізм?». Безапеляційно вказується і на очевидно тоді багатьом зрозумілі і відомі подвійні стандарти у політиці радянської держави: «Чому комуністи Радянського Союзу підтримують націоналізм в Індії, та Африканському континенті і в той же час ведуть боротьбу з українським націоналізмом?». Цікавою деталлю, яка свідчить про те, наскільки владна верхівка була прекрасно поінформована про наявність таких настроїв, було те, що, зокрема, ці два запитання були на полях документа підкреслені тодішнім першим секретарем ЦК КПУ Петром Шелестом [40, с. 247]. Прості ж обивателі, хоч і не входячи у пряму полеміку із владою, все ж своїми запитаннями чітко давали зрозуміти, що саме їх цікавить. Зазначення після кожного питання міста, звідки його надіслали, дає ще повнішу картину у цьому плані. Наприклад, у переліку «деяких характерних питань», що надійшли в другому півріччі 1982 р. співробітникам КДБ УРСР при читанні лекцій про підвищення політичної пильності, були й такі: «Що таке український буржуазний націоналізм?» (Суми), «Хто такі сучасні українські націоналісти? Яке їхнє соціальне походження?» (Київ), «Чи носила коли-небудь діяльність націоналістичних організацій прогресивний характер?» (Рівне), «Скільки осіб із числа мирного населення області загинуло від рук українських буржуазних націоналістів?» (Тернопіль), «Як органи Радянської влади ставляться до дітей репресованих українських буржуазних націоналістів?» (Тернопіль) [40, с. 473]. Траплялися й інші запитання: «В обласних газетах західних областей України ведуться рубрики типу: «Націоналізм – пережиток минулого». Чи потрібні публікації на цю тематику у центральній і республіканській пресі? (Київ)» [40, с. 468].

Супровідним питанням про УПА, що цілком логічно, є і тема українського суверенітету: «Чому Радянські республіки не використовують конституційне право на вихід зі складу СРСР? (Київ, Крим, Львів, Херсон); Чи вірить народ, що Україна буде «самостійною»?; Чи обговорюється серед українців питання про виселення росіян з республіки? (Волинь, Львів); Як ставиться молодь до колишньої діяльності «Української повстанської армії»? Чи є в республіці в цей час націоналістичні організації? (Волинь, Львів, Тернопіль, Харків)» [40, с. 482].

Виводили «на чисту воду» подібні запитання облудність самої пропагандистської термінології, зокрема, майже «канонічне» визначення – «український буржуазний націоналізм». Коротко і влучно вказується на дивний антагонізм цього словосполучення – чому воно так масово увійшло в обіг, коли «більшість українських націоналістів за своїм походженням і становищем ніколи не належали до експлуататорського класу і є виразниками інтересів українського народу й нації»? [40, с. 247]

Детальніше оглянувши вже достатньо критичне до влади середовище, можна зауважити, що питання націоналістичного спротиву попередніх десятиліть було нерідко згадуваним у підпільній «самвидавній» публіцистиці тих років, та піддавалося досить розгорнутому, з огляду на слабку доступність потрібних фактичних знань, аналізу.

Цим, до прикладу, питанням присвячена стаття Євгенії Кузнецової (не була вихідцем з України) з промовистою назвою «Націоналіст?». Наголошуючи на незникаючій потребі українців протистояти фактично імперському центру, вона наводить гідні фактологічні підтвердження з минулого такого спротиву. Так, вона викривала злочини чекістів проти повстанців Наддніпрянщини 1920-х років та загалом українського населення [369, с. 224].

Ідентично розглядалася вся жорстокість комуністичних репресій після приєднання західноукраїнських земель до Радянського Союзу. А відтак – давалася об'єктивна оцінка виникненню такого явища, як «бандерівщина».

Продовжуючи розгляд процесу сприйняття повоєнного антирадянського збройного руху різними верствами та групами суспільства тогочасної УРСР, зазначимо, що сам регіон діяльності повстанців всі наступні десятиліття так і не вдалося «перевиховати» у ставленні до них, незважаючи на такий часовий проміжок (понад 40 років) та масштабність усіх заходів. Це цілком зрозуміло – через масову участь місцевого населення на боці націоналістичного спротиву і його підтримку. Та, мабуть, більшість усіх пропагандистських акцій і були спрямовані на те щоб зробити саме мешканців Західної України «правильними», «нормальними» радянськими громадянами. І слід констатувати, що такі спроби в цілому зазнали краху – як загалом і на інших теренах СРСР, де по війні чинили такий опір встановленню комуністичних порядків. Протягом післявоєнного періоду тут неодноразово з'являлися підпільні незалежницькі організації, що багато в чому опиралися на традицію українського націоналізму. Та, швидше, це лише вершина айсберга.

Галичина назагал ще довго по війні вирізнялася в інформаційному плані. У добре законспірованих приватних бібліотеках 50–60-х років ще можна було розшукати твори не тільки заборонених поетів (Євгена Маланюка, Олени Теліги, Богдана-Ігоря Антонича, Миколи Хвильового), а й українські праці історичної та суспільно-політичної тематики. Зокрема, серед їх авторів, окрім Михайла Грушевського попитом користувалися Юрій Липа та навіть Дмитро Донцов. Своєрідною сумною символічністю було те, що чи не всі праці згаданих діячів були акуратно складені у кабінеті начальника 5-го відділу львівського КДБ К. Гальського, куди «запрошували» затриманих і навіть глузливо пропонували ці книжки для прочитання [369, с. 306].

На противагу ж цьому, вияви акумульованих там незалежницьких тверджень в радянській дійсності загрожували переслідуванням, у тому числі й кримінального характеру. Інформаційні повідомлення про них лягали на стіл кадебістському та партійному керівництву із незникаючою періодичністю. Так, у листопаді 1969 р. УКДБ було відвернено розповсюдження 3 анонімних листів «з листівками ворожого характеру, присвяченими 10-й річниці від дня смерті

ватажка українських буржуазних націоналістів С. Бандери». Більше того, повідомлялося, що їх наполегливий автор «у квітні 1970 р. направив співробітникам редакцій журналів «Жовтень» (Львів) і «Радянська жінка» (Київ) ще 8 таких листівок. Всі вони конфісковані. (Про ці ворожі прояви доповідалося ЦК КП України у грудні 1969 р. і травні 1970 р. усно)» [40, с. 359]. Виконавцем дії такого зухвалого на той час характеру виявився мешканець Сколівського району Львівської області Дасів Кузьма, характеризований у документах спецслужби як затятий український націоналіст. Тому тут дивує зовсім не сама особистість автора, а швидше привертає інтерес те, яким незвичним способом могла поширюватись інформація у, на перший погляд, надзвичайно контрольованому соціумі. Адже далеко не всі такі спроби зусиллями КДБ вдавалося подібним чином відвертати. Проти ж приватних розмов, які могли відбуватися будь-коли і будь-де, все це було ще більш марним – у кращому випадку вдавалося хіба фіксувати зміст деяких із них. Політв'язень Василь Лісовий згадував про таку поведінку свого товариша Бориса Попруги, навіть із певним своїм занепокоєнням: «Оскільки в розмові не тримався ніяких пересторог (говорив те, що думав), то шокував своїх випадкових слухачів своїми незвичними оцінками, зокрема високим поцінуванням боротьби УПА та заявами, що Бандера є героєм України. Я говорив йому, що такі епізодичні й скандальні суперечки легко можуть обернутися для нього тим, що він узагалі нічого не зможе робити, і радив спрямувати енергію на певне коло людей, поширюючи серед них самвидавську літературу» [226, с. 221].

Сам В. Лісовий був корінним киянином, як і Б. Попруга – полтавчанином. Відтак, цією згадкою вони привідкривають читачеві те, що вже на той період у донесеннях кадебістів наддніпрянська локація подібних «націоналістичних проявів» згадується почергово із західноукраїнською, без видимої кількісної переваги повідомлень із якоїсь одної частини республіки. До прикладу, ввечері 29 жовтня 1974 року у Київській філармонії під час концерту капели бандуристів УРСР «з боку окремих глядачів спостерігалось прагнення створити

ажіотаж навколо українських народних пісень, що виконуються. При виконанні пісні «За світ встали козаченьки» із залу хтось вигукнув: «Слава Україні!» [40, с. 365]. У листопаді 1980 р. дивувала уже Дніпропетровщина: «близько 18-ї години 30 хв. у м. Кривому Розі місцевими жителями виявлено приклеєні до вхідних дверей тролейбусів маршруту № 1 три листівки: «Геть КПРС! Хай живе ОУН!» (виконані від руки друкованими літерами на аркуші паперу розміром 9 на 7,5 см)» [40, с. 421]. А ще через два з лишком роки органи держбезпеки занотували не менш символічну синхронність появи антирадянських листівок як на території центральної, так західної частини республіки. Ось як звучало донесення із Кіровоградської області: «1 лютого 1983 р. близько 09-ї години у райцентрі Устинівка місцеві жителі виявили прикріплені до опор лінії електропередач на стоянці автомобілів у центрі селища й на колгоспному ринку дві листівки такого змісту: «Хай живе вільна Україна! Смерть російським окупантам! Товариші! Не вірте брехливій радянській пропаганді. З кожним днем хуже жити»». Буквально на наступний день незалежницькі символи були виявлені вже на Івано-Франківщині: «2 лютого 1983 р. близько 08-ї години у селищі Богородчани на дверях квартир п'ятиповерхового житлового будинку № 76 по вул. Тихій виявлено три аркуші (розмір – 15 на 10 см) з написом «ОУН» на жовто-блакитному тлі» [40, с. 444–445]. Прямі згадки про українських націоналістів частіше траплялися все ж на заході України, та аналоги подібних випадків за його межами набагато менш відомі широкому загалу – а відтак одна згадка про реакцію на «брехливу радянську пропаганду» варта багатьох.

У 1980-х рр. проупівські і самостійницькі гасла згідно цих документів збільшилися в кількості як загалом, так і на східноукраїнських теренах. 22 серпня 1983 р. у Києві на бетонних плитах пішохідної доріжки від вулиці Микільсько-Борщагівської до прохідної науково-дослідного інституту «Сатурн» Мінелектронпрому СРСР (тоді – Ленінградський район) виявлено виконані крейдою три написи: «ОУН», «Хай живе вільна Україна», «УПА». Через три роки відзначився у цьому плані Миколаїв – 17 березня 1986 р. о 22-й

годині 30 хв. на алеї Піонерського скверу виявлено «виконаний, імовірно цеглою» напис на асфальті: «Вступайте в органи «Визволення України від комуністичного гніту». ОУН». Наступного року у тодішньому Дніпропетровську йшлося вже про ймовірно існуючу націоналістичну організацію: «у вечірній час у поштових скриньках будинку № 8 по вул. Прогресивній (Амур-Нижньодніпровський район) виявлено 5 листівок від імені нібито існуючої «Дніпропетровської ради ОУН Східної України» із закликами націоналістичного характеру» [40, с. 590].

Стосується подібне і вихідців із заходу України, чи навіть родичів колишніх підпільників, котрі проживали або вчилися на решті території УРСР. Органами радянської держбезпеки такі люди та їх дії, зрозуміло, фіксувалися без затримок: «Окремі особи з числа студентів КДУ (Васильчук, Парфенюк, Скорик, Мицик – усі виключені з факультету журналістики, але знову відновлені за винятком Мицика) виправдовували діяльність українських буржуазних націоналістів і бандоунівського підпілля на території західних областей республіки, висловлювали думки своєму оточенню про необхідність виділення України зі складу Радянського Союзу в самостійну державу, визначаючи при цьому особливу роль інтелігенції й молоді» [40, с. 188].

Відтак можна підсумувати, що на фоні безроздільного панування радянської влади в інформаційному просторі країни наведені факти виглядають більш ніж значущо. Це свідчить, що люди, котрі розповсюджували такі небезпечні речі або з молодих років були добре ознайомлені із діяльністю ОУН і УПА з незаангажованих джерел і солідаризувались із нею, або ж влада частою демонізацією цих структур у багатотиражних засобах масової інформації ознайомлювала людей із тим, хто був послідовним противником комунізму останніх десятиліть. І відповідно – люди згідно своїх знань та переконань на момент такого ознайомлення або внутрішньо погоджувались із владними рупорами, або будучи відносно критично налаштованими щодо радянського режиму, могли отримувати додаткові фактичні козири.

Як відбувався такий контакт із реальним минулим боротьби УПА, згадує Л. Лук'яненко з часу своєї партійної роботи на Радехівщині у кінці 1950-х. Оскільки праця штатного пропагандиста пов'язана була із постійними поїздками по селах району, відомий згодом в'язень радянських тюрем «із задоволенням їздив і розпитував у людей про умови життя і праці в сучасний час, до колективізації, за німців, за Польщі, за Австрії, розпитував про щойно затихлу національно-визвольну боротьбу та вивчав настрої народу. Ці настрої перевершили всі мої сподівання: усі люди, за винятком невеликої жменьки лакуз у кожному селі ставилися до повстанців та підпільників як до лицарів національно-визвольної справи і за всякої нагоди без кінця розповідали про їхні подвиги, про страждання селян та про брутальність і жорстокість москалів. У самому Радехові остання збройна сутичка відбулася 1954 року, і ще свіжі були могили вбитих. Мені показували місця хуторів, що їх москалі знищили геть, а потім примусили колгоспників переорати землю і обернули їх на колгоспні лани» [227, с. 18]. А знайомий працівник райспоживспілки Павловський, котрий під час антиповстанської боротьби був секретарем райкому партії, навіть хвалився Лук'яненку, що за його особистим наказом артилерійський полк розстріляв півсела. Іноді можна натрапити й на свідчення інших відправлених радянською владою на ці терени пропагандистів. Так, радянський активіст Анатолій Вовк (1926 р. н.) згадував, що після демобілізації доля закинула його до Львова. За його спостереженнями, неспокійно було і у Литві, «...а у Львові тут уже тривожна обстановка була. Українську повстанчу армію населення підтримувало беззастережно» [357].

Для підтвердження можна навести не позбавлений доли гумору спогад сотника Мирослава Симчича про один з таких моментів, в якому він згадує про таємну домовленість між ним та оперуповноваженим Дунаєвим про нейтралітет і умовні знаки початку його дії. Як виявилось, про це з ініціативи радянського силовика домовилась його мати із матір'ю Симчича – а протрималась ця домовленість аж три роки [337].

Траплялися і неформальні контакти на рівні працівників спецслужб – як підпільної, так і владних. Як зазначається в іншій документальній стрічці, начальник обласного МДБ у Дрогобичі Сабуров заочно завів ледь не приятельські стосунки із надрайонним СБ цього ж терену «Зимним». У хатах, господарів яких підозрювали у зв'язках з партизанами, Сабуров залишав записки для «Зимного». У них він, наприклад, міг писати, що той даремно вважає такого-то селянина «сексотом». Зазначав також відомі йому підпільні явки, зв'язки, та просив надіслати йому «свіженького націоналістичного читива» (!). Зимний відповідав не менш зухвало, і неодмінно виконував прохання – відсилав свіжонадруковану літературу [355].

У одному із біографічних досліджень про сотника УПА Михайла Москалюка «Спартана» натрапляємо на ідентичну інформацію. За викладеними там спостереженнями, «Спартан» був добрим дипломатом, і після його таємних зустрічей з начальником оперативної групи НКВС капітаном Кокоріним останній почав допомагати повстанцям (за свідченнями арештованого НКВС жителя с. Товмачик Тесленка Миколи, котрого Кокорін допитував особисто). Та далі ці ризиковані зв'язки радянського офіцера і старшиною УПА були розкриті і сам Кокорін із сім'єю змушений був тікати [449].

Рівень розуміння характеру жорстокого протистояння у повоєнній Західній Україні привідкриває ряд інших матеріалів – зокрема листів додому дислокованих на цій території солдатів радянських силових структур. Вони містилися у спецповідомленні військової цензури НКДБ 4-го Українського фронту начальнику управління контррозвідки «СМЕРШ» генерал-лейтенанту Ковальчуку. Адже факт зацікавлення військовою цензурою спостереженнями власних солдат може свідчити принаймні про якусь об'єктивність у їхньому змісті. У цьому можна переконатись, глянувши безпосередньо на їх дані: «...Нахожусь недалеко от Львова. Скорее бы выбраться на свою территорию. Здесь жить очень опасно, много бендеровцев, от которых погибло много моих товарищей. 24 июня убили 14 человек... (04.7.1945; Отправитель: ПП-73595 Мальков; Получатель: Владимировская обл., с. Шульчино, Малькова) ...Я

нахожусь в 24 килом. от Станислава. Население здесь украинцы. Они в десять раз хуже, чем поляки. Здесь много банд, которые нападают на красноармейцев и советских работников. В глухих местах по одному, по два лучше не появляться – убьют днём. Они имеют поддержку со стороны населения и потому с ними трудно бороться... (13.7.1945; Отправитель: ПП-19791-Н Деревников; Получатель: Сталинская обл., станция Рая, с. Петропавл. Назаренко Н.)» [291, с. 49].

Неоднозначну реакцію в цих листах викликало й словосполучення «незалежна Україна»: «...Закончил войну и попал на новую войну... Если бы вы знали, как тяжело и противно смотреть на эту обтрепанную, оборванную шайку полоумных людей, которые ещё хотят установить «самостоятельную Украину»... если в Чехословакии и Польше я мог спокойно ходить без автомата, то здесь этого делать нельзя. Наши украинцы даже не хотят здороваться. Я думаю, что нам дадут право разделаться с ними, как с немцами... (Отправитель: ПП-66884 Горашко; Получатель: Ворошиловградская обл., Свердловский р-н, шахта № 5, Горашко). ...В Станиславской обл., особенно в районе нашего месторасположения, много банд бендеровцев, которые борются за самостоятельную Украину. Они собираются большими группами – по 300, 400 человек и нападают на воинские части и отдельных бойцов. Сегодня эти паразиты убили прямо днём двух бойцов из-за кустов. Вооружены они крепко, вплоть до пушек. Имеют свои органы власти, свою разведку и печать... (15.7. 1945; Отправитель: ПП-19791-Д Чернов; Получатель: ТССР, Верхне-Услонский р-н, село Каинки, Петрова Т.)» [291, с. 49]. Як неважко підмітити, навіть у розповідях двох окремих людей, що потрапили у, здавалося б, ідентичні умови, сприйняття подій та образу українських націоналістів набуває різючої різниці. Адже якщо дещо з цього поєднати, то «оборванна шайка полоумних людей» численністю до батальйону та озброєна «крепко, вплоть до пушек» – мабуть, навіть більше, ніж парадокс. Так само й вислови про український суверенітет – були як яскраво презирливими, так і цілком нейтральними [380, с. 66].

Солдати-червоноармійці ще при переході фронту через Збруч у 1944 році могли словесно висловлювати підтримку стратегічним цілям УПА, виявляти стосовно них певне розуміння. Так було, до прикладу, із рядовими 43-го стрілецького полку 106-ї стрілецької дивізії Гармашем С. І. (з Вінниці) та Антонюком Г. І. (з Кам'янця-Подільського), котрі зауважували, що: «радянська влада зробила голодними Україну і Росію, тож бандерівці доб'ються свого» [371, с. 31]. А про те, що «бандерівці і проти німців воювали», відзначав ветеран також радянської армії Василь Захарович, з яким у свій час вів розмову автор [22].

У цьому контексті вагомою є розповідь Д. Шумука про захоплення його рейдовою групою двох членів радянського винищувального загону в Житомирській області у другій половині 1944 р. На початку допиту ті повідомили, що були звільнені від призову на фронт і тому їх залучили до боротьби проти «бандерівських банд». На запитання, що ж це за банди і що вони про них знають, або що їхні керівники їм розповідали, один зі «стрибків» відповів: «Ми самі про них нічого толком не знаємо, бо їх ще не бачили, а взагалі, говорять, що вони людей вбивають, відрізають язики, вуха, виколують очі» [233, с. 142]. Наступне питання Шумука прозвучало так: «А як ви думаєте, що та «банда» зробить вам, тим, що зі зброєю в руках охотяться за тою «бандою»?». «Стрибки» констатували, що живими з рук УПА їм уже не вийти – та керівник групи розпорядився відпустити їх неушкодженими, зазначивши, що повстанці не є такими, якими їх змальовують представники радянської влади [233, с. 143].

Установки ж щодо повстанців, як ворогів, з'являлися та утверджувалися у дуже відмінних ракурсах та інтерпретаціях – у різних людей, так чи інакше причетних до боротьби проти визвольного руху. Найбільш прискіпливо, напевне, можна це відслідкувати на прикладі людини, котрій судилося увійти в історію, як убивці Лева Ребета і Степана Бандери. Виходець із села Борщовичі, що на схід від Львова, чи не всі члени родини якого співчували націоналістичному підпіллю (а то й перебували в його лавах) став на

протилежний бік не в останню чергу в результаті серйозної роботи над ним представників органів держбезпеки та пропагандистської машини разом з тим. На гучному судовому процесі в Карлсруе поміж численних зізнань підзахисного лунали і спроби пояснити мотиви своїх дій, на кшталт: «Я був тоді переконаний, що «ворогів та зрадників народу» треба знищувати, бо в цей спосіб можна допомогти іншим емігрантам перестати бути ворогами СРСР і повернутися на батьківщину» [393, с. 22]. Коли ж куратори від спецслужби помічали за Сташинським якісь сумніви, то постійно переконували аргументами «що я можу вважати себе «рятівником нації», виконавши те чи те доручення» [393, с. 25]. З іншого боку підсудний визнавав, що співчував родинам своїх жертв, «але ішлося про ворогів російського народу. Мое комуністичне виховання диктувало твердість...» І, за словами виконавця «атентату», лишень коли в Берліні він побачив фільмовий тижневик про похорон Бандери, це шокувало його і спричинило переорієнтацію. Досить дивними тут виглядають означення «нації» і «народу» – це навіть стало приводом для уточнень з боку співобвинувача процесу Нойвірта. Він попросив Сташинського ще раз вказати свою національність, оскільки перед тим той стверджував, що українець. Обвинувачений змушений був роз'яснювати: «Коли я вживаю окреслення росіянин, то роблю це в розумінні державної приналежності».

Та, мабуть, найбільш цінні запитання, що були задані Сташинському, стосувалися знань і уявлень про рідні терени та діяльність на них антирадянського підпілля. Колишньому радянському агентові задали питання про ознайомленість його з історією українського визвольного руху – і поцікавились, чи відома йому доля його лідерів Петлюри, Коновальця та Шухевича (про те, що вони були убиті більшовиками). На що відповідь була цілком негативною: «Ні, ця історія мені не відома. Що Петлюра був убитий, чую уперше тут у залі». Сташинський не був ознайомлений навіть із долею деяких своїх рідних під час першого радянського періоду у Західній Україні. На запитання співобвинувача «Чи знаєте, що сталося з вашим дядьком Петром?»

підсудний відповів коротким запереченням. А коли Нойвірт повідомив, що родича замучили більшовики у 1941 році, аж тоді пригадав, що знає тільки про його арешт двома роками раніше [393, с. 40]. Щоправда мету боротьби своєї сестри вказує чітко: «За самостійну Україну» (саме через неї зумів проникнути у підпілля, як агент). Та напевне найменше піддається розумінню незнання чи вдавane незнання Сташинським географії рідного краю – адже не зміг відповісти, де розташована Білогорща.

Цікавими є й свідчення простих громадян тодішньої УРСР про те, як вони вперше познайомилися з терміном «бандерівець», з його пропагандистською складовою, і як сприймали в тогочасному інформаційному просторі. Націоналізм, як розпочинає свою розповідь жителька Києва К. М. Садкова – «це було в моєму розумінні щось неприйнятне і мені непотрібне. Бандера ще зі школи ототожнювався з фашизмом». Далі, згадуючи про витoki цих перших вражень, конкретизує: «У нас була книга про міліціонера, який приїхав у Закарпаття, боровся з бандерівцями і перемагав їх. А вони виступали в найбільш негативному світлі – убили вчительку... Радянський солдат, чи кагебіст були завжди в найбільш позитивному ракурсі. Це було досить-таки примітивно – поділ на «хороших» і «поганих»» [28]. На питання ж – чи вірили такій радянській пропаганді настільки буквально, чи видавалась якась можливість сприймати її критично, такої ж однозначної відповіді від респондента не було: «Чи вірили ми? Ми були люди системи. Одна жінка, співробітниця, завжди казала: «Ніколи не йди проти системи – вона тебе перемеле і з'їсть». Коли ж встановилася незалежність України, інформації стало більше – стала поважати цих людей, «бандерівців»» [28]. Практично те ж саме твердить і жителька м. Хорол Полтавської області, колишня вчителька В. В. Іващенко – відношення до бандерівців було негативним: «Ми були інтернаціоналісти. Націоналізм – це було дуже поганим ще з інституту» [25]. Батько ж цієї жінки воював у складі одного із Білоруських фронтів – і в питанні оцінки «бандерівців» став напевно чи не найяскравішим для неї прикладом підкорення людини владною інформацією. Будучи також вчителем у школі, як

згадує Валентина Василівна, завжди повторював: «Вони нам у спину стріляли». Коли ж її почали брати сумніви, допитувалась детальніше: «Коли саме-то в тебе стріляли?». Тоді батько дуже драгувався: «Геть одчепися!». «То була потужна пропаганда» – підсумовувала респондент – «їх в очі радянські солдати не бачили, але настроєні були негативно. А батько мій якби почув, що я зараз говорю, то ще раз помер би: «Это враги!»» [25]. Адже дійсно – ні Перший, ні Другий Білоруський фронти територією України, тим більше західних областей, не просувалися узагалі.

Звісно, далеко не всі відчували на собі аж такий визначальний вплив пропаганди – дехто навіть стверджував, що практично її не помічав серед чинників формування позиції стосовно подій минулого. Часом відповіді щодо «антибандерівських» радянських фільмів, чи пропагандистських газетних статей могли бути геть неочікуваними. Так, уродженка Луганська О. К. Сиченко зазначала: «Ні, ми знали про «бандер», і тих хто сидів – ще з війни, або коли їх до нас переселяли. А пізніше все було тихо, ніхто нічого в пресі не писав, не показував» [29]. Не запам'яталися фільми про «банди націоналістів» й пані Валентині Іващенко: «Про Гуляйполе був фільм «Секретний ешелон», а про «бандерівців» фільмів не пам'ятаю. У 80-ті роки ставлення могло бути погане хіба через вірш Сосюри «Я комсомолец, стріляй!»» [25]. Щоправда, ті громадяни, кому подібні кінокартини запам'яталися, охоче діляться власними враженнями: «Ще фільми оті, «Анничка», «Білий птах з чорною ознакою» у нас в кінотеатрах сільських показували тільки російською. Там був дуже чіткий поділ – хто комуніст, чи в колгоспі – ті хороші (майже ангели во плоті – як дочка нашого голови колгоспу). Отак було, як насправді – так і в кіно. Там усе було награне, чорно-біле. З кожним разом я укріплювалась в тій думці, що я правильно сприймаю дійсність... Було чітке уявлення, що не можна отак просто довіряти тій радянській пропаганді. Тим більше, коли чуєш одне, а бачиш інше» [26]. Знаковим моментом у таких розповідях був майже незмінний наголос на протиставленні пропагандистському тиску своїх попередніх знань чи уявлень:

«А загалом пропаганда змальовувала цих людей, що це ніби і не люди, а якісь такі – у ведмежих шкурах. Я не дуже довіряла тій інформації – такій «оголтелій» пропаганді – бо бабуся ще перед тим розповідала, що там нормальні люди, гарно вітаються «Слава Ісусу», церкви там у пошані, не як у нас» [26].

Більш насиченою інформацією зміг поділитися колишній районний пропагандист з Полтавщини О. С. Заїка. Коли вперше почув про УПА, як згадує, для нього «Це не було новиною, все було на слуху. Ще у 20-річному віці. Основна асоціація – стріляли в спину. І про Ватутіна, як він із сотнями в сутичку попав... У школі інформації, як такої, не було – вчителі про це не розповідали» [24]. Згодом вже сам вів курси пропагандистів: «Була щотижнева політінформація. Щоб окремо випячувалась тема УПА – то такого не було. Все було стандартно – зрадники, з Америкою співпрацювали, з німцями. Як ото по тих книжках було (Медведева, фільм про Кузнєцова), отак і ми думали». Яскравим і показовим для оповідача прикладом пізніше стала доля його знаменитого земляка, уродженця сусіднього райцентру: «Кирило Осьмак з Шишаків... Так до того ніхто й не знав, що він був президентом тієї визвольної ради. Пам'ятник ось йому недавно зруйнували, чи пошкодили. Крім офіційної інформації, тоді ніякої іншої не було» [24]. Більш того, навіть колишній лідер Правого Сектору Дмитро Ярош наводив також характерну в плані суперечливості пропаганди згадку з часу свого шкільного навчання: «Взагалі певна любов до України і мови у мене почалась з 4-го класу, завдяки вчительці, яка дуже цікаво розповідала різні оповідання про бандерівців, про український національно-визвольний рух. Це були дуже негативні оповідання, тому що радянські. Але в душі я відчув симпатії до їхніх героїв» [426].

На противагу слабкій ознайомленості респондентів інтерв'ю із кінокартинами антинаціоналістичного характеру можна згадати інцидент, який красномовно ілюструє ефект перегляду одного з таких фільмів для конкретних відвідувачів кінотеатру. В середині липня 1983 р. у місті Тербовля прокурор району виявив приклеєну до опори електромережі листівку, у якій містився

заклик не забувати «про окуповану нашу рідну Галичину, загарбану Соєтами» [40, с. 500]. За тиждень у інформаційному повідомленні КДБ УРСР до ЦК КПУ вже доповідалося про встановлення авторів листівок. Ними виявились місцеві жителі Авдеєв В. І., демобілізований з радянської армії, Чіп В. М., колишній робітник взуттєвої фабрики та Гумницький І. А., учень 9 класу середньої школи (всі – члени ВЛКСМ). За поясненнями юнаків, «...увечері 12 липня ц. р., будучи в нетверезому стані, під впливом переглянутого кінофільму «Високий перевал» (про боротьбу з бандоунівським підпіллям) на квартирі Авдеєва разом склали текст листівки. Написав її Чіп. Він же й Гумницький потім прикріпили її до опори електромережі. Зробили це з метою «з'ясування реагування органів міліції»» [40, с. 502].

Траплялися й випадки, коли надмотивовані особи за допомогою відкритих на той час офіційних даних і в радянський період могли віднаходити важливу для них об'єктивну інформацію. Так, син одного із останніх убитих керівників підпілля, полковника УПА Миколи Твердохліба Ярема оповідав, як по частинах йому доводилося збирати відомості про останні хвилини життя своїх батьків (дружина Твердохліба Ольга загинула разом з ним у криївці). Несподівано в цьому допомогла й місцева радянська преса: «Аналізуючи факти, викладені в публікаціях «Прикарпатської правди» на початку 70-х років, проведення операції «Завершення» за даними КГБ, співставляючи їх зі споминами Анни Попович, єдиного наочного свідка загибелі командира «Грома» і моєї матері, я прийшов до переконання, що такий розвиток подій, який був, мусів статися як підсумок усього життя Миколи Твердохліба – «Грома»» [31, с. 87]. Ще від радянських часів деякі громадяни фіксували у пам'яті важливі аспекти з історії протиборства визвольного руху та радянської влади, «перекреслити» які пропаганді було важко. Так, керівник одного з київських музеїв у бесіді з автором кілька разів зазначала, що вже віддавна чула зі слів батька (ветерана Другої світової війни, бійця червоної армії), що «наші війська» переодягалися у форму «бандерівців» і чинили різноманітні провокації, включно зі знущанням над мирним населенням [30].

Про високий рівень стереотипності означення «бандера» вже у 1950-х роках засвідчує, зокрема, ставлення до недавніх переселенців з Бойківщини у нових місцях проживання на півдні України. Як свідчить одна з переселенок Катерина Матішак, «Коли наші люди приїхали, місцеві казали, що ми бандери. Тоді голова колгоспу пригрозив їм, щоб нас так не називали» [378, с. 92]. А два наступні спогади окреслюють достатньо характерну проблему цього сприйняття – побутову підозру навіть до ветеранів радянської армії західноукраїнського походження. Фронтовик Семен Джула розповідав як вступив у бій на Одері, дійшов до Берліна і приїхав з пораненою ногою: «Тут в Одесі ще й питали мене, чи людей советских я не вбивав, чи не за Бандеру я воював, що маю ногу поранену. І то тільки тому, що я переселенець. Так тут людей виховували». Практично це саме оповідає дружина колишнього солдата Ірина Мазур: «Під час війни мого чоловіка поранили, але він у дорозі загубив документи в Сумах, як додому вертався. Документи не поновили й інвалідності йому не дали. Коли звертався, то відповідали в районі, а може ви у бандерах були? Помер мій чоловік, коли мав 60 років. А вже після викликають мене в район: заберіть медалі, ваш чоловік подвиг здійснив під час війни» [378, с. 93].

Цікаво прослідкувати й за послідовністю сприйняття УПА та її «офіційного» образу конкретним обивателем – від самого початку знайомства та зацікавлення явищем. Студент-історик Ужгородського університету Василь Кушнір (уродженець Черкащини), ведучи щоденник у другій половині 1950-х років, досить чітко передавав, яка політична атмосфера панувала на початку відлиги, зокрема настрої і зацікавлення тодішньої молоді. Ось, до прикладу, під 5 січня 1956 року було поміщено такий запис: «Важнейшим для меня был сегодняшний спор, который завязали члены КПСС. Один (восточный) заметил среди населения Западной Украины сильные остатки «национальной гордости» и со злостью говорил, что и этот национализм долго жить не будет. Второй коммунист (местный) выступил против этого с «ленинско-сталинских позиций» по национальному вопросу. Скоро сюда втянулось еще несколько человек. Я и восточный коммунист были полюсами спора. На моей стороне «экватора» было

більшість, но близько к «екватору». Потом спор перешел не только по национальному вопросу, а вообще о нашей жизни в стране. Кое-что узнал о Степане Бандере» [3, арк. 13].

Наведення заслуговують записи студента про невелику поїздку Кушніра Україною: «...проезжая через Подолье и Ровенщину, я посмотрю на места, где боролись за самостоятельную Украину бандеровцы» [3, арк. 26]. Декілька яскравих вражень із цієї подорожі були присвячені Львову: «Прибыл во Львов, я ходил немного по городу... Все-таки между этими людьми чувствуешь себя легче. Меньше русских, меньше их грубого мата... Наибольшее впечатление оказал на меня какой-то пожилой человек – инвалид (во Львове на вокзале)... Когда он сказал слова: «Ще не вмерла Україна», «і слава, і воля»... я воспрянул от дремоты... это были первые слова об Украине, которые я услышал сказанными от души, от всего сердца, гордо» [3, арк. 27].

Доволі вичерпні дані про сприйняття українських націоналістів можна знайти загалом у численних матеріалах спогадів, чи інтерв'ю безпосередніх учасників бойових дій – як з радянського боку, так і ветеранів повстанської армії. Адже збірний образ УПА навіть очима противників значно відрізняється від класичного пропагандистського, що продукувався тодішніми засобами масової інформації – противага достатньо помітна. Колишній офіцер органів МДБ С. Басов на питання журналіста про озброєння ворогуючих сторін у Західній Україні коротко відповів: «У них было такое же оружие, как и у нас. В основном использовали автоматы ППШ. Обычное дело – автомат и две гранаты сбоку на ремне» [424]. Так само відверто (й без якихось вкрай критичних чи негативних конотацій) виходець із Мордовії розповідав і про зміст підпільних листівок, на які йому вдавалося натрапляти: «Находили в лесу, в схронах. За самостийну Украину и прочее. Не надо нам Россию, хотим сделать Украину самостоятельной» [437]. А так завершує свою розповідь про війну з УПА радянський розвідник-диверсійник, згодом майор КДБ Олександр Святогоров: «Я иногда восхищался их мужеством. Думаю, если б наши чекисты так умирали за свою родину... как они за свое дело умирали» [340]. Торкаються

окремі спогади й того, за яке саме «діло» боролися повстанці. Медпрацівник Південно-Західного фронту під час війни, Олександра Гутинська, заставши й протистояння у Західній Україні, розмірковувала: «Я вот так другой раз подумаю-подумаю – та они ж действительно воевали за Украину. Они ж там наших не любили страшно. Анекдот такой мне говорят: «А какие были лучшие русские – те, шо в 39-м пришли, или те, шо в сорок... ну, после войны?» Говорят: «Лучшие те, которые в 39-м пришли. Почему? Те пришли и ушли – а эти остались»» [338].

Не могло, очевидно, за такий великий проміжок часу (до падіння комуністичного режиму) не виникати і жорстких словесних суперечок між колишніми свідками подій середини століття у Західній Україні. Ілюстративний випадок стався у 70-х роках із однією уродженкою цих країв (колишня Дрогобицька область) та радянським офіцером, у часи війни – політруком. Сталося так, що їм випало їхати сусідами в одному вагоні нічного потяга Львів-Донецьк. Коли під'їжджали до Тернополя, офіцер несподівано став розповідати, що знайомий з цією та іншими місцевостями Західної України, оскільки воював тут. А після стандартної фрази «Мы вас освободили», за словами жінки, розгорілася суперечка на підвищених тонах – аж до самого ранку. Офіцеру довелося вислухати дуже багато – включно з тим, як на очах оповідачки радянські силовики повелися із однією полоненою дівчиною. Її живою прив'язали до автомобіля-«полуторки» і так тягнули по кам'яній дорозі, зганяючи всіх мешканців дивитися на цю картину. А все за те, що вона носила у ліс їжу своїм братам і батькові – підпільникам. Почувши за цей час вдосталь про дійсне ставлення до радянської влади, колишній політрук перед виходом на своїй станції промовив: «Да, если б все ваши люди были такие, как вы, у вас давно бы было независимое государство ваше, независимая Украина» [27].

Відзначимо також і поінформованість відповідних структур на території всього СРСР про те, що відбувалося в той час на заході України – та їх оперативну реакцію всюди, де натрапляли на упівців. Наприклад, ветеран УПА Петро Мартинюк, згадуючи про свою мобілізацію в радянську армію у 1944 р.

до Харкова й на Сумщину, розповідав, що його зв'язки з повстанцями СМЕРШ встановив аж там [446]. Діалог із начальником конвою на етапі згадував і багатолітній в'язень радянських таборів Володимир-Ігор Порендовський: «Прочитав та й вигукнув: «А чому ти допомагав бандьорам, а не нашим?!». Я відповів: «У нас усі допомагали УПА, я не міг піти проти свого народу». Збентежений енкаведист промовчав, щось подумав і шепотом відповів: «А були на Заході й такі, що радянську владу будували». З цієї дискусії зрозумів я, що начальник конвою (а був це всього старший сержант) – українець та що при читанні мого «дела» заговорило у нього національне сумління» [228, с. 15].

Про вкрай специфічне сприйняття «бандерівців» повідомляє в інтерв'ю російському сайту інший колишній повстанець Максим Савка із Сокальщини – зокрема з боку партизан-ковпаківців, після бою з ними ж: «А один ковпаковець спрятався в сарає, под снопами. Вечером приходит в одну хату и говорит: «Слава Украине!» А у нас так не говорили, у нас говорили: «Слава Иисусу Христу». «Слава Украине» говорили только в сотнях, а среди людей такого не было. Люди сразу поняли, что это не наш человек. Он говорит: «Я бандеровец, отстал от своих. Где тут у вас есть бандеровцы?» А нас бандеровцами никто не называл, нас называли украинским партизанами» [464]. А що додає більшого символізму – цей хлопець виявився українцем і згодом пристав до тієї ж сотні УПА. Господарі, зачувши такі питання, одразу ж повідомили упівців: «Тут же к нам побежала девушка, рассказала, и двое наших хлопцев пошли за ним. А он вышел из хаты, пошел по селу – когда проходил возле церкви, то комсомольский билет выбросил. Хлопцы его поймали, привели в сотню. Он попросился в сотню, и его взяли! Ну конечно, за ним следили, но взяли! Молодой был парень, говорил по-украински, хотя не совсем чисто – русские слова вставлял. Но какая разница – воевал он честно. А уже потом как-то был бой с немцами, и его убили» [464].

Ось як оцінює боротьбу проти УПА генерал Петро Григоренко у своїй книзі: «Дивизия, которая предназначалась в мое командование участвовала в подавлении повстанческого движения на Украине. Мои бывшие подчиненные

(по 8 дивизии) заезжали ко мне в Москву и с возмущением и болью рассказывали, как они жгли и разрушали дома, заподозренных в помощи повстанцам, как вывозили в Сибирь семьи из этих домов, женщин и детишек, как выбрасывали население из сел и хуторов, как устраивали облавы на повстанцев.

Во время одного из моих выступлений уже здесь, в США, мне задали вопрос – воевал ли я против УПА. Я ответил: «Бог уберег». И это действительно так. Это действительно чудо, что я не занял должность, которую очень хотел занять, и которую мне буквально в руки давали. Если бы я ее занял, то безусловно воевал бы и против УПА, и против мирных земляков своих. Я, тогдашний, был способен на это. А если бы встал на этот путь, то продолжал бы и далее изменяться в сторону бесчеловечья» [222].

У деяких же радянських солдатів чи офіцерів зустріч з УПА могла носити характер поодинокого випадку, який, втім, залишався досить знаковим спогадом і приводом для оригінальних роздумів через багато років. Так сталося, до прикладу, із В. Тарочкіним, жителем Тамбова. У 1945 р. він демобілізувався через поранення і вирушив із Болгарії (де дислокувався його підрозділ) до рідних місць. Дорога пролягала через захід України. І як описував ветеран, на одній із невеличких станцій, де він чекав пересадки: «Вдруг на перон конники вскакивают. Обернулись так, в сторону вокзала – прямо в калитку кавалеристы чешут, к перону. Думаю: «Что такое? Шо за военные, или гражданские?» В разной форме абсолютно – на одном гражданская форма, на другом военная, полувоенные. Все с автоматами, с карабинами, с пистолетами. Ну и у кое-кого сабля на боку». Здивуванню пана Володимира, схоже, не було меж: «Думаю, что за это, партизаны, откуда появились? Уже война кончилась – а тут партизаны» [352]. Після обшуку і перевірки документів Тарочкіна не чіпали та залишили чекати потяг, хоч знайшли комсомольський білет.

Згодом чоловікові ще раз довелося згадати про «давніх знайомих», вже у Тамбові випадково розпочавши розмову зі своїм співробітником, котрий брав участь у антиповстанській війні на території України: «Я ему говорю «Вася, ты

где служил?» А он семь лет в армии трубил. Вот неудачные годы были, кто родился, допустим, в 27-м году – и они служили по 7 лет в армии после войны. Я ему говорю: «Вася, ты где служил?» А он: «На Украине». Я говорю: «А чё ты там делал семь лет-то?» «Ой, Владимир Николаевич, мы воевали там». «Как воевали, с кем?» «С кем... Освободительная украинская армия была, или как она называлась... Бандера. Вот с ними»» [352].

Підсумовуючи розповідь одного колишнього солдата, можна ствердити, що навіть за перебування всередині виключно радянського та російського інформаційних просторів, на старості років його оцінка діяльності УПА була цілком чіткою та виваженою: «Ну вроде так – освободятъ они, по-моему, хотели Украину от поляков, и от немцев (когда немцы пришли), и от наших, видимо, тоже. Наши тоже им не сахар, наверно, были. Вот так вот» [352].

Іноді публічно висловлювались з приводу «націоналістів» минулого й пізніші політв'язні. Як описував поведінку у таборі Віталія Калиниченка його товариш по ув'язненню Яків Сусленський: «Пригадую, як він блискавично відгукнувся на повідомлення про обмін паспортів у СРСР. Віталій написав заяву, в якій не визнав себе радянським громадянином, а назвав себе сином України, а своїми духовними провідниками – Мазепу, Петлюру і Бандеру» [33, с. 271].

Доволі значущим видається спогад В. Лісового, котрий свого часу навіть породичався із колишнім повстанцем: «Коли я був старшокласником, моя двоюрідна сестра Галина, донька дядька Антона, вийшла заміж за бійця УПА, якому після ув'язнення не дозволили повернутися в Західну Україну. Валерій у мої студентські роки не заговорював зі мною про національні питання. Та коли я вже працював в Інституті філософії, то легко дійшов порозуміння з його старшим сином, який на той час працював у Києві: в одній із ситуацій він зберігав якісь самвидавні матеріали. Валерій помер у 80-ті роки, коли я повернувся з ув'язнення. Незадовго перед смертю я провідав його, і мені запам'яталося, з якою вистражданістю він сказав: «Так, ми ж боролися за те саме, що й ви». Я його запевнив, що це безперечно так. Думаю, йому важливий

був цей знак солідарності – з огляду на кпини тих моїх односельців, яким слово «бандерівець» уже не нагадувало ярлика «петлюрівець», уживаного щодо їхніх дідів і батьків» [226, с. 215].

Вкрай цікаві та маловідомі факти про проживання вихідців із Західної України (зокрема й колишніх вояків УПА) на території Донбасу в інтерв'ю описує донецький історик Дмитро Білий. Йдеться переважно про той контингент українських незалежників, котрі після звільнення з таборів бажали жити саме в Україні, але кому в'їзд до рідних теренів був суворо заборонений. Окрім них, за його словами, на Донбас дехто їхав і добровільно, щоб зникнути з поля зору МДБ – так само сюди ж направляли частину переселенців-українців з Польської народної республіки. Як вони вливалися у місцевий соціум і який відбиток там залишали – у спостереженнях науковця. Знаходимо, до прикладу відомості, що у місті Макіївка район місцевого Ясиновського коксохімічного заводу у народі отримав назву «Бандери», оскільки його жителі чи не повністю були вихідцями із західних регіонів республіки. Схоже, ця назва стійко зберігається і до наших днів, оскільки згадується у творах деяких представників сучасної української літератури та позначається на нинішніх картах Google. А в більш наочних історіях з життя людей траплялися й досить неочікувані для читача випадки. Цей же Д. Білий запам'ятав двох своїх сусідів – одного колишнього вояка УПА, що повернувся з ув'язнення та жителя іншого під'їзду – в минулому учасника винищувального батальйону («ястребка»): «Мабуть, вони були з одного села й мали між собою якісь криваві порахунки. От вони сходились, напивались і сперечались до бійки, хто від кого ховався й хто що кому винен. На бійку виходила подивитись вся околиця» [435]. Та подібне не було єдиним таким характерним моментом: «І якось мої товариші посварилися й у тролейбусі почали обзивати одне одного: та ти дурний бандера... А коли ми вийшли з тролейбуса, підійшов до нас шахтар, високий, чорнявий, з вусами, я його добре запам'ятав... та бере цього за шкірку, що кричав «про бандеру»: «Ти... знаєш, падла, хто такий Бандера, свинота?». І дивлюся, в нього такі очі, що зараз розмаже його об той тролейбус. «Гавкни мені ще раз шось про

бандерівців, поняв?» – і пішов. Отак-от, живе людина, російською розмовляє, а що в нього в душі, хтозна?» [435] Хоч тут і не повідомляється детальніше, звідки саме походили всі учасники цього епізоду, та для дослідження сприйняття образу українського націоналізму – тим більше, на Донбасі – згадка доволі важлива.

Ідентично про свої уявлення стосовно таких вихідців із Західної України розповідає відомий військовий історик із Донеччини М. Жирохов: «Впервые о ОУН-УПА узнал в детстве – лет в 7–8, когда, выпуская на улицу, бабушка пугала «бандеровцами», которые придут и могут забрать с собой. Кроме того, у нас на улице жила семья по фамилии Васюра. Они переехали откуда-то с Западной Украины. Так, вот мать и бабушка говорили, что глава семьи «в войну в лесах воевал против советской власти». В школе (я закончил 11 классов в 1991 году), естественно, ничего не слышал. Фактически впервые столкнулся, когда готовился к поступлению в ВУЗ и прочитал Субтельного «История Украины» – это было в году, наверное, 1994-м – уже после армии» [23].

Про те ж, як функціонувало оунівське підпілля в цьому регіоні та перипетії із контактами його і місцевого населення ще у 1940-ві рр., містяться дані у спогадах Євгена Стахова. Зокрема, про те, як тутешні мешканці врятували його самого від переслідування гестапо [475]. Існують і уривчасті свідчення про те, що антирадянські настрої на Донбасі проявлялися і після війни. Місцевий краєзнавець О. Добровольський стверджує, що дані про націоналістичні групи до недавнього часу зберігалися у Донецькому архіві, зокрема конфісковані радянськими органами держбезпеки листівки [457]. Про діяльність однієї з таких груп повідомляє і Ю. Щур [477].

Як мінявся образ «бандерівців» у свідомості людини на радянській території, згадують й інші відомі постаті. Так, відомий радянський розвідник, а згодом автор історичних праць під псевдонімом Віктор Суворов (справжнє ім'я – Володимир Різун) зазначав, що вперше познайомився зі словом «бандерівці» ще у дитинстві, на Далекому Сході, де й народився. Тоді, як згадував,

дивувався, чому таких «ворогів» могутньої радянської влади не можна було всіх одночасно знищити на місці [470].

Ці первинні уявлення актуалізувалися ще раз – бо військова служба закинула його саме у Західну Україну: «Через 13 лет я стал офицером и получил назначение в Карпаты. В 24-ю Железную дивизию, затем – в 66-ю гвардейскую учебную мотострелковую. А служба в новой дивизии начинается с изучения ее боевого пути. Тут мне и поведали, что не только на войне, но и после нее 66-я гвардейская кровь проливалась, родную землю защищала. Вот среди прочего ею разгромлена банда украинско-немецких националистов под командованием некоего Ризуна... Оказалось, что память о той войне с «немецко-украинскими националистами» хранилась не только в музее дивизии и в полковых комнатах боевой славы. Не стерлась (по крайней мере, на тот момент) из памяти 66-й гвардейской дивизии та война. В моем 145-м полку командир 1-го батальона подполковник Протасов и заместитель командира полка подполковник Ситников в молодости лейтенантами тут воевали, в Стороженецких лесах. И рассказывали в часы полигонного офицерского подпития вещи удивительные и страшные. Самое главное, что я понял в этих рассказах: бандеровцы в плен не сдавались» [470].

«Кто же это такие – украинско-немецкие националисты?» – натякаючи на очевидну безглуздість терміну, іронізував Різун – «Украинский националист, в моем понимании, гопака пляшет. И горилку пьет. С перцем. На нем – широченные красные шаровары. Или синие.

А немецкий националист гопака не пляшет. И горилкой с перцем не балует. И шаровар не носит. У него – короткие до колена кожаные штаны на ляпочках с колокольчиками. И шляпа с пером. А как же наряжен украинско-немецкий националист: штаники на ляпочках поверх шаровар или под ними? Кто же он такой, этот самый украинско-немецкий националист: мать – надменная немка, отец запорожский казак? Если так, то откуда же их столько набралось, с двойным гражданством?» [470].

Підведення підсумків у цій розповіді, як і годиться професійному розвідникові, також було різуче ілюстративним: «Да, это была оккупация. Это была война против народа. Только органы НКВД на земле Западной Украины в 1945 году имели 175 резидентур. Тут меня сразу тянет в сравнения. В самый разгар холодной войны ГРУ имело в США 3 резидентуры под дипломатическим прикрытием и несколько (не больше пяти) нелегальных резидентур. Такое же количество резидентур на территории США имели и «боевые товарищи» из КГБ. Вопрос: кто же был более опасен коммунистическому режиму, – «американский империализм» или собственный народ в одной из «братских республик» «нерушимого Союза»? Разведка, – это сбор и обработка сведений о противнике. Выходит, что народ Западной Украины рассматривался коммунистическими вождями в десятки раз более опасным противником, чем весь «американский империализм» и все вооруженные силы США, которые в то время уже имели атомное оружие, стратегические средства его доставки и опыт боевого применения» [470].

Якою могла бути пряма реакція населення на різноманітні нападки з боку радянської преси, яскраво описує згадуваний сотник УПА М. Симчич, котрий після відбуття першого терміну покарання знайшов житло і роботу в Запоріжжі. Як він згадував пізніше, в одному з інтерв'ю: «Через якийсь час в обласній газеті на всю шпальту з'явилась стаття про мене. У найкращих методах радянської пропаганди мене зобразили «фашистом», «вбивцею» і не тільки. Газета вийшла у п'ятницю. Я ж на ці вихідні поїхав за місто на город (дачу), тож не знав про цю статтю. Коли у понеділок прийшов у цех, то побачив, що водії біжать до мене і кричать: «Дед... твою мать, ты почему коммунистов всех не убил? Смотри, сколько их еще осталось». Я кажу: «Хлопці, заспокойтесь! Скільки встиг – стільки вбив». Після цієї публікації мої співробітники почали ставитись до мене як до рідного батька: з усякими домашніми незгодами приходили на пораду... Мені й говорили: «Дед, что тебе надо, ты говори – все поможем»» [466]. Після цього вже, як згадував пан Мирослав, статей більше не з'являлося: «А хлопці до мене ставилися добре, і не тільки шофери, а все те

оточення. Хіба тільки секретар комсомольської організації. Він спочатку говорив, що я поліцай, а після статті й він замовк» [432].

А наступна історія примітна своєю майже нереальністю. В одному з номерів журналу «Вітчизна» за 1966 рік була надрукована новела Я. Ступака «Гординя» [330]. За свідченням І. Геля, автор у мистецькій формі показав читачеві, як окупанти-каратели, в погоні за партизанами, шастали горами, шукали у гуцульських селах не тільки підпільників, а й цінні речі, добру їжу, яку можна прихопити з собою: « Та облавникам найбільш були ненависні люди, які мали почуття власної гідності – такі обов'язково підтримували партизанів. Як і мешканці села, автор також із любов'ю ставився до партизанів і з ненавистю до окупантів. Щоправда, письменник не зазначає національності окупантів, а називає їх «по-народному»: облавниками, «кирзаками», «куфайочниками». (насправді в оригіналі тексту було вжито лише слово «кірзаки» [330, с. 21] – прим. авт.) Саме так галичани з відповідними емоціями прозивали більшовицьких окупантів, які ходили, за мірками жителів, у жебрацькому одязі та взутті».

Цензори «Вітчизни» легко допустили її до друку, вважаючи, що автор демонструє жорстокість німецьких окупантів. Навряд могли київські цензори 1960-х років знати, що в Галичині, зокрема в карпатських селах, «куфайочниками» і «кирзаками» презирливо називали саме працівників НКВС [369, с. 249].

Суть змісту новели «розгадали» лише через деякий час – і можна лишень уявити яких масштабів скандал тоді піднявся. Ступака хотіли навіть арештувати, виключивши із Київського університету, з роботи звільнили цілу групу цензорів, ЦК КПУ спеціально прийняв постанову, у якій було гостро розкритиковано головного редактора «Вітчизни» Л. Дмитерка. Та іронія полягала в тому, що твір вийшов офіційно, пройшовши всі процедури – і арештувати автора за завуальовано глузливі терміни навіть за радянськими мірками було, схоже, занадто. І якщо б розголос навколо цієї справи пішов ще далі і глибше, то схоже, що у поширенні інформації про УПА весь партійно-

владний апарат «обіграв» би сам себе. Адже «Вітчизна» надходила за абсолютно дозволеною передплатою навіть у мордовські табори, де цей номер із захопленням зустріли засуджені вже тоді дисиденти та й самі українські повстанці.

Маловідомим є факт, що післявоєнною ситуацією у новоприєднаних до СРСР західноукраїнських землях активно цікавився й поет Василь Симоненко. Після ознайомлення зі всіма деталями, котрі він з'ясовував для себе за допомогою розповідей Богдана Гориня, останній зазначив: «...Василь несподівано для мене сказав, що західні області України єдині вчинили справжній опір сталінізмові, сталінській деспотичній системі» [221, с. 263].

В самих таборах аналогічно відбувалося своєрідне ознайомлення новоприбулих політв'язнів зі старшими (переважно бійцями УПА) – та їх взаємний обмін пережитим. Деякі із таких «знайомств» просто вражають. Так, засуджений у 1973 р. за антирадянську пропаганду Яромир Микитко у таборі особисто познайомився з братом своєї бабусі Євгеном Пришляком, крайовим референтом Служби безпеки ОУН Львівського краю (1949–1950 рр.) та крайовим провідником ОУН Львівського краю (1950–1952 рр.), який відбував свій 25-літній термін ув'язнення і з них 10 років провів у камері-одиночці Владимирської тюрми [369, с. 294]. Враховуючи те, що Пришляк досиджував свій 25-літній термін, а Микитко був на той момент лише молодим студентом, можна припустити, що у своєму «вільному» житті родичі не зустрічалися взагалі.

Наступне свідчення вкотре – не без частки гумору: «Посадили в вагони, завезли из Омска в Новосибирск, там пересылка – все наши партизаны. Собрались вместе, поем: «Бандера путь к свободе нам покажет» и прочее – все наши песни. Надзиратель прибежал: «Ребята, зайдите в клуб, а то там народ под забором слушает! Пойте в клубе!»» [464].

Поведінку цих українців у таборах відзначали неодноразово. Ось як представники інших народів описують історію такого чоловіка, котрий убив бригадира за примус до роботи ударом: ««Так это же сделал не хохол, а

западник, бандера» – відповів русак. «Разве западник, бандера – национальность?» – запитав узбек. «А чёрт их знает, кто они такие. Но это не хохлы. Хохлы живут в Полтавской области» – відповів русак» [445].

Відомий політв'язень Анатолій Радигін навіть змальовував таку картину, свідком якої був: «Я пригадую, як капітан Геращенко сидів у колі колишніх українських партизанів, і зовнішньо складався ідилічний образок: спартанці й афіняни, закінчивши війну, згадують про взаємні звитяги і взаємні помилки... і тільки досвідчене око могло зауважити, що це не дружня бесіда «утомлених лицарів», а довголітній жорстокий двобій, який почався давно і не скінчився до сьогодні: випадково зронена подробиця, не до речі згадане прізвище – і знову газети рясніють повідомленнями «із зали суду», і знову люди, що самі давно вже забули про своє воєнне минуле, зникають з родин, знову з таборів забирають на етап тих, що відбули 15, 17, 20 років у неволі, – на суд. І «зал вітає оплесками» присуди на смерть». Підсумовуючи свої роздуми про борців за українську незалежність, Радигін багатозначно резюмує: «Не знати, на який гачок може клюнути закомплексований інтелігент, не знати, куди піде юнак-марксист, мріючи відмити від крові марксистське знамено, але люди, у чиїх руках уже була антирадянська зброя, завжди були й будуть найнебезпечніші» [33, с. 211].

Існують також свідчення, що й генерал-хорунжий УПА В. Кук, перебуваючи у внутрішній тюрмі КДБ УРСР, за власним бажанням замовляв свіжі радянські газети із відповідними статтями. Й офіцер цієї спецслужби, котрий спеціально мав за завдання «ідеологічно перевиховувати» важливого в'язня, приносив йому, зокрема, газету «Правда України» із матеріалом про «идеологическое и моральное бессилие ОУН» – те, що останнього й цікавило [230]. Відомо й те, що Кук зберігав цілу досить солідну збірку саме таких антинаціоналістичних брошурок, котру згодом передав Центру досліджень визвольного руху.

Відтак не лише українці, але й мешканці інших республік Радянського Союзу (як у таборах, так і поза ними) залишали згадки про знайомство із

українськими партизанами-націоналістами, про яких до цього часто й не чули взагалі. Понад те, вони ще тоді публікувалися на Заході, чи у нелегальних виданнях – та відповідно могли потрапляти і до ширшого кола радянських громадян.

Висновки до розділу 5

Великий набір найрізноманітніших художніх прийомів та засобів став основою для кристалізації в радянському інформаційному просторі образу українського націоналіста. Всіляко висміювалися та нівелювалися стратегічні цілі, символіка, гасла, біографії чільних діячів визвольного руху. Яскравою була і візуалізація цього образу на кіноекранах – як вкрай жорстоких, а водночас і комічних, недолугих людей.

Доволі поширеним є твердження про повну, або майже повну відсутність якихось відомостей про УПА, український націоналізм, та боротьбу з ними у населення України (особливо на схід від Збруча). Однак саме про зворотнє свідчать документи Комітету держбезпеки УРСР. Зокрема, запитання опозиційно налаштованих осіб, що акумулювалися і документувалися самими кадебістами, а то й звичайних пересічних громадян, що ставилися на лекціях, далеко не завжди містили у собі такі акценти, про які можна говорити, як про нав'язані ззовні – єдиними офіційно відкритими на той час радянськими джерелами інформації. Підтверджують це також і численні спогади, текстові та відеоінтерв'ю, документальні фільми.

ВИСНОВКИ

1. Огляд опублікованої наукової літератури засвідчив, що тема дисертаційного дослідження не знайшла комплексного та глибокого висвітлення в історіографії. У наявних працях ця тема заторкується лише фрагментарно. Джерельні матеріали, які відмінні за характером та способом створення, з різним ступенем документальної достовірності, історичної цінності, у цілому доповнюють одне одного та дозволяють з науковою неупередженістю підійти до аналізу теми дисертації.

Єдиним легальним (наймасовішим у розповсюдженні та доступним) пластом даних про події минулі й тогочасні стали відверто пропагандистські матеріали історичних праць, преси, публіцистики, радіопередач, чи творинь кінематографу. Ця характерна спрямованість, по-суті, навіть не намагалася бути прихованою – про призначення багатьох друкованих праць саме для «пропагандистів та агітаторів» зазначалося прямим текстом. Тим не менше, саме із цих багатотиражних праць та популярних фільмів, парадоксально, громадянин міг почерпнути такі відомості, які, на перший погляд, узагалі не мали б у такі матеріали потрапляти – адже подекуди прямо суперечили самому їх пропагандистському духу та канонам.

Для наочного порівняння проаналізовано й абсолютно іншого характеру радянські матеріали. Ними були або праці суцього внутрішнього обігу, або такі книги, що попри потрапляння до широкої аудиторії, не відзначалися настільки відвертими пропагандистськими особливостями (деякі видання з історії силових структур СРСР). Отож можемо узагальнити, що навіть та частина наповнення інформаційного простору, котра повністю продукувалася та контролювалася владою, була достатньо-таки неоднозначною.

2. У суспільно-політичному житті України у перші повоєнні роки діяв масовий рух опору. Він розгорнувся переважно у західному регіоні та спрямовувався проти відновлення радянського тоталітарного режиму. Керівництво національно-визвольним рухом здійснювала Українська головна

визвольна рада (що проголосила себе верховним органом боротьби за незалежність), маючи значну збройну силу – Українську повстанську армію.

У відповідь радянська влада розгорнуло масований наступ на повстанські загони. Упродовж кількох повоєнних років уряд УРСР виступив з шістьма зверненнями, пропонуючи повстанцям здати зброю і обіцяючи їм амністію. Проте українське підпілля, не зважаючи на великі втрати, продовжувало боротьбу ще тривалий час.

За офіційними даними, упродовж 1944–1952 рр. у західних областях України репресіям піддано до 500 тис. осіб, у тому числі заарештовано понад 134 тис., вбито більш як 153 тис., вислано за межі УРСР близько 200 тис. осіб.

3. Компартійна влада розгорнула численні агітаційно-пропагандистські акції, спрямовані на розкол, знесилення та дискредитацію українського визвольного руху. Одразу з перших днів вступу Червоної армії на терени активних дій УПА у 1944 р. потужно почав працювати радянський агітаційно-пропагандистський апарат. Моментально на нові місця праці викликалися працівники газет та інших засобів впливу на публічне поле – багатьма фронтами (не в останню чергу й ідеологічним) розгорталася безкомпромісна боротьба із українським націоналізмом. Для такої дискредитації перш за все винайшли означення «українсько-німецькі націоналісти». Такими та подібними пропагандистськими термінами («бандити», «бандпосібники») партійно-державне керівництво УРСР прагнуло посіяти недовіру населення до ОУН та УПА. До процесу дифамації «українського буржуазного націоналізму» (як всередині країни, так і за кордоном) під тиском залучали відомих діячів того часу, зокрема М. Рильського, В. Сосюру, Остапа Вишню, М. Новиченка, М. Возняка, М. Бажана, М. Рудницького, І. Крип'якевича, Ірину Вільде, С. Стефаніка та ін. Працювали тисячі лекторів, пропагандистів, агітаторів.

Найбільш активними публіцистами у боротьбі з «українським буржуазним націоналізмом та уніатством» були Я. Галан, В. Беляєв, Ю. Мельничук, Клим Дмитрук (К. Гальський), С. Даниленко, Т. Мигаль,

Віталій Чередниченко (В. Чернявський) та інші. Серед цієї когорти діячів було немало працівників радянських спецслужб.

4. Преса, радіо, телебачення, кінематограф перебували у повній залежності від партійних структур. Посади керівників редакцій газет, журналів, видавництв, телерадіостанцій займали представники партійних органів. До основної номенклатури обкомів компартії України належали посади начальників обласних управлінь преси та облуправлінь з охорони державних таємниць у пресі, редакторів та заступників редакторів обласних та районних газет, відповідальних секретарів, зав. відділами пропаганди та агітації, зав. відділами партійного життя газет.

Працівники, яких призначали на номенклатурні посади, попередньо проходили співбесіду з першими посадовцями відповідних партійних комітетів, їхню політичну надійність перевіряли та підтверджували органи держбезпеки.

В агітаційно-пропагандистській роботі проти самостійницького руху владний режим широко використовував не тільки газети, але й радіо та телебачення. На початку 1960-х років лише в західних областях УРСР виходило 62 обласні, міські, міжрайонні та районні газети. Їхній разовий тираж сягав 1 млн 59 тис. примірників. Десять газетних і книжкових видавництв щорічно випускали майже 800 назв книг і брошур тиражем близько 5 млн примірників. На території західного регіону працювало два радіокомітети (Львівський і Закарпатський), п'ять обласних редакцій радіомовлення, п'ять радіостанцій. Діяло 2 телецентри з програмними студіями і 453 радіовузли.

5. Стандартними та перманентно повторюваними були й головні закиди на адресу сил спротиву радянському режимові. Описуючи зародження збройних сил українських незалежників виключно як задум і дію німецьких спецслужб, автори комуністичної доби повністю відкидали будь-яку суб'єктність визвольного руху. Для такої дискредитації перш за все винайшли означення «українсько-німецькі націоналісти». Подібними пропагандистськими означеннями («бандити», «бандпосібники») партійно-державне керівництво УРСР прагнуло посіяти недовіру населення до ОУН та УПА. Ще більш

ілюстративним було таке ж всеохопне змальовування бійців антирадянського партизанського руху, як нечисленної і, звісно, позбавленої будь-якого суттєвого впливу на населення, групи чи структури криміналізованого характеру. Та справа в тім, що у самих же радянських пропагандистських працях (навіть не беручи до уваги більш виважені в оцінках відомчі видання силових структур), або й документальних кінохроніках подекуди зринали такі факти та цифри, котрі прямо чи опосередковано вказували на реальні військові характеристики, можливості УПА – й вони, по суті, всі ці обвинувальні та безпідставні потуги нівелювали до самих підвалин.

Інтерпретували радянські пропагандистські джерела й таку ключову в плані ідеологічного зіткнення теми, як незалежність, суверенітет України, що була чіткою та стратегічно кінцевою метою зусібч критикованих націоналістів. І найважливішим моментом цього відображення було те, що радянська інформаційна машина так і не наважилась прямо відкидати саме формулювання, поняття незалежності для України. Воно всіляко висміювалося, пересмикувалося, нівелювалося, та все ж – ніколи не стверджувалося, що Україна взагалі не прагнула, чи не може мати незалежності в принципі. Під час коментування закликів українських націоналістів ці ж прями дефініції вживалися, таке право демонстративно визнавалося. Однак тією державністю, за безальтернативним твердженням, могла бути, звісно ж, лишень державність радянська. Також поспішно й розпливчасто намагаючись підважити це надто просте й зрозуміле (а отже – небезпечне) гасло/мету самостійників, завуальювали його найчастіше «поверненням панів та капіталістів», окреслюючи політичну незалежність зворотнім – залежністю.

6. У 1946 р. ліквідовано Греко-католицьку церкву в Галичині, у 1949 р. – у Закарпатті. Відбулися арешти церковних ієрархів. Радянська тактика терору змушувала багатьох священиків переходити у православ'я. Тих, хто відмовлявся, усували з парафій і, як правило, висилали до Сибіру. Однак режиму не вдалося повністю припинити діяльності Греко-католицької церкви. Безперервний потік радянської пропаганди проти неї свідчив про те, що навіть

у своєму підпільному статусі вона десятиліттями непокоїла атеїстичну владу. Торкався він також і Української автокефальної православної церкви. Описи «зрадницької» діяльності цих церков (переважно під час війни), розгорталися часто паралельно або переплетено. Головним лейтмотивом закидів була співпраця їх священнослужителів із німецькою окупаційною владою та українським націоналістичним рухом. При чому поряд із цими закидами робилися й такі ж обширні заглиблення в столітню історію, де унія і все, що з нею було пов'язане, незмінно ілюструвалося, як «зрада» українського народу.

7. За своїми специфічними сценаріями відбувалися й пропагандистсько-інформаційні заходи проти ненасильницького визвольного руху (котрий оформився у 1960-х рр.) під час та у контексті протистояння із ним самим. Тут уже відомі творці пропагандистських праць із числа офіцерів КДБ виступали одночасно й у ролі тих, хто веде ідеологічний наступ на незгодних, допитуючи останніх безпосередньо з крісла слідчого. А дехто з них мимоволі став автором терміну, яким згодом довгий час окреслювали усе широке середовище незгодних із режимом – «організація без організації».

Для інформаційного задушення будь-якого осмисленого інакодумства методи звичайного залякування стали далеко не єдиними. Йшло у хід практично все – від публічних звинувачень у крадіжках до таких же звинувачень у згвалтуванні, чи зберіганні/перевезенні наркотиків (після того, як ці наркотики були правоохоронцями або спецслужбами підкинуті). Чи не повсюдним було використання і різноманітних технічних засобів підслуховування, для використання записаного матеріалу з тією ж дискредитаційною метою. Серед кампаній протистояння на друкованих сторінках радянською владою широко використовувалися наспіх складені за вказівкою «зверху» праці (іноді – під вигаданими прізвищами), котрі цілеспрямовано розповсюджувалися на противагу роботам «вільнодумців».

Спроби влади силовими та пропагандистськими методами зупинити та скомпрометувати його учасників не дали бажаних результатів, навпаки, у 70-80-х роках надали йому певною мірою більш радикального характеру. На фоні

свої показної потужності владна машина часто виявлялася безпорадною у гонитві за повною нейтралізацією вільного слова навіть усередині країни, зважаючи хоча б на обсяги самвидаву, що таки потрапляли до демократичних країн, і вже звідки по радянській імперії завдавалися потужні та дошкульні інформаційні удари.

8. Збірний образ націоналістів був конструйований і розповсюджуваний у формі дуже стійких висловів та словосполучень, часто із застосуванням великої кількості художніх засобів. Ними прагнули охарактеризувати й окреслити практично все, що було пов'язане із визвольним рухом українців – символи, стратегічні цілі, біографії чільних діячів, перебіг протистояння із радянською владою, та навіть банальний зовнішній вигляд та манеру поведінки бійців УПА (як правило, недолугі, або ж страхітливі). Звичайно ж, абсолютно протилежним – показово агіографічним – було зображення радянських партизан, солдатів, офіцерів, а також різних представників радянської влади на місцях. Хоча й ці яскраві описи для змалювання образів сторін протиборства теж не обходилися без відвертих та помітних двозначностей у пропаганді як друкованого, так і візуального характеру.

9. Зворотною стороною описаного вище були процеси сприйняття тодішніми жителями УРСР цих пропагандистських даних та смислів, що у таких формах нав'язувалися. Коло осіб, чії свідчення стали суттєвими джерелами у цьому питанні, було дуже широким. Воно поєднувало собою як постійних жителів, так і людей, котрі могли перебувати на території республіки лише певний час. Ними могли бути як найвищі на той час представники влади, солдати й офіцери радянської армії, силових структур, бійці партизанських формувань, лектори чи пропагандисти, особи, за якими закріпилася назва «дисиденти», так і звичайні громадяни – без огляду на те, із якого регіону походили, чи де проживали. І їхні розповіді (абсолютно різні за наголосами та відображенням найбільш пам'ятних моментів) свідчать радше про достатню обмеженість впливу саме радянської пропаганди, ніж про її всеосяжність. Навіть дані від безпосередніх противників УПА на полі бою помітно

дисонували із вкрай однобокими пресою, чи публіцистикою, відзначаючись більш об'єктивним сприйняттям реальності (незалежно від того, були вони зафіксовані ще у 1940-х роках, чи кількома десятиліттями пізніше).

У багатьох моментах помітно, що люди просто-напросто розмежовували образ, нав'язуваний власне пропагандою, та більш об'ємне окреслення «бандерівця», чи «націоналіста», котре вони намагалися скласти об'єктивно для себе. Це були, вочевидь, два різні образи. Відтак, пропагандистський образ націоналіста часто міг сприйматися досить-таки відсторонено, навіть в умовах радянської дійсності. Жителі ж, які альтернативними даними не володіли, цілком очікувано сходилися на твердженні «як нам говорили, так у цілому ми й думали», хоча за мірою знайомства із якимись фактами зізнавалися, що й погляди їх зазнавали змін.

Що ж стосується ставлення конкретно до політв'язнів 1960–1980-х років, то переважно респонденти зазначали, що слабо орієнтувалися у їх діяльності, оскільки інформації про це було, назагал, мало. Проте ті, що були обізнані хоча б із загальними фактами ще у радянський час, зізнавалися, що оцінювали їх особистості та опозиційну діяльність позитивно – тому пропаганда влади у цьому плані ідентифікувалася опитаними, як джерело вельми неправдиве.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Неопубліковані джерела архівних фондів

Центральний державний архів громадських об'єднань України

1. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України.
1917–1991 рр.

Оп. 16.

Спр. 56 (10 січня 1945 – 28 лютого 1945). Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про посилення боротьби з українським національно-визвольним рухом, проведення реєстрації населення у західних областях УРСР; затвердження кошторису витрат комісії ЦК КП(б)У по розформуванню УШПР; розміщення штабу, управлінь і фронтових частин ППО Південно-Західного фронту, надання допомоги суднобудівним заводам у м. Миколаєві, закритий лист секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова секретарям обкомів і райкомів КП(б)У, начальникам обласних управлінь НКВС і НКДБ західних областей УРСР; заходи по забезпеченню виробництва боєприпасів та елементів до них; організацію відділу реактивного руху і реактивних снарядів при Інституті енергетики АН УРСР; покращення якості роботи VII відділу НКДБ УРСР; друк книг іноземною мовою у друкарнях м. Львова та матеріали до них. «Окрема папка». 159+1 арк.

2. Ф. 1.

Оп. 16.

Спр. 60 (14.01. 1946 – 21.12.1946). Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про підготовку до виборів у Верховну Раду СРСР в Станіславській та Львівській областях, їх результати, посилення боротьби з українськими націоналістами у зв'язку з виборами; заяву голови Подгаєцького райвиконкому Тернопільської області Рибальченко щодо порушення законності окремими військовими частинами, організацію спецлабораторії при Інституті математики АН УРСР; підбір та виховання кадрів з місцевого населення в органах МВС УРСР Рівненської, Станіславської та Тернопільської областей; виконання плану спеціальних геолого-пошукових та розвідувальних робіт на території УРСР у

1946 р.; відрядження спеціалістів в радянські зони окупації Німеччини, Австрії та Угорщини; незаконні дії керівника МВС Закарпатської області П. К. Супруненка; стан боротьби з рештками українських націоналістів в західних областях УРСР та матеріали до них. «Окрема папка». 193+1 арк.

3. Ф. 1.

Оп. 24.

Спр. 5141 (10 лютого – 7 жовтня 1960). Справки отделов ЦК КП України, письма обкомов КП України и других организаций – об антисоветских проявлениях и борьбе с ними. 132 арк.

Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО).

4. Ф. П-3. Львівський обком Компартії України.

Оп. 2.

Спр. 90. Стенограмма областного совещания начальников РО МГБ и МВД, начальников погранотрядов и внутренних войск МВД по вопросу усиления борьбы с остатками банд и подполья ОУН. 16 апреля 1947 г. 86 арк.

Центральний державний кінофотофоноархів ім. Г. С. Пшеничного.

5. Одиниця обліку (далі – од. обліку) 5492, «Радянська Україна», кіножурнал, 1 частина, 1974 р.

6. Од. обліку 590, «Радянська Україна», № 7, 1948 р.

7. Од. обліку 3878, «Суд продовжується», кіносюжет, 3 частини, 1967 р.

8. Од. обліку 3352, «Суд над оунівцями», Збірник кіносюжетів, 1 частина, 1960 р.

9. Од. обліку 9429, «Фальшивый нимб», кінофільм, 1982 р.

10. Од. обліку 4992, «Упирі», кінофільм, 2 частини, 1971 р.

11. Од. обліку 6969, «Нехай згорить і слід ваш у вогні», кінофільм, 1978 р.

12. Од. обліку 5539, «Вбивця відомий», кінофільм, 6 частин, 1972 р.

13. Од. обліку 8073, «Хто ви, містер Климчук?», кінофільм, 2 частини, 1978 р.

14. Од. обліку 3960, «Похорони (перепоховання) замордованих партизан», кіносюжет, 1960 р.

15. М-11268–11269, од. обліку 25193, Прес-конференція для радянських журналістів з питань антирадянської діяльності українських буржуазних націоналістів. Виступають: Шибик М. О., Кухтяк М. Є., 1983 р.

16. М-11938–11942, од. обліку 27302, Прес-конференція працівників Міністерства закордонних справ УРСР та КДБ УРСР, на якій було повідомлено про зрив антирадянської акції представників українських буржуазних націоналістичних угруповань. Виступають: Чорний В. Л., Висоцький К. Н., Панчишин С. Г., Іванченко Ю. А., 1988 р.

17. М-10520, од. обліку 23585, Відкриття меморіалу в селі Кортеліси Ратнівського району Волинської області, 1980 р.

18. Од. обліку 11800, «На одній землі», фільм, 1993 р.

19. Од. обліку 8452, «Горькое эхо», кінофільм, 1979 р.

20. Од. обліку 6293, «Ярослав Галан», кінофільм, 1975 р.

Державний архів СБ України

21. Ф. 13.

Спр. 372. Т. 47. Сборник документов о структуре и характере антисоветской деятельности «Организации украинских националистов – ОУН» и «Украинской повстанческой армии – УПА»; о методах и приемах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооруженных банд УПА на территории республики в период 1943–1954 гг. (в 98-ми томах). 19 арк.

Усні джерела

22. Інтерв'ю із Василем Захаровичем (не побажав вказувати прізвища та додаткових даних). Записав Т. Ковалевич у м. Черкасах 5 серпня 2012 року // Власний архів автора.

23. Інтерв'ю із Жироховим М. О. Записав Т. Ковалевич 28 липня 2016 року // Власний архів автора.

24. Інтерв'ю із Заїкою О. С., 1938 р. н. Записав Т. Ковалевич у м. Хоролі 11 серпня 2014 року // Власний архів автора.
25. Інтерв'ю із Іващенко В. В., 1948 р. н. Записав Т. Ковалевич у м. Хоролі 11 серпня 2014 року // Власний архів автора.
26. Інтерв'ю із Кавун О. П., 1953 р. н. Записав Т. Ковалевич у м. Києві 17 серпня 2014 року // Власний архів автора.
27. Інтерв'ю із Курівчак М. В., 1939 р. н. Записав Т. Ковалевич у с. Зимна Вода 16 квітня 2015 року // Власний архів автора.
28. Інтерв'ю із Садковою К. М., 1949 р. н. Записав Т. Ковалевич у м. Києві 10 серпня 2014 року // Власний архів автора.
29. Інтерв'ю із Сиченко О. К., 1932 р. н. Записав Т. Ковалевич у м. Києві 7 серпня 2014 року // Власний архів автора.
30. Інтерв'ю із Яровою Г. І., 1952 р. н. Записав Т. Ковалевич у м. Києві 8 серпня 2014 року // Власний архів автора.

2. Опубліковані джерела

Збірники документів

31. «Грім». Полковник УПА Микола Твердохліб: Спогади і матеріали / Упор. Р. Грицьків. – Торонто; Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2008. – 128 с.
32. Документи до Дня державного прапора з архіву СБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу:
http://avr.org.ua/index.php/ROZDILY_RES?idUpCat=1007
33. Іноземці про українських політв'язнів: Спогади / Упор. Олена Голуб; передм. Євгена Сверстюка. – Київ: Смолоскип, 2013. – 736 с.
34. Культурне життя в Україні. Західні землі. Т. 1. 1939 – 1953 / Упор. Галайчак Т., Луцький О., Микитів Б., Сливка Ю. – Київ: Наукова думка, 1995. – 748 с.
35. Літопис УПА. Нова серія. Київ; Торонто: Видавництво «Літопису УПА». – Т. 3. – 2001. – 650 с.

36. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.). – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 480 с.
37. Народне господарство Дрогобицької області. Статистичний збірник. – Дрогобич: Дрогобицьке обласне видавництво, 1958. – 159 с.
38. Народне господарство УРСР. Статистичний щорічник. 1957 рік. – Київ: Державне статистичне видавництво, 1958. – 264 с.
39. «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. Збірник документів. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2010. – 594 с.
40. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960 –1990): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко. Київ: Смолоскип, 2013. – 736 с.: іл.
41. Правда про унію. Документи і матеріали. / Ред. колегія: Маланчук В. Ю., Олексюк М. М., Сливка Ю. Ю. – Львів: Каменярь, 1968. – 422 с.
42. Протистояння. Звернення, заяви, листи громадських політичних партій, громадян України до Комісій з вивчення діяльності ОУН-УПА 1996–1998 рр. (Упорядник, автор передмови Л. Гриневич). Київ, 1999 – 406 с.
43. ОУН-УПА на Сумщині: Т.2. / Автор-упорядник Іванущенко Г. М. – Суми, 2009. – 232 с: іл.
44. Стенограма обласної наради секретарів обкомів КП(б)У, начальників НКВС та НКДБ при Рівненському обкомі КП(б)У з участю першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова // Реабілітовані історією. Рівненська область. Книга перша. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. – С. 148–181.
45. Тарас Мигаль. Життя повне непорозумінь і тихого смутку / Упор. Ірина Мигаль-Монастирська. – Львів: Сполом, 2010. – 328 с.
46. Українська Гельсінкська група 1978–1982. Документи і матеріали / Упор. О. Зінкевич. Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка. – Торонто; Балтимор, 1983. – 998 с.

47. Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з процесів В. Чорновола, М. Масютка, М. Озерного та ін. – Мюнхен: Сучасність, 1970. – 251 с.

48. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Том III / Ред. Гунчак Т., Сольчаник Р. (Бібліотека Прологу і Сучасности). – Мюнхен: Сучасність, 1983. – 381 с.

49. Український правозахисний рух. Документи й матеріали київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод / Упоряд. О. Зінкевич. – Торонто; Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1978. – 477 с.

Історичні та публіцистичні праці радянського періоду

50. Акулов І. Б. Під маскою «класового миру» / І. Акулов. – Київ: Політвидав, 1975. – 136 с.

51. Аксельрод Г. С. Блуждающие тени (Очерки) / Г. Аксельрод. – Алма-Ата: «Казахстан», 1964. – 152 с., ил.

52. Аксельрод Г. С. С крестом и кастетом Очерк / Г. Аксельрод. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1960. – 10 с.

53. Безчестя / Упор. В. М. Чудовський. – Київ, Політвидав України, 1983. – 136 с.

54. Беляєв В. П. Роки і долі. Кіноповісті / В. Беляєв, Ю. Мельничук, Д. Цмокаленко. – Львів, Книжково-журнальне видавництво, 1961. – 240 с.

55. Беляєв В. Під чужими прапорами / В. Беляєв, М. Рудницький. – Київ: Радянський письменник, 1956. – 245 с.

56. Беляєв В. П. Формула отрути / В. Беляєв. – Львів: Каменяр, 1971. – 267 с.

57. Беляєв В. П. Иванна. Киноповесть / В. Беляєв. – Москва: Государственное издательство «Искусство», 1960. – 182 с.

58. Беляєв В. П. Кто тебя предал? Повесть / В. Беляєв. – Москва: Изд. «Детская литература», 1969. – 224 с.

59. Беляев В. П. Ночные птицы. Памфлеты / В. Беляев. – Москва: Издательство политической литературы, 1965. – 184 с. с илл.
60. Беляев В. П. Я обвиняю! / В. Беляев. – Москва: Издательство политической литературы, 1978. – 160 с.
61. Беляев В. П. Я обвиняю! Изд. второе, дополненное / В. Беляев. – Москва: Издательство политической литературы, 1984. – 224 с.
62. Беляев В. П. Ярослав Галан. Жизнь замечательных людей. Серия биографий. Выпуск 9 (497) / В. Беляев, А. Елкин. – Москва: Изд. ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1971. – 239 с.
63. Букович Д. М. Павутиння омани / Д. Букович. – Ужгород: Карпати, 1974. – 128 с.
64. Вальо М. А. Ярослав Галан (1902–1949) До 80-річчя з дня народження: Бібліографічний покажчик / М. Вальо. – Львів, 1982. – 354 с.
65. Варварцев М. М. Буржуазне «українознавство» – зняряддя ідеологічних диверсій імперіалізму / М. Варварцев. – Київ: Наукова думка, 1976. – 188 с.
66. Варварцев Н. Н. Национализм в обличье советологии (Критика современной буржуазной историографии Украины) / Н. Варварцев. – Киев: Наук. думка, 1984. – 262 с.
67. Гай Ю. І. З ким і проти кого: Ганебний шлях петлюрівщини та її «спадкоємців» / Ю. Гай. – Київ: Молодь, 1980. – 224 с.
68. Галан Я. О. Ватикан без маски. Памфлеты. (Послесловие В. Беляева) / Я. Галан. – Москва: Литературная газета, 1952. – 144 с.
69. Галан Я. О. Їх обличчя. Збірка нарисів / Я. Галан. – Львів: Вільна Україна, 1948. – 108 с.
70. Галан Я. О. Лицарі чорної руки. Памфлети / Я. Галан. – Львів: Каменяр, 1974. – 83 с.
71. Галан Я. О. Люди без батьківщини. Памфлети / Я. Галан. – Київ: Держлітвидав УРСР, 1958. – 39 с. з іл.

72. Галан Я. О. На службі у сатани / Я. Галан. – Київ: Держлітвидав, 1957. – 152 с. з іл.
73. Галан Я. О. Отець тьми і присні. Памфлети / Я. Галан. – Київ: Радянський письменник, 1950. – 82 с.
74. Галан Я. О. Ох! Памфлети. Вступна стаття: Петро Довгалюк. У бойовому строю / Я. Галан. – Київ: Дніпро, 1968. – 55 с.
75. Галан Я. О. Присмерк чужих богів. Памфлети. Вступна стаття «Боець переднього краю» Володимира Беляєва / Я. Галан. – Львів: Вільна Україна, 1950. – 167 с.
76. Галан Я. О. Упирі / Я. Галан. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1953. – 52 с. з іл.
77. Галан Я. О. Годі! З історії реакційної діяльності уніатської церкви – агентури Ватикана – в Закарпатті і боротьба закарпатських українців за національне визволення / Я. Галан, І. Семенюк – Київ: Держполітвидав УРСР, 1950. – 47 с.
78. Галан Я. А. Свет с востока. (Вступительная стаття: В. Беляев, «Путь борца», с. 3–36) / Я. Галан. – Москва: Мол. Гвардия, 1954 – 432 с.
79. Гамольський Л. В. Генеалогія запроданства: Памфлети / Л. Гамольський. – Дніпропетровськ: Промінь, 1978. – 165 с.
80. Гамольський Л. В. Тризуб і «зірка» Давида. Вид. 2-е, доп. / Л. Гамольський. – Дніпропетровськ: Промінь, 1977. – 222 с.
81. Герасименко С. Г. Вирок виносить народ. (Про антинародну діяльність націоналістичних банд та оунівського підпілля в зах. областях України в роки другої світової війни та після її закінчення) / С. Герасименко, Л. Грицьків. – Київ: Політвидав України, 1970. – 142 с.
82. Горелов М. Є. Екстремісти: Український буржуазний націоналізм на послугах імперіалістичної реакції / М. Горелов, Є. Камінський. – Львів: Каменяр, 1987 – 136 с.

83. Горелов М. Є. Криза організацій українського буржуазного націоналізму на сучасному етапі / М. Горелов. – Київ: Наукова думка, 1985 – 133 с.
84. Грошев И. И. Борьба ленинской партии против национализма за интернационализм / И. Грошев, Н. Кебадзе. – Москва: Политиздат, 1982. – 256 с.
85. Грошев И. И. Критика буржуазной фальсификации национальной политики КПСС / И. Грошев, О. Чеченкина. – Москва: Мысль, 1974. – 238 с.
86. Давиденко В. А. Святенник з абвергрупи 209 / В. Давиденко. – Київ: Політвидав, 1979. – 127 с.
87. Давиденко В. А. «Українська повстанча армія»: Шлях ганьби і злочинів / В. Давиденко. – Київ: Товариство «Знання» УРСР, 1989. – 48 с.
88. Даниленко С. Т. Дорогою ганьби і зради / С. Даниленко. – Київ: Наукова думка, 1972. – 339 с.
89. Даниленко С. Т. Лакизи імперіалізму (Про діяльність уніатських верховодів за рубежем) / С. Даниленко. – Київ: Товариство «Знання» УРСР, 1974 – 62 с.
90. Даниленко С. Т. Униаты (Авториз. пер. с укр. А. Андреева) / С. Даниленко. – Москва, Политиздат, 1972. – 223 с.
91. Дмитрук К. Безбатченки. Правда про участь буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР / Клим Дмитрук. – Львів: Каменярь, 1972. – 223 с.
92. Дмитрук К. Безбатченки. Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР / Клим Дмитрук. – Львів: Каменярь, 1974. – 238 с. з іл.
93. Дмитрук К. Безбатченки: Документально-публіцистичний нарис. 3-тє вид., доп. / Клим Дмитрук. – Київ: Дніпро, 1980. – 317 с.
94. Дмитрук К. Жовто-блакитні банкроти. Документальні нариси, памфлети, публіцистичні статті / Клим Дмитрук. – Київ: Дніпро, 1982. – 399 с.

95. Дмитрук К. Кому служили й служать зрадники з так званої автокефалії / Клим Дмитрук. – Київ: Знання, 1977. – 46 с.

96. Дмитрук К. Під штандартами реакції і фашизму. Крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков / Клим Дмитрук. – Київ: Наукова думка, 1976. – 382 с.

97. Дмитрук К. Приречені: Буржуазно-націоналістичні та уніатські провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції / Клим Дмитрук. – Львів: Каменяр, 1981. – 327 с.

98. Дмитрук К. Свастика на сутанах / Клим Дмитрук. – Київ: Політвидав України, 1973. – 343 с. з іл.

99. Дмитрук К. Свастика на сутанах / Клим Дмитрук. – Москва: Изд. полит. литер., 1976. – 190 с.

100. Дмитрук К. С крестом и трезубцем / Клим Дмитрук. – Москва: Политиздат, 1979. – 224 с.

101. Дмитрук К. Униатские крестоносцы: вчера и сегодня (Греко-католическая церковь на землях Украины и Белоруссии) / Клим Дмитрук. – Москва: Политиздат, 1988. – 381 с.

102. Добрецова В. В. Націоналізм і релігія на службі антикомунізму (Про контрревол. діяльність буржуазно-націоналістичних і клерикальних організацій на західноукраїнських землях у 20–30-х роках) / В. Добрецова. – Львів: Вища школа, 1976. – 204 с.

103. Добридень, рідна земле / Упор. Т. Мигаль. – Львів: Каменяр, 1974. – 174 с.

104. Добричев В. П. У тіні святого Юра / В. Добричев. – Львів: Каменяр, 1970. – 212 с.

105. Дозорные границы / Составители: М. В. Плотников, В. Ф. Ходанович. – Минск: Беларусь, 1983. – 160 с., ил.

106. Дозорные западных рубежей / В. А. Козлов, И. А. Куроленко, Э. Д. Брагин, Н. Д. Боровков. Документальные очерки по истории войск

Краснознаменного Западного пограничного округа. – Киев: Издательство политической литературы Украины, 1972. – 443 с.

107. Дозорные западных рубежей. – Киев: Издательство политической литературы Украины, 1984. Изд. второе, переработанное и дополненное. – 329 с. 20 л. ил.

108. Дудикевич Б. Українські буржуазні націоналісти – найманці міжнародних імперіалістів / Б. Дудикевич, Я. Вітошинський. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1952. – 58 с.

109. Євдокименко В. Ю. Націоналізм і нації / В. Євдокименко, В. Ігнатов. – Київ: Наукова думка, 1981. – 207 с.

110. Євдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму / В. Євдокименко. – Київ: Наукова думка, 1967. – 272 с.

111. Євдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. Вид. 2-е / В. Євдокименко. – Київ: Наукова думка, 1968. – 293 с.

112. Замлинський В. ОУН: історія запроданства / В. Замлинський. – Київ: Товариство «Україна», 1978. – 48 с.

113. Замлинський В. О. Ми порвали релігійні тенета / В. Замлинський, Г. Петровський, М. Царенко. – Львів, 1963. – 68 с.

114. Здоровега В. Допомога від Дажбога / В. Здоровега // Пост імені Ярослава Галана. Кн. 1. – Львів, Каменярь, 1967. – С. 195–198.

115. Іваненко В. І. На задвірках історії (Про антинародну, антирадянську діяльність закордонних організацій українських буржуазних націоналістів) / В. Іваненко. – Київ: Політвидав України, 1969. – 71 с.

116. Камінський Є. Є., «З Пенсільванія авеню з любов'ю». Американська імперіалістична пропаганда в «хрестовому поході» антикомунізму / Є. Камінський. – Сімферополь: Таврія, 1985. – 128 с.

117. Камінський Є. Є. Командос «психологічної війни» / Є. Камінський, М. Горелов, Т. Клименко. – Львів: Каменярь, 1988. – 111 с.

118. Камінський Є. Є. Український буржуазний націоналізм в психологічній війні американського імперіалізму / Є. Камінський. – Київ: Наукова думка, 1983. – 138 с.
119. Карпов П. К.У кублі зрадників: Документальний нарис / П. Карпов, В. Степовий. – Харків: Прапор, 1977. – 56 с.
120. Ковальчук П. Антисемітська діяльність українських націоналістів / П. Ковальчук. – Київ: Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном, 1965. – 39 с.
121. Королевич Я. О. Катастрофа на злеті: Памфлети (про антирадянську діяльність українських буржуазних націоналістів на Заході) / Я. Королевич. – Київ: Дніпро, 1989. – 194 с.
122. Королевич Я. О. На екзильному заїзді / Я. Королевич. – Київ: Товариство «Україна», 1980. – 48 с.
123. Королевич Я. О. «Самостійники» на продаж / Я. Королевич. – Київ: Політвидав України, 1985. – 86 с.
124. Кравченко В. О. Прокляті народом: Буржуазні націоналісти – прислужники світової реакції / В. Кравченко. – Харків: Прапор, 1979. – 77 с.
125. Кравченко В. А. В масках и без масок / В. Кравченко. – Харьков: Прапор, 1983. – 111 с.
126. Куманев Г. А. Чекисты стояли насмерть / Г. Куманев, А. Чайковский. – Киев: Политиздат Украины, 1986. – 237 с., 4 л. ил.
127. Левченко О. С. Диверсія без динаміту / О. Левченко. – Львів: Каменяр, 1981. – 88 с.
128. Левченко О. На істеричній ноті антирадянізму / О. Левченко. – Львів: Каменяр, 1986. – 63 с.
129. Левченко О. «Китайська карта» українських націоналістів / О. Левченко // Пост імені Ярослава Галана. Кн. 4. – Львів: Каменяр, 1975. – С. 185–192.

130. Лихолат А. В. Национализм – враг трудящихся. Анализ исторического опыта борьбы против национализма / А. Лихолат. – Москва: Мысль, 1986. – 350 с.
131. Мазанько А.С. Шлях зради і шпигунства / А. Мазанько. – Ужгород: Карпати, 1976. – 80 с.
132. Маланчук Ф. З-під чужого підворіття / Ф. Маланчук. – Київ: Дніпро, 1976. – 168 с.
133. Маланчук Ф. Їх ремесло – зрада. Публіцистичні нариси / Ф. Маланчук. – Львів: Каменярь, 1978. – 128 с.
134. Маланчук Ф. Націоналістичні нулі. Памфлети і фейлетони / Ф. Маланчук. – Львів: Каменярь, 1972. – 79 с.
135. Маланчук Ф. Приречені. Публіцистичні нариси, памфлети і фейлетони / Ф. Маланчук. – Львів: Каменярь, 1974. – 176 с.
136. Маланчук Ф. Харакірі пана Силенка / Ф. Маланчук. – Пост імені Ярослава Галана. Кн. 4. – Львів: Каменярь, 1975. – С. 65–70.
137. Мануїльський Д. З. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини (Доповідь 6-го січня 1945 року на нараді учителів західних областей України) / Д. Мануїльський. – Київ: Українське державне видавництво, 1945. – 24 с.
138. Мануїльський Д. З. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини (Доповідь 6-го січня 1945 року на нараді учителів західних областей України) / Д. Мануїльський. – Київ: Українське державне видавництво, 1946. – 24 с.
139. Масловський В. І. Дорога в безодню / В. Масловський. – Львів: Каменярь, 1978. – 208 с.
140. Масловський В. І. Зброя Ярослава Галана / В. Масловський. – Львів: Каменярь, 1982. – 143 с.
141. Масловский В. И. В борьбе с врагами социализма: Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных

областях України 1939–1950 / В. Масловский. – Львов: Вища школа, 1984. – 187 с.

142. Матвієйко М. В. Чорні справи ЗЧ ОУН / М. Матвієйко. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1962. – 71 с.

143. Мельничук Ю. С. Вибране. Памфлети, статті, літературні портрети / Ю. Мельничук. – Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1965. – 452 с.

144. Мельничук Ю. С. Вирване серце / Ю. Мельничук. – Київ: Видавн. ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1966. – 158 с.

145. Мельничук Ю. С. Коли кров холоне в жилах / Ю. Мельничук. – Київ: Радянський письменник, 1960. – 167 с.

146. Мельничук Ю. С. Обличчя божого воїнства. Памфлети, гуморески. Київ: Видавн. ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1960. – 126 с.

147. Мельничук Ю. С. Оказії з попами. Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1961. – 56 с.

148. Мельничук Ю. С. Папи родяться в комині. Памфлет / Ю. Мельничук. – Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1960. – 62 с.

149. Мельничук Ю. С. Під чужим порогом / Ю. Мельничук. – Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1974. – 240 с.

150. Мельничук Ю. С. Плем'я упирів. Нариси. Памфлети. Фейлетони / Ю. Мельничук. – Київ: Радянський письменник, 1963. – 354 с.

151. Мельничук Ю. С. Поріддя Іуди. Памфлети / Ю. Мельничук. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1959. – 96 с.

152. Мельничук Ю. С. Продай-душі / Ю. Мельничук. – Львів: Каменярь, 1967. – 172 с.

153. Мельничук Ю. С. Слуги жовтого диявола / Ю. Мельничук. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1957. – 96 с.

154. Мельничук Ю. С. Уолл-стрітівський шарманщик / Ю. Мельничук. – Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1958. – 39 с.

155. Мельничук Ю. С. Ярослав Галан. Життя, революційна і літературна діяльність / Ю. Мельничук. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1953. – 179 с.
156. Мельничук Ю. Відповідь наклепникам / Ю. Мельничук, В. Маланчук – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1956. – 19 с.
157. Мигаль Т. С. АБН – Асамблея блазнів націоналістичних (памфлет) / Т. Мигаль. – Київ: товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном, 1967. – 21 с.
158. Мигаль Т. С. Живим і мертвим. Памфлети, статті, фейлетони / Т. Мигаль. – Львів: Каменяр, 1967. – 207 с.
159. Мигаль Т. С. Знайде їх правда-мста / Т. Мигаль. – Львів: Каменяр, 1972. – 230 с.
160. Мигаль Т. С. З-під ганебного стовпа. Памфлети, фейлетони, статті / Т. Мигаль. – Київ: Дніпро, 1974. – 182 с.
161. Мигаль Т. С. На розпутьях велелюдних / Т. Мигаль. – Київ: Дніпро, 1982. – 335 с.
162. Мигаль Т. С. Страх перед правдою. Памфлети / Т. Мигаль. – Львів: Каменяр, 1978. – 136 с.
163. Мигович И. И. Клерикальный национализм на службе антисоветизма / И. Мигович . – Москва: Изд. «Знание», 1987. – 64 с.
164. Мигович И. И. Преступный альянс. О союзе униатской церкви и украинского буржуазного национализма / И. Мигович . – Москва: Политиздат, 1985. – 190 с.
165. Мигович І. І. Реакційна суть клерикального націоналізму / І. Мигович . – Київ: Політвидав України, 1984. – 293 с.
166. Мигович І. І. Уніатська церква і український буржуазний націоналізм / І. Мигович . – Київ: Вища школа, 1981. – 142 с.
167. Небесний В. ОУН – ярмарок по продажу шпигунів / В. Небесний, В. Малисевич, Ю. Магур. – Львів, 1962. – 56 с.

168. Омельчук Ю. М. Змова / Ю. Омельчук. – Львів: Каменяр, 1967. – 148 с.
169. Омельчук Ю. М. Недолюдки / Ю. Омельчук. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1963. – 152 с.
170. Петляков П. А. Уніатська церква – ідейний ворог трудящих. Критика ідеології і політики клерикального антикомунізму / П. Петляков. – Львів: Вища школа, 1976. – 156 с.
171. Петляков П. А. Униатская церковь – орудие антикоммунизма и антисоветизма / П. Петляков. – Львов: «Вища школа», 1982. – 168 с.
172. Петляков П. А. Хто і чому домагався унії? / П. Петляков. – Київ: Т-во «Знання» УРСР – 1989. – 16 с.
173. Правду не здолати / За ред. М. К. Івасюти. – Львів: Каменяр, 1974. – 278 с.
174. Поліщук О. О. Реакційна сутність концепції держави в ідеології українського буржуазного націоналізму / Поліщук О. – Київ: Вища школа, 1981. – 160 с.
175. Поліщук О. О. Український буржуазний націоналізм і його «теорія» держави. – Київ: Вища школа, 1986. – 160 с.
176. Пост імені Ярослава Галана. Книга друга / Упорядкував Б. Василевич. – Львів: Каменяр, 1971. – 248 с.
177. Ржезач Т. Разыскиваются... / Т. Ржезач, В. Цуркан. – Москва: Прогресс, 1988. – 328 с.
178. Ржезач Т. Розшукуються... / Т. Ржезач, В. Цуркан. – Київ: Політвидав, 1989. Переклад на українську мову за вид. 1988 р. – 234 с.
179. Римаренко Ю. И. Антикоммунистический альянс: (критика идеологических и социально-политических доктрин международного сионизма и украинского буржуазного национализма / Ю. Римаренко. – Киев: Наукова думка, 1981. – 214 с.
180. Римаренко Ю. І., Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації / Ю. Римаренко. – Київ: Наукова думка, 1974. – 383 с.

181. Римаренко Ю. И. Буржуазный национализм и клерикализм / Ю. Римаренко. – Киев: Политиздат Украины, 1986. – 140 с.

182. Римаренко Ю. І. Жовто-блакитний «месія» (Про шовіністичну й расистську сутність українського буржуазного націоналізму) / Ю. Римаренко. – Київ, 1969. – 48 с.

183. Римаренко Ю. І. З ким і проти кого (Про реакційну сутність українських буржуазних націоналістів) / Ю. Римаренко. – Київ: Дніпро, 1983. – 348 с.

184. Римаренко Ю. І. На службі у світової реакції. Про антинародну суть українського буржуазного націоналізму / Ю. Римаренко. – Київ: Товариство «Знання» Української РСР, 1968. – 48 с.

185. Римаренко Ю. И. По следам «снежного человека» (О причинах национализма в СССР) / Ю. Римаренко. – Москва: Молодая гвардия, 1989. – 240 с.

186. Римаренко Ю. І. Український буржуазний націоналізм – ворог інтернаціонального єднання трудящих / Ю. Римаренко. – Київ: Наукова думка, 1970. – 160 с.

187. Римаренко Ю. І. XXVI з'їзд КПРС про необхідність посилення боротьби проти проявів шовінізму і націоналізму / Ю. Римаренко. – Київ, Товариство «Знання» УРСР. – 1982 р. – 48 с.

188. Римаренко Ю. І. Антипод інтернаціоналізму: Причини націоналістичних проявів і шляхи їх подолання / Ю. Римаренко., Ю. Вилков – Київ: Знання УРСР, 1988. – 47 с.

189. Римаренко Ю. І. Змова приречених (Спілкування українських буржуазних націоналістів та сіоністів) / Ю. Римаренко, М. Панчук – Київ: Товариство «Знання» УРСР, 1975. – 62 с.

190. Росович В. З хрестом чи з ножем? / Володимир Росович. – Львів: Вільна Україна, 1945. – 9 с.

191. Росович В. Що таке унія / Володимир Росович. – Львів: Вільна Україна, 1946. – 44 с.

192. Руднев В. В. Українські буржуазні націоналісти – агентура міжнародної реакції / В. Руднев. – Київ: Держполітвидав УРСР, 1955. – 216 с.
193. Русин П. В. Зловісний союз хреста і тризуба / П. Русин. – Київ, 1970. – 32 с.
194. Санцевич А. В. Українська радянська історіографія (1945–1982) / А. Санцевич. – Київ: Вища школа, 1984. – 142 с.
195. Симоненко Р. Г. На утриманні реакції / Р. Симоненко. – Київ: Політвидав України, 1977. – 142 с.
196. Сливка Ю. Ю. Реакційна роль унії в історії українського народу / Ю. Сливка. – Київ, 1967. – 48 с.
197. Сливка Ю. Ю. Союз хреста і капіталу (Про боротьбу українського народу проти католицької експансії) / Ю. Сливка. – Львов: Каменярь, 1970. – 176 с.
198. Терлиця М. Націоналістичні скорпіони (Про діяльність українських буржуазних націоналістів за кордоном. Передмова Ю. Смолича) / М. Терлиця. – Київ: Радянський письменник, 1963. – 207 с.
199. Терлиця М. Правнуки погані. Українські націоналісти в Канаді (Вступна стаття Ю. Смолича) / М. Терлиця. – Київ: Радянський письменник, 1960. – 306 с.
200. Топольчук Л. За фальшивим мандатом / Л. Топольчук. – Київ: Товариство «Україна», 1978. – 32 с.
201. Трощинський В. П. Найманці фашизму (Українські буржуазні націоналісти, на службі гітлерівців у міжвоєнний період 1921–1939 рр.). Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн / В. Трощинський. – Київ: Наукова думка, 1981. – 139 с.
202. Фіногеев С. Г. Буржуазний націоналізм – отруйна зброя антикомунізму / С. Фіногеев. – Київ: Товариство «Знання» УРСР, 1971. – 46 с.
203. Хвостін М. Вороги дружби і братерства / М. Хвостін. – Ужгород: Карпати, 1969. – 64 с.

204. Хвостін М. П. Народом осуджені (Боротьба Комуністичної партії Західної України проти українського націоналізму, сіонізму та клерикалізму) / М. Хвостін, С. Чапуга, А. Шиш. – Ужгород: Карпати, 1975. – 111 с.
205. Хвостін М. Реакційна суть українського буржуазного націоналізму та уніатства (на допомогу лекторові) / М. Хвостін, А. Шиш. – Станіслав: Станіславське обласне видавництво, 1958. – 64 с.
206. Цуркан В. Холостий хід ОУН / В. Цуркан. – Львів: Каменярь, 1989. – 95 с.
207. Цьох Й. Т. Юрій Мельничук (літературний портрет) / Й. Цьох. – Львів: Вища школа, 1980. – 151 с.
208. Цьох Й. Т. Шарварок в екзилі. Памфлети, статті / Й. Цьох. – Львів: Каменярь, 1986. – 85 с.
209. Часовые советских границ. Краткий очерк истории пограничных войск СССР (Изд. второе, дополненное) / Авторский коллектив – Иванов В. С., Кисловский Ю. Г. Андрианов В. Н., Афанасьев Н. И. и др. – Москва: Издательство политической литературы, 1983.– 318 с., ил.
210. Чередниченко В. П. Анатомія зради / В. Чередниченко. – Київ: Видавництво політичної літератури України, 1978. – 334 с.
211. Чередниченко В. П. Націоналізм проти нації / В. Чередниченко. – Київ: Видавництво політичної літератури України, 1970. – 191 с.
212. Чередниченко В. П. Світло великої Перемоги не потьмяніє / В. Чередниченко, В. Трощинський. – Львів: Каменярь, 1984. – 175 с. 12 л. іл.
213. Чубенко В. Людина з табору «Ді-Пі» / В. Чубенко, Я. Тумаркін. – Київ: Політвидав України, 1978. – 190 с.
214. Щербицкий В. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма / В. Щербицкий. – Москва: Политиздат, 1974. – 159 с.
215. Яремко М. На світлу дорогу / М. Яремко, І. Жилавий, Ю. Стеф'юк. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1962. – 48 с.
216. Les Topolchuk. Under a false mandate. Ukraina society / L. Topolchuk. – Kiev: 1979. – 48 p.

Спеціалізовані посібники, курси лекцій

217. Бурдин Л. С. Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности / Л. Бурдин, И. Хамазюк, С. Прудько, Н. Кулешов. – Москва, 1955. – 162 с.

218. Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов и борьба с ними органов государственной безопасности Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. Лекция. Подготовил подполковник Махов. – Киев: 1966. – 168 с.

219. Шульженко Б. С. Украинские буржуазные националисты / Б. Шульженко, И. Хамазюк, В. Данько. – Москва, 1963. – 290 с.

Спогади

220. Глузман С. Ф. Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента / С. Глузман. – К.: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012. – 520 с.

221. Горинь Б. Не тільки про себе. Роман-колаж у трьох книгах. Книга перша (1955–1965) / Б. Горинь. – Київ: Університетське видавництво «Пульсари» – 2006. – 352 с., іл.

222. Григоренко П. В подполье можно встретить только крыс [Електронний ресурс] / П. Григоренко. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.lib.ru/POLITOLOG/GRIGORENKO/podpol.txt>

223. Кривуцький І. Де срібнолентий Сян пливе [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukrcenter.com/Література/ІванКривуцький/24925-13/Де-срібнолентий-Сян-пливе>

224. Ковпак С. А. От Путивля до Карпат. [Електронний ресурс] / С. Ковпак. – Режим доступу до ресурсу: http://militera.lib.ru/memo/russian/kovpak_sa/07.html

225. Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. [Електронний ресурс] / Д. Куп'як. – Режим доступу до ресурсу: <http://ukrcenter.com/Література/ДмитроКуп'як/25376-67/Спогади-нерозстріляного>

226. Лісовий В. Спогади. Поезії / В. Лісовий. – Київ: «Смолоскип», 2014. – 664 с. + 80 іл.

227. Лук'яненко Л. Г. Сповідь у камері смертника. Вид. четверте / Л. Лук'яненко. – Київ, 2011. – 136 с.

228. Порендовський В.-І. На трасі Тайшет-Лена (Озьорлаг у роках хрущовської відлиги 1955–1959). Спогади / В.-І. Порендовський. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2008. – 176 с., іл.

229. Пристайко В. Я жив разом із країною...: Інтерв'ю, виступи, коментарі / В. Пристайко. – Київ: Сфера, 2004. – 224 с.

230. Санников Г. З. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. [Електронний ресурс] / Г. Санников. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.litmir.co/bd/?b=198898>

231. Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы [Електронний ресурс] / П. Судоплатов. – Режим доступу до ресурсу: http://victory.mil.ru/lib/books/memo/sudoplatov_pa/index.html

232. Ушенко В. Очима районного гебіста (нариси) / В. Ушенко – Київ: Наш Формат, 2014. – 360 с. : іл.

233. Шумук Д. За східнім обрієм. Спомини / Д. Шумук – Париж–Балтимор: Українське видавництво Смолоскип імені В. Симоненка, 1974. – 447 с.

Преса та періодика

234. Агітпоїзд «Комсомольская правда» у Львові // Вільна Україна. – 1945. – 28 грудня. – С. 4.

235. Береговенко Т. І постали в пам'яті... / Т. Береговенко, Л. Козік // Вільна Україна. – 1973. – 17 березня. – С. 4.

236. Береговенко Т. Побратими її гарту / Т. Береговенко, Л. Козік // Вільна Україна. – 1973. – 13 січня. – С. 4.

237. Береговенко Т. Не забути, не простити / Т. Береговенко // Вільна Україна. – 1973. – 25 травня. – С. 4.

238. Белінський М. Вовкулака / М. Белінський // Вільна Україна. – 1972. – 29 жовтня. – С. 4.

239. Белінський М. Вовкулака (продовження) / М. Белінський // Вільна Україна. – 1972. – 31 жовтня. – С. 4.
240. Вавринюк М. І літують червоні маки / М. Вавринюк // Прикарпатська правда. – 1972. – 18 червня. – С. 4.
241. Варварцев М. Уніатські клерикали сьогодні / М. Варварцев // Людина і світ. – 1974. – № 2. – С. 44–46.
242. Величко П. «Кому служать українсько-німецькі націоналісти» / П. Величко // Ленінська зоря. – 1948. – 12 вересня. – С. 2.
243. Вишня О. Курячий сміх / Остап Вишня // За соціалістичну перебудову. – 1945. – 5 квітня. – С. 3.
244. Вишня О. Українсько-німецька самостійна державна дірка / Остап Вишня // Перець. Видання газети «Радянська Україна» для західних областей УРСР. – № 1. – С. 4.
245. Вишня О. Ще не вмерла ваша дірка / Остап Вишня // Радянська Волинь. – 1945. – 7 грудня. – С. 2.
246. Галан Я. Націоналістичні упирі / Я. Галан // Вільне життя. – 1946. – 17 серпня. – С. 2.
247. Галаха Д. Прислужники Іуди / Д. Галаха // Вільна Україна – 1975. – 9 лютого. – С. 4.
248. Голубенко І. З ножем під сутанною / І. Голубенко // Жовтень. – 1973. – № 3. – С. 109–111.
249. Гришин-Грищук І. Присмерк митрополита Іларіона / І. Гришин-Грищук // Жовтень, 1966. – № 9. – С. 80–85.
250. Гришин-Грищук І. Тавровані тризубом і свастикою / І. Гришин-Грищук // Радянська Буковина. – 1966. – 19 квітня. – С. 3.
251. Гуменюк М., Марущак П. Не забудемо, не простимо! / М. Гуменюк, П. Марущак // Радянська Волинь. – 1958. – 17 жовтня. – С. 3.
252. Гуслистий К. З історії боротьби українського народу проти церковної унії / К. Гуслистий // Радянська Волинь. – 1945. – 11, 13 липня. – С. 2.

253. Даниленко С. Диверсія з «патріархатом» / С. Даниленко // Людина і світ. – 1972. – № 1. – С. 36–41.
254. Діденко Г. Українсько-німецькі націоналісти – запроданці і зрадники українського народу / Г. Діденко // Вільне життя – 1946. – 10 серпня. – С. 2.
255. Дімаров А. Зойк дірчастої душі / А. Дімаров // Радянська Волинь. – 1945. – 19 жовтня. – С. 2.
256. Дімаров А. Як бандерівець Недобитенко здавати державі хліб заборонив / А. Дімаров // Радянська Волинь. – 1945. – 1 вересня. – С. 2.
257. Дмитрук К. Церква благословляє на вбивство / Клим Дмитрук // Жовтень, 1972. – № 6 – С. 118–125.
258. Дмитрук К. Шпигуни в сутанах / Клим Дмитрук // Прикарпатська правда. – 1973. – 14 січня. – С. 2–3.
259. Дубовик Р. Злочин за благословенням / Р. Дубовик // Людина і світ. – 1968. – № 12. – С. 36–48.
260. Є правда на світі! // Радянська Волинь. – 1960. – 22 липня. – С. 1.
261. Євдокименко В. Ю. Ідеологічний і політичний альянс українського буржуазного націоналізму та сіонізму / В. Євдокименко // Філософська думка, 1975. – № 1. – С. 77–85.
262. Замерзає самостійність // За соціалістичну перебудову. – 1945. – 9 грудня. – С. 2.
263. Знищимо гітлерівських прихвоснів // Радянська Волинь. – 1945. – 11 лютого. – С. 2.
264. Калініченко А. Про тих, що вилізли із самостійної дірки / А. Калініченко // За соціалістичну перебудову. – 1945. – 19 липня. – с. 2.
265. Кінопересувка в селі // Вільна Україна. – 1945. – 9 лютого. – С. 6.
266. Кінофікація західних областей України // Радянська Волинь. – 1945. – 8 червня. – С. 2.
267. Козуль П. Наші агітатори / П. Козуль // Радянська Волинь. – 1945. – 5 жовтня. – С. 2.

268. Коропецький Я. Доценту знищимо бандерівські гнізда / Я. Коропецький // Вільна Україна. – 1945. – 21 липня. – С. 4.
269. Кость І. Бесіди в селянських хатах / І. Кость // Вільна Україна. – 1945. – 7 грудня. – С. 3.
270. Кучугурний Г. Вона житиме вічно / Г. Кучугурний // Вільна Україна. – 1969. – 19 січня. – С. 4.
271. Левінський Г. О. Реакційність буржуазно-націоналістичного розуміння нації / Г. Левінський // Вісник Львівського університету. Серія суспільних наук. – 1974. – Вип. 9. – С. 99–105.
272. Лісовий П. Німецькі фашисти – хазяї українських націоналістичних запроданців / П. Лісовий // Вільна Україна. – 1945. – 20 лютого. – С. 4.
273. Маківчук О. Данко з Лашківки / О. Маківчук, Я. Тумаркін // Радянська Україна. – 1965. – 31 липня. – С. 2.
274. Малявський Ю. «Я люблю життя, я ще дуже молодий...» / Ю. Малявський // Вільна Україна. – 1972. – 16 липня. – С. 4.
275. Малявський Ю. 26 прикарпатських комісарів / Ю. Малявський // Вільна Україна. – 1971. – 26 вересня. – С. 2–3.
276. Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі фашистської Німеччини / Д. Мануїльський // Вільна Україна. – 1945. – 13 січня. – С. 3–6.
277. Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі фашистської Німеччини / Д. Мануїльський // Радянська Волинь. – 1945. – 23 січня. – С. 2–4.
278. Масловський В. Лицарі злочину / В. Масловський // Жовтень, 1972. – № 8. – С. 102–105.
279. Мартинов В. Прописані у вічність / В. Мартинов // Вільна Україна. – 1966. – 8 липня. – С. 3.
280. Мельничук Ю. Поета розстріляли надвечір / Ю. Мельничук // Жовтень. – 1963. – № 7. – С. 116–129.

281. Моє каяття. Відкритий лист колишнього члена ОУН Івана Петрошука // Вільна Україна. – 1972. – 19 серпня. – С. 4.
282. Не забудемо, не простимо! Відкритий лист мешканців села Яблунівка Буського району Львівської області // Вільна Україна. – 1972. – 28 жовтня. – С. 4.
283. Не забудемо, не простимо! Відкритий лист мешканців села Яблунівка Буського району Львівської області // Радянська Україна. – 1972. – 29 жовтня. – С. 3.
284. Новиченко Л. Ідеологія безбатченків на службі в імперіалістичній реакції / Л. Новиченко // Вітчизна. – 1948. – № 7. – С. 175–189.
285. Новиченко Л. Лист до задуреного / Л. Новиченко // Вільна Україна. – 1945. – 10 лютого. – С. 5.
286. Новобудови п'ятирічки // Вільне життя. – 1946. – 25 травня. – С. 5.
287. Обласні збори партійного активу // Вільне життя – 1946. – 1 червня. – С. 1.
288. Патриляк І. Колективний портрет вояка УПА // Український тиждень. – 2012. – № 41 (258). – С. 34–35.
289. Петрак Р. Підлих запроданців – на суд народу / Р. Петрак // Вільне життя. – 1946. – 21 листопада. – С. 2.
290. Пирожко С. Село пам'ятає... / С. Пирожко // Радянська Волинь. – 1970. – 9 лютого. – С. 4.
291. Подобєд П. Полювання на «кукушек» / П. Подобєд // Український тиждень. – 2011. – № 36 (201). – С. 49–51.
292. Пожвавлення агітаційної роботи // Радянська Волинь. – 1945. – 16 листопада. – С. 2.
293. Реакционная смычка. О связях сионизма и украинского буржуазного национализма // Правда Украины. – 1971. – 29 сентября. – С. 4.
294. Республіканська нарада з питань пропаганди // Вільне життя. – 1946. – 2 липня. – С. 2.

295. Римаренко Ю. І. Антинауковий характер буржуазно-націоналістичних догм про націю / Ю. Римаренко // Народна творчість та етнографія. – 1974. – № 4. – С. 38–47.
296. Римаренко Ю. І. Узбозтво й історична приреченість / Ю. Римаренко // Радянське право. – 1973. – № 11. – С. 93–97.
297. Римаренко Ю. І. Чого вони прагнули і прагнуть? Криза буржуазної ідеології / Ю. Римаренко // Під прапором ленінізму. – 1970. – № 16. – С. 68–72.
298. Ришко Н. Багряные ночи / Н. Ришко // Закарпатская правда. – 1974. – 26 июля. – С. 3.
299. Росович В. З хрестом чи з ножем? / Володимир Росович // За соціалістичну перебудову. – 1945. – 15 квітня. – С. 2–4.
300. Росович В. З хрестом чи з ножем? / Володимир Росович // За соціалістичну перебудову. – 1945. – 20 квітня. – С. 2–4.
301. Росович В. З хрестом чи з ножем? / Володимир Росович // За соціалістичну перебудову. – 1945. – 27 квітня. – С. 2–4.
302. Семінар агіткерівників // За соціалістичну перебудову. – 1945. – 25 листопада. – С. 2.
303. Скуратко М. Каштани зацвітають двічі / М. Скуратко // Вільне життя. – 1966. – 13 травня. – С. 3.
304. Стефаник С. Розквітає культура Львівщини / С. Стефаник // Жовтень. – 1951. – № 5. – С. 115-117.
305. Суд человеческой совести неумолим // Львовская правда. – 1964. – 20 грудня. – С. 3.
306. Топоровський М. Пам'ятаємо про Катрусю / М. Топоровський // Жовтень. – 1973. – № 8. – С. 106–111.
307. Трудящі Львівщини готуються до виборів // Вільна Україна. – 1945. – 26 грудня. – С. 3.
308. Ульченко Л. Чорні окуляри відщепенки / Л. Ульченко // Прикарпатська правда. – 1973. – 11 березня. – С. 2.

309. Файзулін Я. Если бы Шептицкий задумал контрреволюционное выступление, он легко мог бы найти массовую поддержку / Я. Файзулін // Країна. – 2014. – № 42 (245). – С. 55–57.

310. Чередниченко В. Вороняк з чорної зграї / В. Чередниченко // Дніпро. – 1974. – № 4. – С. 124–129.

311. Чернявський Я. Вовки в овечій шкурі / Я. Чернявський // Радянська Волинь. – 1945. – 29 липня. – С. 2.

312. Ширше розкривати фашистську суть українсько-німецьких націоналістів // Вільне життя. – 1946. – 15 червня. – С. 2.

313. Ширше розмах політичної агітації серед виборців // Вільне життя. – 1946. – 26 грудня. – С. 4.

314. Яроцький П. Хижі вовки в овечій шкурі (памфлет) / П. Яроцький // Вільна Україна. – 1973. – 21 березня. – С. 4.

Художня література

315. Беляєв В. Луна Чорного лісу / В. Беляєв, І. Подолянин. – Київ: Політвидав, 1965. – 174 с.

316. Беляев В. Эхо Черного леса / В. Беляев, И. Подолянин. – Москва: Политиздат, 1963. – 192 с.

317. В єдиній великій радянській сім'ї. Літературно-художній альманах. – Київ, 1949 / Упоряд. Ю. Мельничук. – 490 с.

318. Гнидюк М. А. Стрибок у легенду. Документальна повість / М. Гнидюк. – Львів: Каменярь, 1969. – 452 с.

319. Гримайло Я. В. Очарованный восходом. Роман (О Я. Галане) Авториз. пер. с укр. М. Горбачева / Я. Гримайло. – Москва: Сов. писатель, 1974. – 319 с. с ил.

320. Загребельный П. Шепот / На охрану государственной границы назначаются...; Рассказы, повести, очерки, воспоминания, стихотворения / Сост. В. Д. Ольшанский; Вступ. слово. В. В. Ярлыченко. – Київ: Рад. письменник, 1983. – С. 100–184.

321. Іудине поріддя. Збірка нарисів, оповідань, поезій. Київ: Радянський письменник, 1975. – 302 с.

322. Куртяк Є. Чорна віхола (роман) / Є. Куртяк // Жовтень. № 1, січень 1963. – С. 25–86.

323. Куртяк Є. Чорна віхола / Є. Куртяк // Жовтень. № 3, березень 1963. – С. 57–121.

324. Лозовой В. О чем шумел полесский бор. Повесть в рассказах / В. Лозовой. – Москва: Советский писатель, 1965. Пер. с украинского А. Кравченко. – 192 с.

325. Тудор С. День отца Сойки. Роман. Перевод с украинского В. Тарсика / С. Тудор. – Львов: Изд. «Вільна Україна» – 1950. – 271 с.

326. Співанки-хроніки. Новини / Упорядн. О. І. Дей (тексти), С. Й. Гриша (мелодії). Ред. колегія – О. І. Дей (голова), М. М. Гордійчук, К. Г. Гуслистий, О. А. Правдюк, М. П. Стельмах, Г. С. Сухобрус. Київ: Наукова думка, 1972. – 558 с.

327. Самбук Р. Ф. Сліди СС: Романи / Р. Самбук. – Київ: Молодь, 1986. – 560 с.

328. Смирнов О. Избранные произведения. В 2-х т. / О. Смирнов. – Москва: Художественная литература, 1981. – Т. 1. Прощание: Роман. / Предисл. С. Смоляницкого. 1981. – 575 с.

329. Струтинський М. Подвиг. Документальна повість / М. Струтинський // Жовтень. Книжково-журнальне видавництво. Львів. – 1963. – № 8. – С. 108–160.

330. Ступак Я. Гординя / Я. Ступак // Вітчизна. – 1966. – № 12. – С. 19–25.

Відеоджерела

331. Анничка. – Фільм кіностудії ім. О. Довженка, 1968 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=fEQEXrTsTBs>

332. Багряные берега. – Фільм Одеської кіностудії, 1979. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=ZbXPKZW7EZA>

333. Білий птах з чорною ознакою, 1970. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=NQ_OdBCBQyY

334. Високий перевал. – Фільм кіностудії імені О. Довженка, 1982. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=5JU-7FXsfMQ>

335. Війна без переможців. Частина 2 / Документальний фільм. – Телеканал «Інтер», 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=07TBNARiR_8

336. Війна без переможців. Частина 4 / Документальний фільм. – Телеканал «Інтер», 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=arn14BvQ1J8>

337. Війна без переможців. Частина 5 / Документальний фільм. – Телеканал «Інтер», 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=8WdVqCXDZ1M>

338. Війна – український рахунок, серія 1. Кінофільм студії «1+1», 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=BO9EFNHmS5c>

339. Війна – український рахунок, серія 7. Кінофільм студії «1+1», 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=bq6j-Ri3uMc>

340. Війна – український рахунок, серія 9. Кінофільм студії «1+1», 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=n8h4zo33ZO8>

341. Государственная граница. За порогом победы. Фильм 6 – 1988. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=eIlFUt2Is28>

342. Дисиденти, серія 3 – Студія «Контакт» на замовлення студії «1+1», 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=mJW0ybxyCa8>

343. До последней минуты. Фільм Одеської кіностудії, 1973. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=ZxoKi_ymK54

344. Дума про Ковпака. Фільм третій., Кіностудія імені О. Довженка, 1976. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=ПiEOwHBR38>

345. Іванна. – Фільм кіностудії ім. О. Довженка, 1959. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=b7rVggeX2hU>
346. Искушение чужих грехов. Фільм кіностудії імені О. Довженка, 1978. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=C8M6YnPRciE>
347. Об этом забывать нельзя. Фільм кіностудії імені Горького, 1954. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=RmmRQNqXXJY>
348. Операция Б. Военная драма о борьбе с бандеровцами, 1951. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=d25HY-ZY3vk>
349. Операция «Брутус» (1970) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=zrqHAZ56W1s>
350. Офіцер Абверу про ОУН і УПА. Відеоінтерв'ю. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vk.com/video?q=%D0%B0%D0%B1%D0%B2%D0%B2&section=search&z=video32659628_161798027
351. Провал операции «Большая медведица». – Фільм кіностудії імені О. Довженка, 1983. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=cWc9VW1k3GM>
352. Русский ветеран о бандеровцах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=n6dOwU7ewx8>
353. Сержант Калень, 1961. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=voBf0IV6xHU>
354. Сильные духом. Серія 1. – Свердловська кіностудія, 1967. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=cQp4GKvA-Ю>
355. Служба безпеки ОУН. Зачинені двері /Документальний фільм В. Загоруйка. – 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=kpHE7AYz5iw>
356. Тревожный месяц вересень. – Кіностудія імені О. Довженка, 1976. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=A6UwpIE81Ko>

357. Хроніка Української повстанської армії 1942–1954. Частина 2 / Документальний фільм. – 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=LxGbJ-RyuTU>

Монографії та статті

358. Александров К. Бандера: постскрипtum «москальського» историка // Страсті за Бандерою: статті та есеї / К. Александров // упоряд.: Т. С. Амар, І. Балинський, Я. Грицак. – Київ: Грані-Т, 2010. – С. 75–90.

359. Антонюк Я. Взаємини СБ ОУН (Б) з Червоною армією на території Волині та Полісся (1944–1945 рр.) / Я. Антонюк // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ, 2011. – С. 555–564.

360. Антонюк Я. Протидія Служби безпеки ОУН (Б) політично-пропагандистським та культурно-освітнім заходам радянської влади на території ПЗУЗ (1946–1951 рр.) / Я. Антонюк. – Український визвольний рух: наук. зб. – Львів, 2012. – Збірник 17. – С. 222–245.

361. Атаманенко А. Є. Українська історіографія у біполярному світі / А. Атаманенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, Вип. XXXVI. – Запоріжжя, 2013. – С. 297–304.

362. Боляновський А. Національний рух опору і відступ Вермахту з українських земель (літо-осінь 1944 р.) / А. Боляновський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 22: Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи/ – Львів, 2012. – С. 141–172.

363. Веденеев Д. В. Одиссея Василя Кука. / Д. Веденеев. – Киев, 2008. – 208 с.

364. Веденеев Д. В. Післявоєнна еволюція стратегії, тактики, організаційно-функціональної побудови озброєного руху опору під проводом ОУН (Б) в Західній Україні.) / Д. Веденеев // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 22: Українська повстанська армія в

контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи. – Львів, 2012. – С. 172–183.

365. Веденєєв Д. В. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки: Монографія / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – Київ: К. І. С., 2007. – 568 с.

366. Веденєєв Д. Меч і Тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА 1920–1945 / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – Київ: Генеза, 2006. – 408 с.: іл., схеми.

367. Веденеев Д. В. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки / Д. Веденеев. – Киев: К.И.С., 2008 – 432 с.

368. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи / В. В'ятрович. – Львів: Видавництво «Мс», 2006. – 144 с, іл.

369. Гель І. А. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття / І. Гель // Ред. та упор. І. В. Єзерська. Центр досліджень визвольного руху. Львів: Часопис, 2013. – 392 с., іл.

370. Голик Р. Радянська влада та український визвольний рух у контексті ідеологічних стереотипів / Р. Голик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 22: Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи. Львів, 2012. – С. 191–209.

371. Гриневич В. Сталінська імперія в боротьбі з українським повстанським рухом / В. Гриневич // «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. Збірник документів. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2010. – С. 5–45.

372. Гриневич Л. В. Історія ОУН, УПА на тлі політичної боротьби в сучасній Україні / Л. Гриневич // Протистояння. Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення ОУН-УПА. 1996–1998 рр. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 1999. – С. 4–72.

373. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 336 с.

374. Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єсельчик. – Київ: Видавництво «Критика», 2008. – 303 с.

375. Жив'юк А. А. Від «Дерманської республіки» до «Дерманської трагедії»: нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині / А. Жив'юк, І.Марчук. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 156 с.: іл.

376. Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / За ред. Л. Зашкільняка. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 472 с.

377. Кентій А. В. Збройний чин українських націоналістів 1920–1956. Історико-архівні нариси. – Т. 2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів 1942–1956 / А. Кентій. – Київ, 2008. – 416 с.

378. Кляшторна Н. Акція-51. Останні свідки. / Н Кляшторна // Передмова О. Юристовського. Післямова Д. Петrenchо. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 232 с.: іл.

379. Ковалевич Т. Вооруженная борьба украинцев за независимость в 1944–1960 годах: формы, методы, основные моменты восприятия этого явления / Т. Ковалевич // *Legea și viața. Revistă științifico-practică* / Redactor-șef L. Arsene. – Nr. 11/2 (275), Chișinău, 2014. – С. 57–62.

380. Ковалевич Т. Особливості висвітлення радянськими документальними джерелами спротиву Української повстанської армії сталінському режимові у 1944–1949 роках / Т. Ковалевич // Український народ Другій світовій війні. До 70-річчя визволення Києва від німецьких окупантів. Зб. наук. праць / Відповід. редактор П. М. Чернега. – Київ, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 62–74.

381. Ковалевич Т. Повоєнна пропаганда проти Греко-католицької церкви в УРСР та роль у цьому процесі органів державної безпеки / Т. Ковалевич // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету

ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 3. – С. 41–48.

382. Ковалевич Т. Українсько-польський конфлікт на Волині в радянських документах 1943–1944 років / Т. Ковалевич // Волинська трагедія: через історію до порозуміння: Всеукраїнська наукова конференція. м. Луцьк, 19–20 червня 2013 року / уклад. Анатолій Шваб. – Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – С. 78–84.

383. Ковалевич Т. Формування радянською пропагандою негативного образу українського націоналіста / Т. Ковалевич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 22. Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи / гол. редколегії Микола Литвин. – Львів, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. – С. 249–254.

384. Колісник Ю. Засилля політичної цензури в інформаційному просторі УРСР / Ю. Колісник // Вісник Львівського університету. Серія журналістики, 2011. Вип. 35. – С. 167–181.

385. Косик В. Спецоперації НКВД-КГБ проти ОУН: боротьба Москви проти українського націоналізму 1933–1943. Дослідження методів боротьби / Ю. Колісник. – Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2009. – 160 с., іл.

386. Ковальчук В. Для чого призначалися сфабриковані документи міфічного «Проводу ОУН на СУЗ / В. Ковальчук // Матеріали II всеукраїнської науково-практичної конференції «Геноцид України у XX столітті Україна під окупаційними режимами: історія та наслідки», Львів: Добрий друк, 2013. – С. 335–339.

387. Крупський І. В. Львів: місто газет і журналів. / І. Крупський – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. – 188 с.

388. Курносов Ю. О. – Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років) / Ю. Курносов. – Київ, 1994. – 221 с.

389. Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»): Збірник матеріалів / Упор. В. М. Чорновіл. Львів.: Меморіал, 1991. – 342 с.

390. Мигаль Т. Шинок «Оселедець на ланцюзі» / Т. Мигаль // Передмова Р. Іваничука. Львів: Проман, 2006. – С. 3–7.

391. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію / О. Оглоблин. – Нью-Йорк: ОООЧСУ, 1963. – 87 с.

392. Патриляк І. Діяльність Романа Шухевича в Українському Легіоні (1941–1943) / І. Патриляк. – Український визвольний рух: наук. зб. – Львів, 2007. – Збірник 10. – С. 186–201.

393. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції / О. Рубльов, Ю. Черченко. – Київ: Наукова думка, 1994. – 350 с.

394. Сергійчук В. Незламний велет духу і нації / В. Сергійчук // Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.). – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 3–19.

395. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович (відповід. Ред.), Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілий, А. Сова, П. Содоль. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. – 352 с., іл.

396. Федорів Р. Про документ часу й таємничого автора «Холодного яру» / Р. Федорів // Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. – Львів: Червона калина, 1992 (Друк. за виданням 1967 р. (Лондон)). – С. 3–9.

397. Хто і як убив Степана Бандеру. – Київ; Львів: Державна самостійність України, 1990. – 55 с.

398. Щур Ю. І. «На грані двох світів»: український націоналістичний рух на Наддніпрянщині (1920–1955 рр.) / Ю. Щур. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 200 с.

Автореферати дисертацій

399. Бондаренко В. Ф. Борьба Ярослава Галана против реакционной буржуазной идеологии и католическо-униатской реакции. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук / В. Бондаренко. – Киев, 1962 р. – 20 с.

400. Горелов Н. Е. Кризис зарубежных организаций украинских буржуазных националистов на современном этапе (начала 80-х годов). автореф.

дисс. канд. истор. наук: 07.00.03 – Всеобщая история / Н. Горелов – Ужгород, 1985. – 23 с.

401. Грабовская А. Н. Эксплуататорская деятельность униатской церкви Галиции и Закарпатья и борьба против нее прогрессивных сил в первой трети XX ст. (571 – история СССР). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук / А. Грабовская. – Львов, 1970. – 19 с.

402. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни: автореферат дисертації на здобуття наук ступеня доктора політичних наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. Гриневич. – Львів, 2008. – 33 с.

403. Демидов С. Ю. Історіографія історії Української повстанської армії: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / С. Демидов. – Львів, 2004. – 17 с.

404. Ивасюта М. К. Борьба Тернопольской партийной организации за коллективизацию сельского хозяйства области (1939–1950 гг.) Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук / М. Ивасюта. – Львов, 1952. – 15 с.

405. Колісник Ю. В. Журнальна періодика УРСР (1950–1980 рр.) у формуванні суспільної свідомості. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук / Ю. Колісник. – Київ, КНУ ім. Т. Шевченка, 2013. – 36 с.

406. Масловский В. И. Борьба трудящихся западных областей УССР против классово враждебных элементов в период социалистических преобразований в деревне (1944–1950) (07.00.02). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук / В. Масловский. – Львов, 1974. – 22 с.

407. Миньковецкий Д. И. Антинародная деятельность униатской церкви накануне и в годы Великой отечественной войны. Специальность № 07.00.02. – история СССР (Диссертация написана на украинском языке). Автореферат

диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Д. Миньковецкий. – Львов, 1974. – 26 с.

408. Пасечник М. С. Самоликвидация униатской церкви – закономерное следствие ее антинародной деятельности. 07.00.02 – история СССР. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук / М. Пасечник. – Львов, 1986. – 23 с.

409. Римаренко Ю. И. Критика буржуазно-националистических доктрин нации и национальных отношений. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук (09.00.02) / Ю. Римаренко. – Киев, 1973. – 60 с.

Інтернет-ресурси

410. Анатолий Дімаров: Зі сталініста я став переконаним націоналістом [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.unian.ua/politics/654036-anatoliy-dimarov-zh-stalinista-ya-stav-perekonanim-natsionalistom.html>

411. Бігун І. Віллі Вірзінг – гестапівський ліквідатор ОУН [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/01/25/110214/>

412. Бігун І. Голландці в УПА. Як утікачі з концтабору знайшли прихисток у повстанців [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2013/07/17/130834/>

413. Бігун І. Хроніст революційного змагу. До 100-ліття від дня народження Петра Мірчука [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.cdvr.org.ua/node/2176>

414. Боярчук П. Українські повстанці очима російського дослідника [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://lib.oun-ura.org.ua/gogun/rec06_volyn.html

415. Веденєєв Д. В. П'ятий український фронт. До 70-річчя партизанського руху. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/22/55820/>

416. Веденєєв Д. В. УПА і норми міжнародного гуманітарного права [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/10/13/96716/>

417. Веденеев Д., Шаповал Ю. Был ли Лаврентий Берия украинским националистом? [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/byl_li_lavrentiy_beriya_ukrainskim_natsionalistom.html

418. Вийшло перевидання книги Раїси Мороз про дисидентів [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/01/21/109147/>

419. Владімірова К. Білий птах з чорною ознакою. Інтернет-часопис про культуру [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.kut.org.ua/movie_a0125.php

420. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»: Пам'ятник ворогу, або як КГБ писав історію УПА [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.traducionalist.info/blog/istorija_z_grifom_quot_sekretno_quot_pam_39_j_atnik_vorogu_abo_jak_kgb_pisav_istoriju_upa/2010-12-09-1818

421. В'ятрович В. КГБ проти українських дисидентів. Справа «Блок» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/04/11/35474/>

422. Галан Я. Плюю на папу! [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://opium.at.ua/publ/ateisticheskie_statyi/publicistika/jaroslav_galan_pljuju_na_papu/7-1-0-383

423. Гарбарчук К. Дисиденти допомогли розвалити Радянський Союз [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://visnyk.lutsk.ua/2011/10/11/dysydeny-dopomohly-rozvalyty-radyanskyj-soyuz/>

424. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://lib.oun-upa.org.ua/gogun/dis_r03.html

425. Гриців М. Арештована коляда, або Погром 12 січня 1972-го [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/12/13866/>

426. Дмитро Ярош: «Зараз найстрашніше – це віддати наказ, від якого можуть загинути хлопці» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу:

http://censor.net.ua/resonance/324784/dmitro_yarosh_zaraz_nayistrashnshe_tse_vddati_nakaz_vd_yakogo_mojut_zaginuti_hlopts

427. Забілий Р. Як КГБ «дописував» спогади повстанців [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/03/15/31535/>

428. Забілий Р. Як КГБ «перевиховував» колишніх повстанців [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/29/37231/>

429. За війну УПА знищила більше 12 тисяч німців – історики [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2014/05/6/142775/>

430. Зайцев Ю. Антирежимний рух (1956–1991) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://map.lviv.ua/statti/zajcev8.html>

431. Захаров Б. Росохацька група. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1116887093>

432. З вогню та в полум'я. Інтерв'ю з повстанцем Мирославом Симчичем / Записав В. Овсієнко 2000 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://archive.khpg.org.ua/en/index.php?id=1121371877>

433. Зінкевич О. Про спогади Данила Шумука і «всезнаюче» КДБ [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/03/18/32265/>

434. Зубальский Теофил Иванович. Оpubлiковано 30 июля 2014 г [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://frontstory.ru/memoirs/oun-upa/zubalskiy-teofil-ivanovich/>

435. Історик Дмитро Білий: «Приблизно 25% Донбасу – галичани за походженням» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/04/29/122360/>

436. Іщук О., Ніколаєва Н. Діяльність молодіжних структур ОУН (Б) на території центральних та східних областей України у 1945–1954 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://shron.chtyvo.org.ua/Ischuk_Oleksandr/Diialnist_molodizhnykh_struktur_OUNb_na_terytorii_tsentralnykh_ta_skhidnykh_oblastei_Ukrainy_u_19451.pdf

437. «Інтерв'ю с карателем»: Бандеровці в плен не сдавались! Солдат НКВД розказав як знищували Західну Україну» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу:

http://censor.net.ua/resonance/298304/intervyu_s_karatelem_banderovtsy_v_plen_ne_sdavalis_soldat_nkvd_rasskazal_kak_unichtojali_zapadnuyu

438. Кедик В. Державницького духу Чорновола бракує Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/12/24/6980342/>

439. Киричук Ю. А. Реакционная деятельность украинских буржуазных националистов на Западной Украине накануне Второй мировой войны (1934–1939 гг.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.02 – история СРСР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.dslib.net/istoria-otechestva/reakcionnaja-dejatelnost-ukrainskih-burzhuaznyh-nacionalistov-na-zapadnoj-ukraine.html>

440. Кіпіані В. Погромний січень 72-го [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://kipiani.org/plain.cgi?260>

441. Кобута С. Й. Політичні аспекти легалізації Української греко-католицької церкви (1987–1991 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.national.org.ua/library/ugkc.html>

442. Ковальчук І. Історіографічний аспект діяльності ОУН у 1940–1950-х роках на території Житомирської і західних районів Київської областей [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу:

<http://eprints.zu.edu.ua/7092/1/Історіографія%20ОУН%20у%201940-х.pdf>

443. Кугузяк М., Кобута С. Політико-правові підстави визнання ОУН та УПА воюючою стороною у Другій світовій війні [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jm/Soc_Gum/Nikp/2008_14/Kugutiak.pdf

444. Кульчинський Р. Микола Кульчинський: «В «зоні», як ніде, проявлявся російський шовінізм» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/18/36171/>

445. Липовецький С. «Ночью бандеровцы вошли в барак и вывели двух бандитов. Те поняли, что их убьют» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://gazeta.ua/articles/history-journal/_nochyu-banderovcy-voshli-v-barak-i-vyveli-dvuh-banditov-te-ponyali-chto-ih-ubyut/655446

446. Мартынюк Петр Филиппович. Опубликовано 04 июля 2014 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://frontstory.ru/memoirs/oun-ura/martynyuk-petr-filippovich/>

447. Мацьків А. Бій підпільників ОУН на Київщині влітку 1951 року [Електронний ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/07/24/149162/>

448. Мацьків А. Весна 1944 року. Бій відділу УПА на Київщині [Електронний ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/04/4/142227/>

449. Мацьків А. Життя і смерть сотенного УПА Михайла «Спартана» [Електронний ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/2/71144/>

450. Ми пам'ятаємо. Тарас Мигаль: Життя повне непорозумінь і тихого смутку [Електронний ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://zaxid.net/news/showNews.do?mi_pamyatayemo_taras_migal_zhittya_povne_neporozumin_i_tihogo_smutku&objectId=1126630

451. Мороз В. Я. Репортаж із заповідника імені Берії [Електронний ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://1576.ua/books/1763>

452. Мороз В. «Прапор червоно-чорний – це наше знамено...» Яким був стяг УПА? [Електронний ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/10/18/138044/>

453. Мороз Р. Одиссея однієї книжки [Електронний ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/2043/169/72783/>

454. Овсієнко В. «Во все стороны талантлив». Наш друг Паруйр Айрікян [Електронний ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/02/11/112271/>

455. Овсиенко В. Война КГБ против диссидентов. Погрому «шестидесятников» – 40 лет [Електронний ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://argumentua.com/stati/voina-kgb-protiv-dissidentov-pogromu-shestidesyatnikov-40-let>

456. Ольховський І. Трагедія села Кортеліси і спекуляції на ній // Українська газета плюс. – № 45 (185), 18–31 грудня 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://ukrgazetaplus.net/article.php?ida=664>

457. Оунівське підпілля на Донеччині [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://forum.gp.dn.ua/viewtopic.php?f=24&t=2384>

458. Патер І. Г. Рецензія на монографію Тетяни Гуменюк «Гуманітарні науки в УРСР (західні області). 1944–1991 роки. Сучасна українська історіографія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/103312/34-Pater.pdf?sequence=1>

459. Патер І. Г. Спротив галичан тоталітарному режимові у повоєнний час (1944–1953) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/73891/53-Pater.pdf?sequence=1>

460. Патриляк І. Українські націоналісти проти гітлерівської Німеччини. Рух опору [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/05/8/142834/>

461. Посівнич М. «Я приймаю вирок смерті». Як КГБ вбив Степана Бандеру [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/10/14/145312/view_print/

462. Радянський режим проти українського національно-визвольного руху [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/r_mowa/strony_ukr01/his_ruch.htm

463. Рапорт командира Чехословацького партизанського загону капітана Репкіна т. Сабурову про переговори з українськими націоналістами [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ovruch.info/raport-komandyra-chehoslovatskoho-partyzanskoho-zahonu-kapitana-repkyna-t-saburovu-pro-perehovory-z-ukrajinskymy-natsionalistamy/>

464. Савка Максим Васильевич. Опубликовано 01 сентября 2014 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://frontstory.ru/memoirs/oun-ura/savka-maksim-vasilevich/>

465. Слово про Каменяреву онуку на честь її 80-ліття, яке ми б відзначали у жовтні цього річ [Електронний ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://lib.if.ua/franko/1314018545.html>

466. Сотник УПА Мирослав Симчич: «Скільки встиг – стільки вбив» [Електронний ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/525bca2747347/>

467. Список участников ОУН Карпатского края (переклад з української). Від 16 липня 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/22019/>

468. Стецишин О. «Жучки», агенти КДБ і дисиденти [Електронний ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://expres.ua/main/2010/07/23/38899-zhuchky-agenty-kdb-dysydeny>

469. Страх и ненависть антиукраинской пропаганды [Електронний ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://gordonua.com/specprojects/propaganda.html>

470. Суворов В. Давай подробности! [Електронний ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://lib.oun-ura.org.ua/gogun/rec04_suvorov.html

471. Фатеев А. В. Образ врага в советской пропаганде. 1945–1954 гг. Москва, 1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://psyfactor.org/lib/fateev0.htm>

472. Хазан Л. Профессор, доктор исторических наук Анатолий Чайковский: «Бандера и Шухевич были агентами гитлеровских спецслужб, и этим все сказано» / Л. Хазан // Бульвар Гордона. – 2010. – 12 января. – Режим доступа: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s2_63559/5890.html

473. Чистилін В. «Хай нас саджають». Про день перепоховання Шевченка в СРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/05/22/124378/>

474. Шайкан В. О., Шайкан В. О. Засоби боротьби радянської влади проти ОУН на заключному етапі Великої Вітчизняної війни. Запоріжжя, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/30/shaykan.pdf

475. Шухевичу мають бути пам'ятники, а не Бандері, – Євген Стахів [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://zaxid.net/news/showNews.do?shuhevichu_mayut_buti_pamyatniki_a_ne_banderi__yevgen_stahiv&objectId=1061836

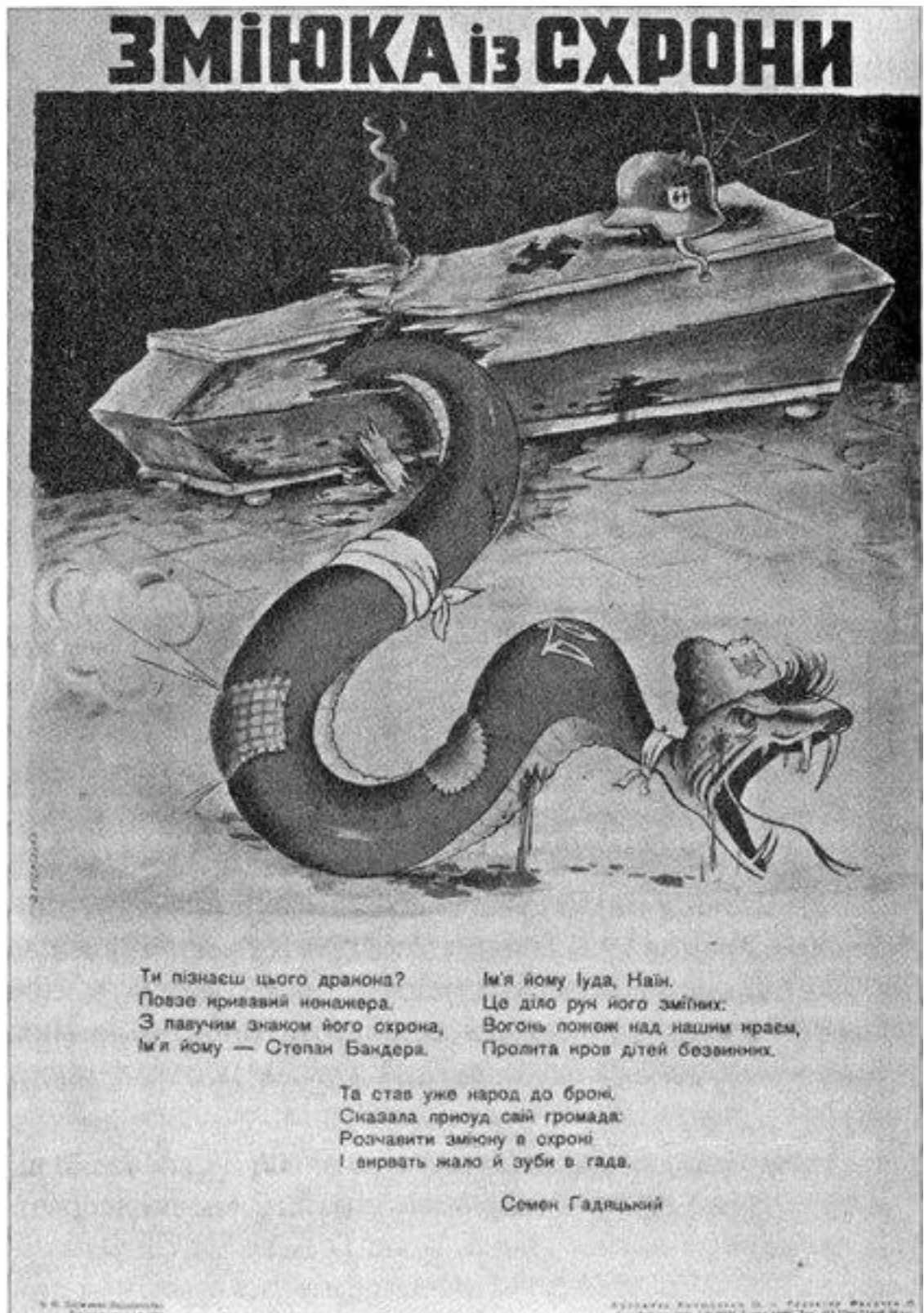
476. Щур Ю. Агентурна справа «Край» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу:
<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:wIP5HdVXeqwJ:ukrnationalism.com/history/2210-ahenturna-sprava-krai.html+&cd=5&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>

477. Щур Ю. «Друзі українського народу» з Донбасу, рік 1947. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://ukrnationalism.com/history/2006-druzi-ukrainskoho-narodu-z-donbasu-rik-1947.html>

Додатки

Рисунок 1. В. Кук читає газету «Вісті з України», призначену для поширення серед української еміграції.

Рисунок 2. Зразок візуально-поетичної пропаганди, спрямованої проти одного з лідерів українського визвольного руху.

Рисунок 3. Динамічний малюнок із такою ж присутністю викривальної поезії.

Додаток 4.

Рисунок 4. Промовисте зображення «американського імперіалізму» та його «новоявлених прислужників».

Додаток 5.

Рисунок 5. Символічний ряд із символів Австро-Угорщини, Польщі, нацистської Німеччини, куди було поміщено й український тризуб.

Рисунок 6. Іронічна картина з прозорою критикою тієї частини української інтелігенції, котра відмовлялася мислити виключно нав'язуваними канонами.

ПІДТРИМУЄМО ПОЧИН ТУРИНКІВЦІВ

ПРОПИСАНІ У ВІЧНІСТЬ

НЕ ТАК ДАВНО трудівники колгоспу «Авангард», Золочівського району, зібрались в Андріївському клубі на сільський сход. Вони обговорили патріотичну ініціативу трудівників щодо вшанування крапчиків і дочок нашого народу, які загинули в боротьбі за Радянську владу, за розквіт колгоспного ладу.

Виступила голова виконкому Андріївської сільської Ради депутатів трудящих П. М. Дзядик, секретар партійної організації колгоспу Р. С. Волохач, ланкова Дарія Гулько та інші. Всі вони з любов'ю згадували своїх односельчан, які полягли за утвердження нового життя. Говорили колгоспники і про величні звершення, що сталися в Андріївці за роки Радянської влади.

Сільський сход прийняв рішення встановити в центрі села пам'ятник на честь загиблих. Впорядковуються всі могили. Виготовляється меморіальна дошка, яку встановлять на приміщенні сільради. Тут у 1944 році загинули директор МТС І. М. Андреев та його друзі-механізатори. Це його ім'ям названо село.

Я дізнався про деякі факти, які допомагають розкрити образ комуніста І. М. Андреева.

ВІН ПРАЦЮВАВ у Девладівській МТС на Дніпропетровщині. В 1941 році, коли на територію України вступили фашисти, Івана Миколайовича Андреева викликали до Софіївського райкому партії. Тут йому сказали:

— Потрібно евакуювати всю техніку з МТС. Вам як передовому комбайнеру і комуністові ми теж доручаємо взяти участь в евакуації.

...Жинва комбайнер Андреев розпочав у Саратовській області. Російські брати зустріли українських механізаторів широко, гостинно, оточили їх увагою. Скрутно доводилось без запасних частин. І все ж Іван Миколайович на своєму СЗК за сезон скошував і обмолочував хліба на 1.000—1.200 гектарах. Це був рекорд. Про трудові успіхи Андреева писала районна газета.

Деякі разів Іван Миколайович просився на фронт. Але чув одну відповідь: «Ви потрібні тут». У лютому 1944 року його відкли-

кали і дали ще більш відповідальне завдання.

ЗА КІЛЬКА кілометрів від залізничної станції Красне, на території Золочівського району розташовувалося велике село. Колись воно називалося Ферляйку. Був такий пан — Ферляй. Про нього селяни казали: «Щоб добре жив у нас Ферляй, то ти за нього помирай». Старожити Григорій Андрійович Цюків та Максим Костянтинівчюк Проничин згадували, що не хотіли люди користися гнітцям, піднімалися на боротьбу. У 1900 році Ферляйвна страйкувала. Обсипалася на корені пшениця, а люди не виходили в поле. І тоді пан викликав військо. Жорстоко розправилися з організаторами страйку.

Але й те не залякало хліборобів. Коди пан все ж був змушений надбавити оплату, люди відчули свою гуртову силу.

Як раділи всі, коли у вересні 1939 року брати зі Сходу принесли омріяну волю! Ділили землю, згодом створили колгосп. А в 1940 році у Ферляйці, в колишньому панському маєтку організували

Працівник Львівського обласного партійного архіву А. О. Якименко розшукала за моєю проською деякі документи, що проливають світло на давню історію. Першочерговим завданням у 1944 році була задача хліба державі. План зривався. Опір чинили вороги Радянської влади. Тоді в організацію хлібоздачі включились не тільки всі комуністи, але й безпартійні активісти. 2 грудня 1944 року на засіданні бюро райкому партії розглядалось питання «Про хід задачі хліба у фонд Червоної Армії». Підкреслювалось, що силами груп сприяння потрібно подати допомогу усім сільрадам, зокрема Ферляйській.

Директор МТС і його товариші теж готувались взяти участь в організації хлібоздачі.

...Звечора 3 грудня бригадир тракторної бригади Пилип Лідіч Кучма збирався на чергування в МТС. Дружина Розалія Михайлівна невдоволено сказала:

— І вчора чергував, і сьогодні йдеш. Чув мое серце біду. Сам же казав, що вчора хтось телефонну лінію обривав...

— Треба, — відповів чоловік, — зараз у нас важлива нарада відбудеться.

Не спалося їй тієї ночі...

Ранок 4 грудня видався сльотливим. Падав мокрий сніг. Розалія Михайлівна сплинула і навіть не помічала, як обхляпується грязюкою. По дорозі зустрілася сусідка. Відвертаючи погляд, сказала:

— Там твого воїни...

Ці слова облекли її, немов окропом. Здрігнулася. Скрингула. Стриголов влетіла до контори МТС. Жаклива картина постала перед очима. Тут було шестеро воїнів: П. чоловік, директор Андреев, трактористи Гулько і Цюга, механізатор Кухар і його дружина Маня.

Я КРОКУЮ оновленим селом.

За час, який минув після війни, тут побудували близько 200 нових будинків. Село прикрасилось двоповерховою школою. Вона, наче ласкава матір, приймає дітей колгоспників. Багатом уже дала пупівки в життя. Її випускник Мирон Михайлович Чучман працює інженером-лісівником на Кавказі, у Сибіру заводять заводи інженер Степан Михайлович Івахів, Вихованці школи працюють також трактористами, лікарями, вчителями, тваринниками. Колишні її випускники М. Г. Газур, Я. В. Шмигельський, А. М. Діжак тепер самі вчителюють.

В Андріївці розташована центральна садба колгоспу «Авангард», який спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби і свиней. Це господарство відоме в усій області.

Ударною силою тут стали механізатори. В тракторній бригаді налічується в кілька раз більше машин, ніж раніше мала МТС. Є 15 тракторів нових марок, зернові, кукурудзозбиральні та бурякозбиральні комбайни, необхідне приладдя. Тепер в артілі щороку збирають не менш як по 20 центнерів хліба, по 100—120 центнерів картоплі, по 250—300 центнерів цукрових буряків з кожного гектара.

Трудівники живуть заможнo і культурно. Важко навіть повірити, що до 1939 року лонад 800 ферляйців були неписьменними. На той час у селі лише одинадцятьмо пошастило закінчити гімназію. Тут працював один учитель. Тепер дітей хліборобів навчають 18 педагогів.

А імена тих, хто віддав своє життя за нащадки народу, не забути. Не забути й сім'ї загиблих. Дружина Андреева в Буському районі

Рисунок 7. Уривок статті про директора МТС І. Андреева, ліквідованого повстанцями. Його ім'ям було названо село Ферляйвка (відтоді – Андріївка) Буського р-ну Львівської області, котре у 2015 р. підпало під дію закону про декомунізацію – і ще раз було перейменоване.

Рисунок 8. Обкладинка книги «Іх ремесло – зрада» із зображенням абревіатур українських емігрантських організацій.

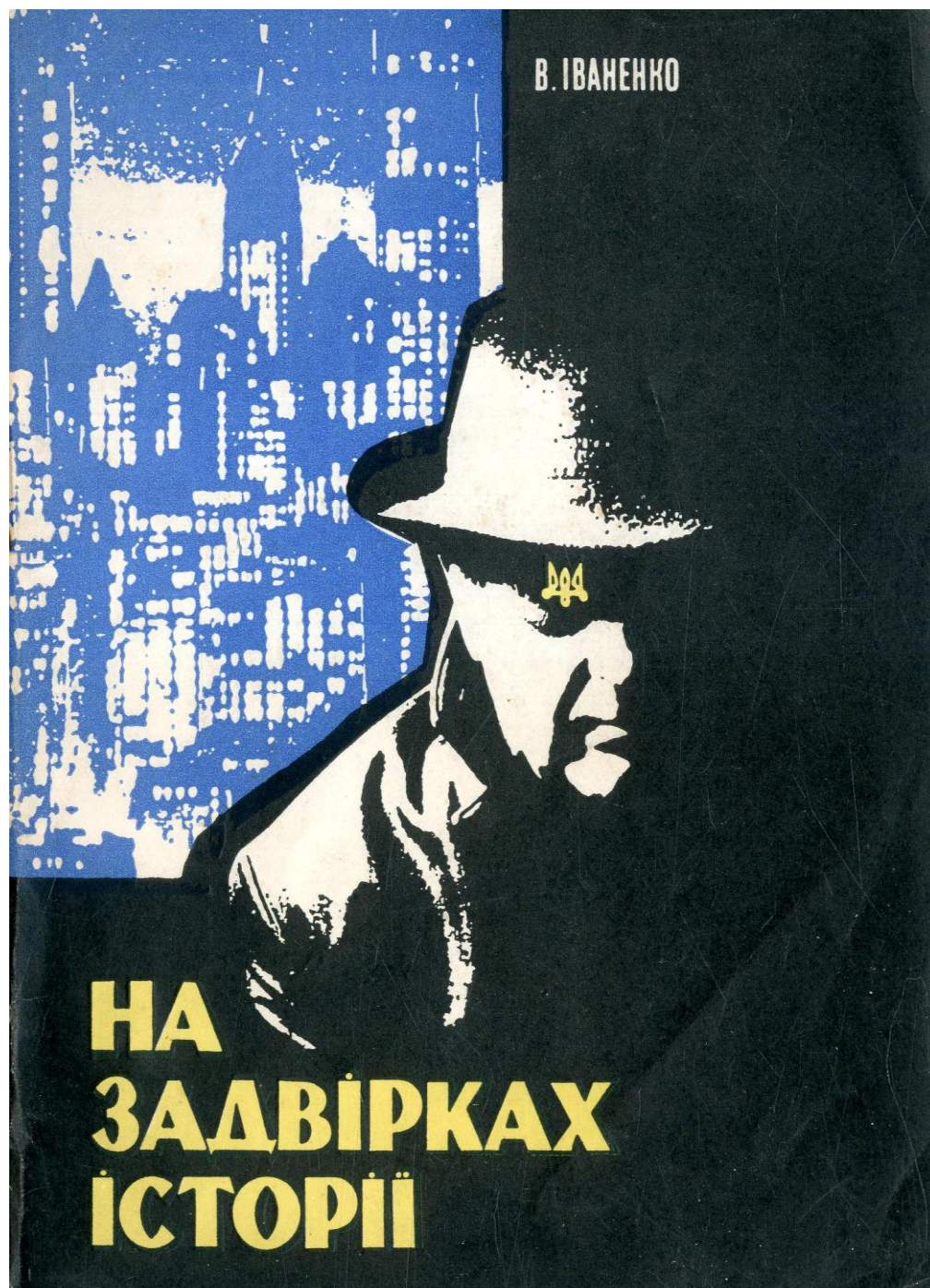

Рисунок 9. Обкладинка книги «Зловісний союз хреста і тризуба».

Додаток 10.

Рисунок 10. Обкладинка книги «На задвірках історії» із виразною демонстрацією українського символу.

Додаток 11.

Рисунок 11. Карикатурний танець українських націоналістів навколо свастики.

Додаток 12.

*Рисунок 12. «Хазяїн та слуги». Автор – художник Сліпченко М.Ф.
1945 р. З фондів Національного історичного музею України.*

Додаток 13.

Плакат 1945 года

Художник А. И. Резниченко

Рисунок 13. Радянський плакат 1945 року із віршем В. Сосюри.

Додаток 14.

Рисунок 14. «Німці забезпечують націоналістів зброєю». Автор – Коротков А.В. (1900-1971). 1945 р. З фондів Національного історичного музею України.

Додаток 15.

А сьогодні він уже архієпископ. Але панатія архієпископа не допомогла Скрипнику-Мстиславу обдурити українців Канади. Вони досить швидко розкусили цього петлюрівського хруня і вигнали до Сполучених Штатів Америки. Там Скрипник-Мстислав «працює» в оточенні архієпископа Теодоровича і паралельно обслуговує американську розвідку. ...Такі сліди і брудні, звивисті стежки світської і духовної кар'єри каналії в рясі ієрарха, що обдурює зараз американців українського походження.

Рисунок 15. Символічне увінчання матеріалу про тодішнього заступника митрополита Української православної церкви у США Мстислава (Скрипника).

Додаток 16.

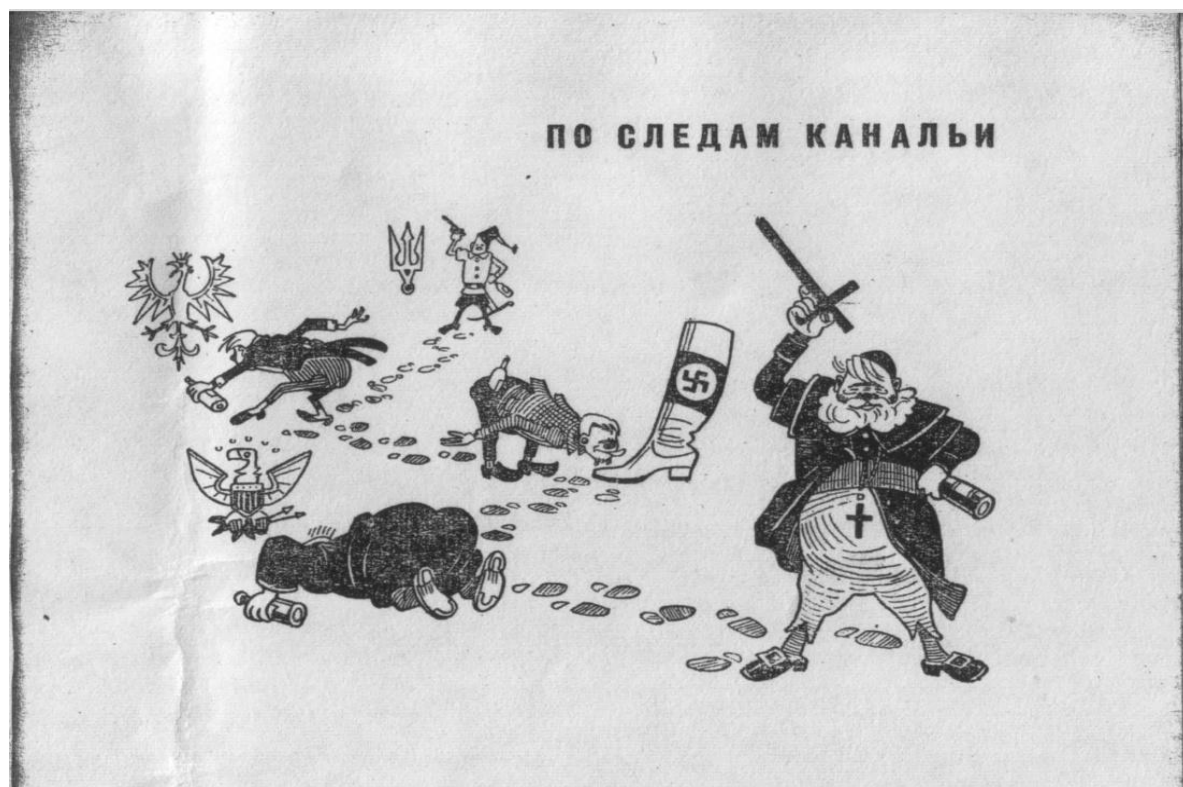

Рисунок 16. Колаж із книги В. Беляєва «Ночные птицы».

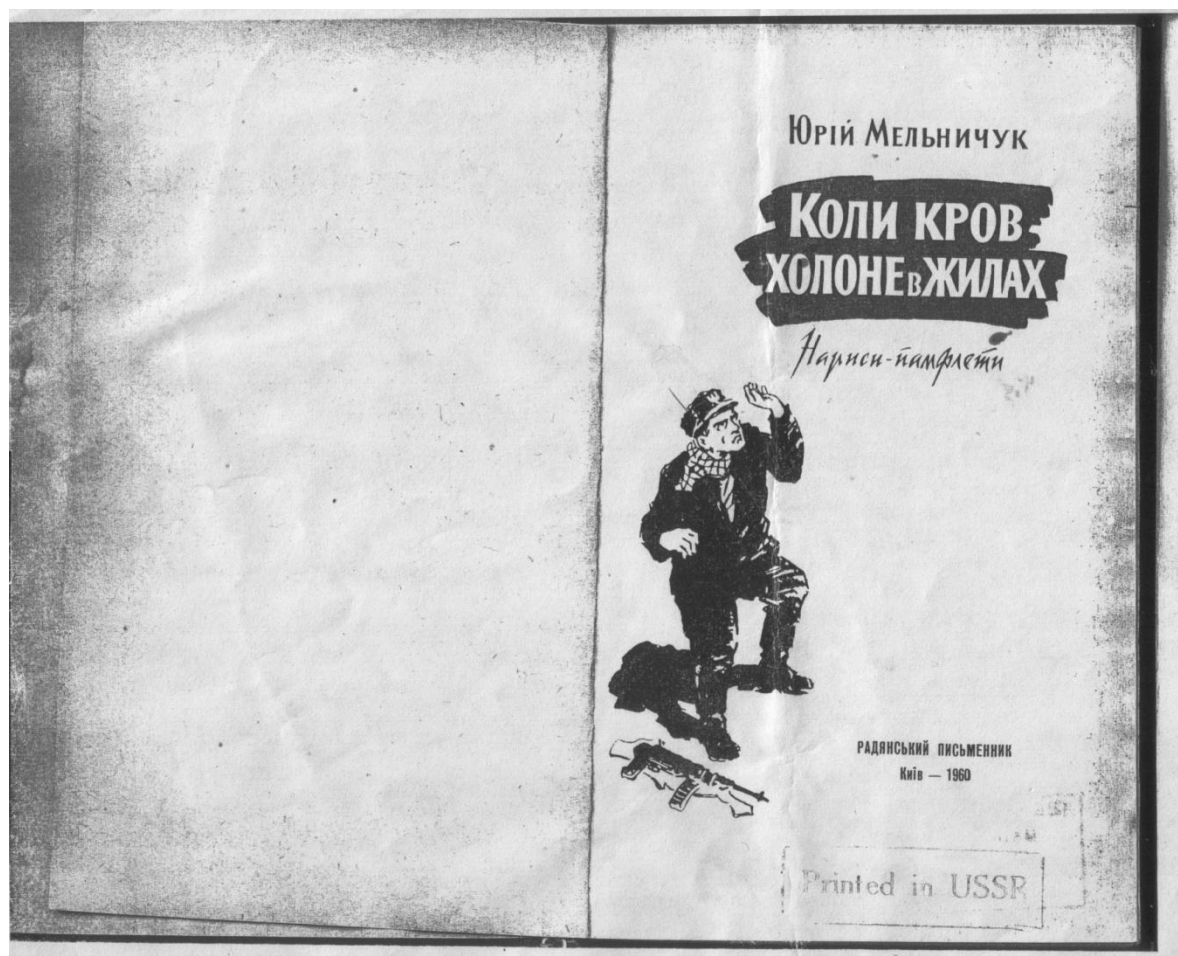
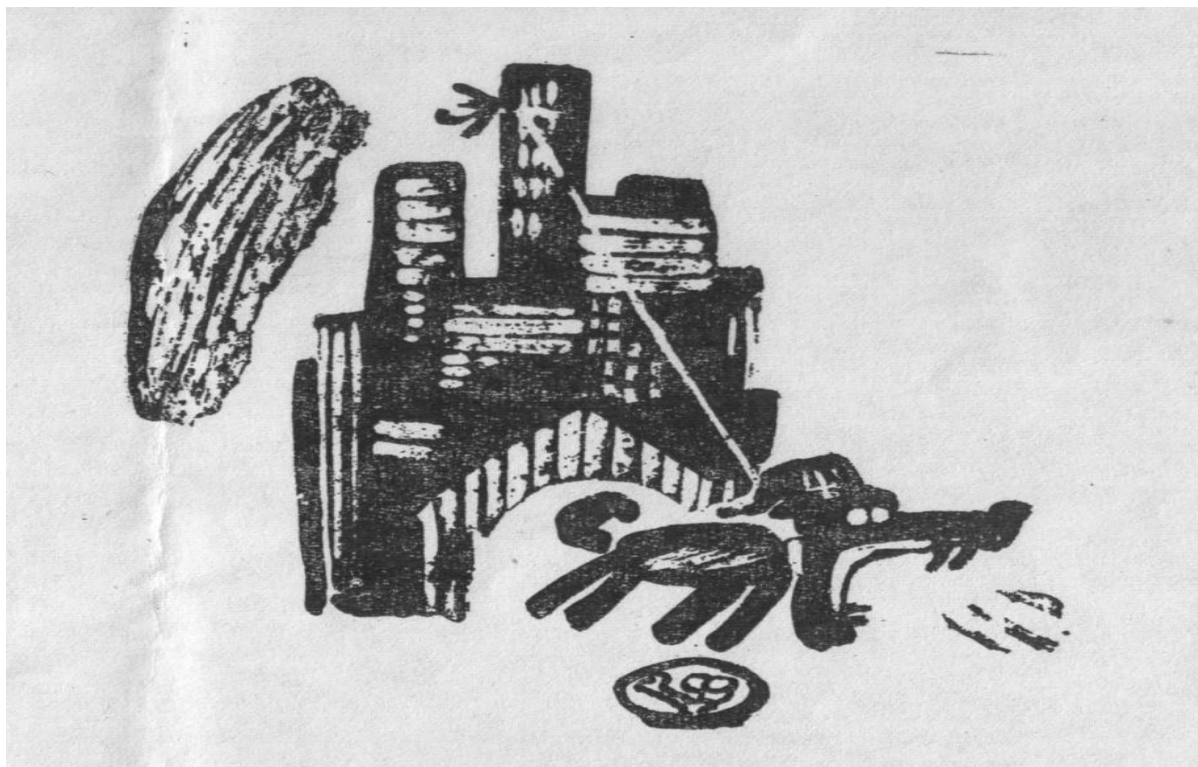

Рисунок 17. Обкладинка праці «Коли кров холоде в жилах» із зображенням пістолета-кулемета МР-40 біля повстанця.

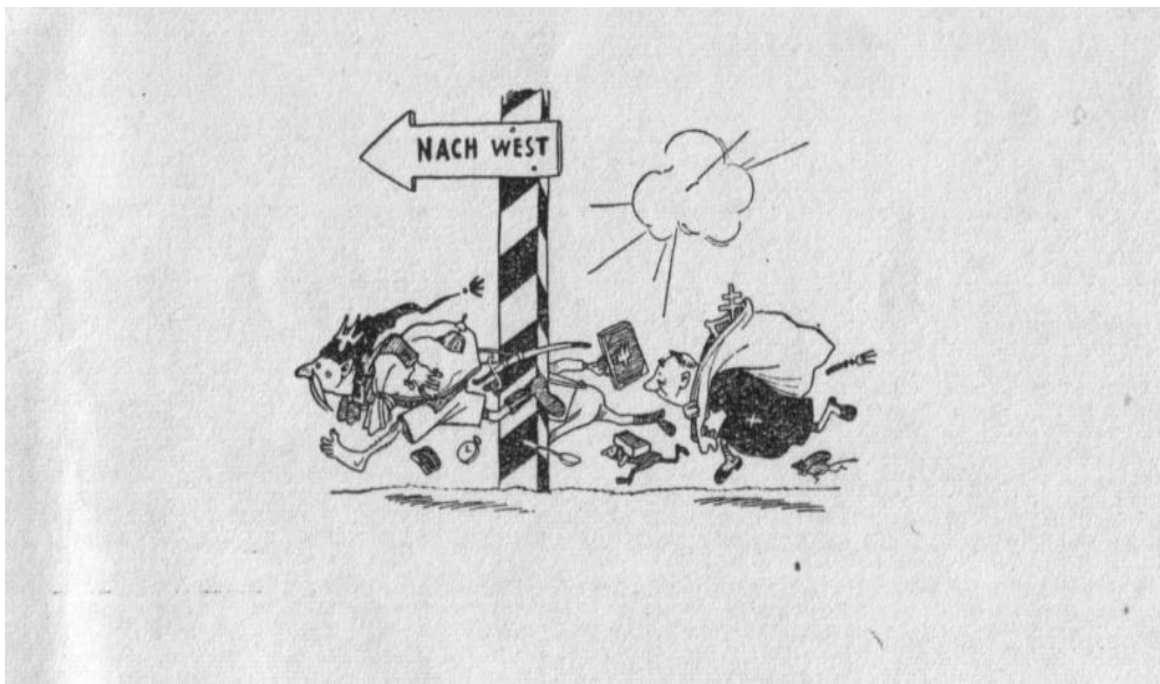

Рисунок 18. Митрополит Шептицький у збірному образі обвинувачень на свою адресу.

Рисунок 19. Тваринне уособлення українських націоналістів.

Додаток 20.

Рисунок 20. Зображує пропагандою втеча українських націоналістів на Захід.

Додаток 21.

Рисунок 21. Коротка ілюстрація стосунків емігрантських організацій із західними урядами.

Рисунок 22. Місце у пропагандистській ілюстрації папського престолу.

Додаток 23.

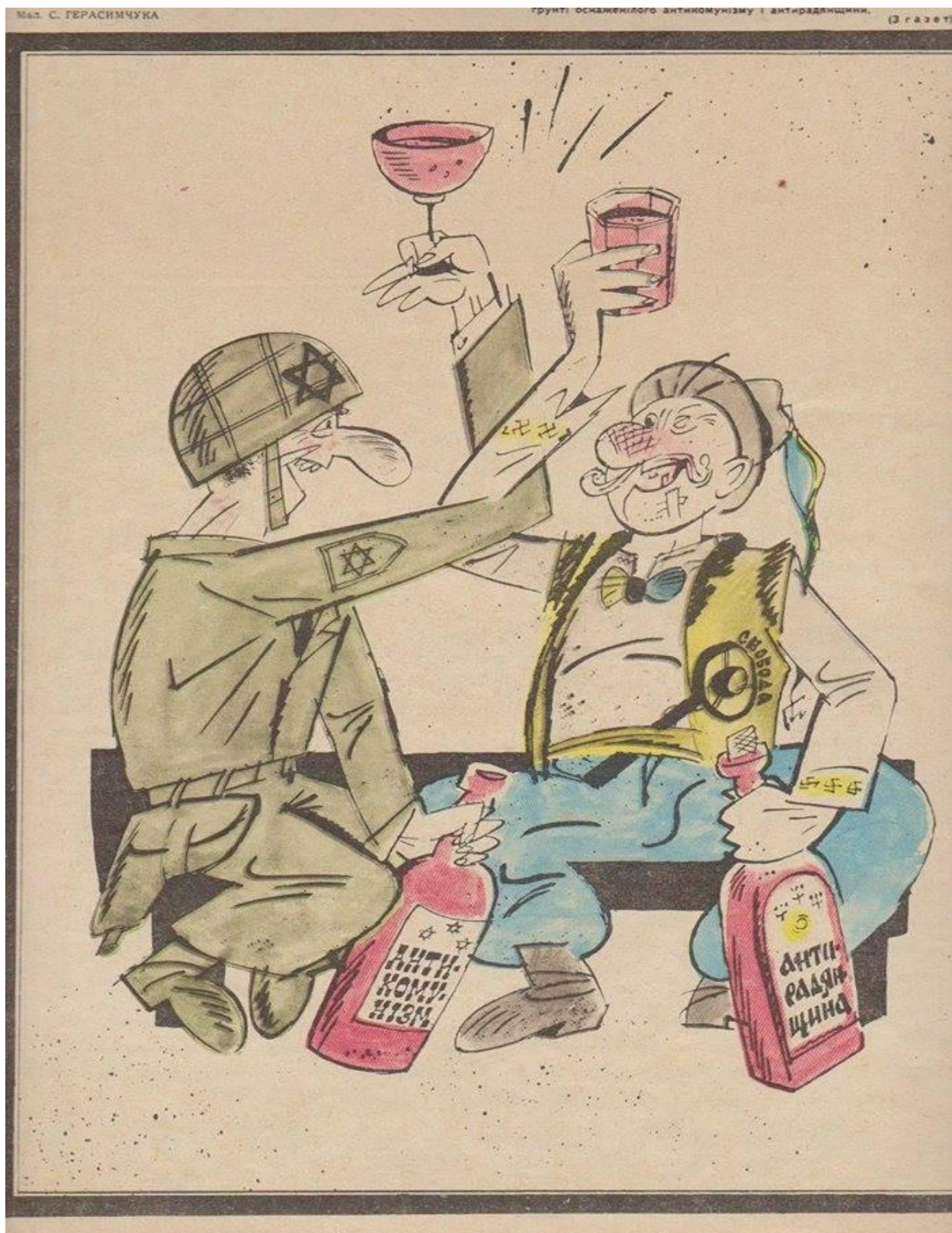

Рисунок 23. Яскраве змалювання тандему «українських буржуазних націоналістів» та «сіоністів».

Додаток 24.

Рисунок 24. «Українські буржуазні націоналісти» разом із «сіоністами» тягнуть віз «антирадянщини та холодної війни».

Додаток 25.

Мал. А. АРґТЮНЯЦА

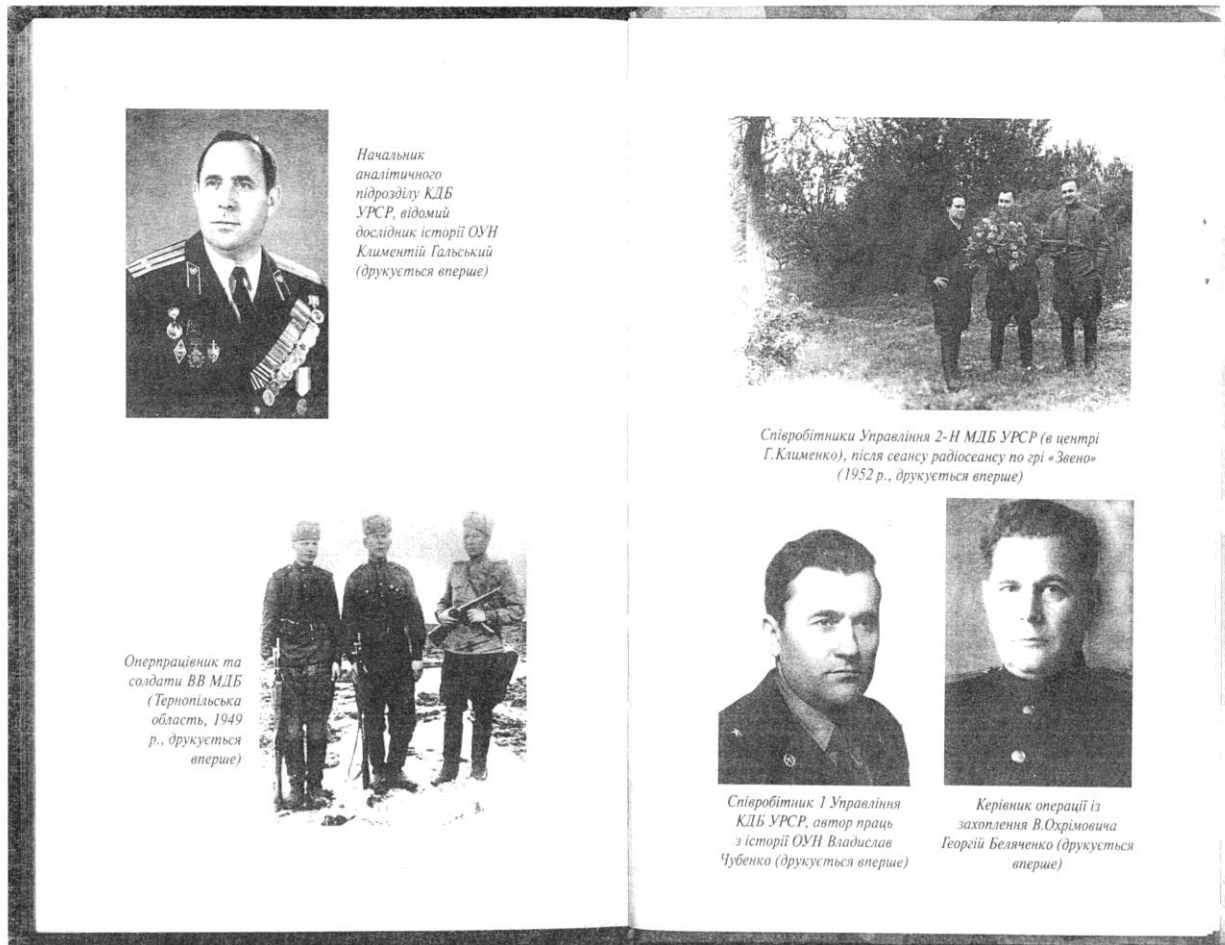

Українські буржуазні націоналісти зблокувалися в антикомуністичній діяльності з ізраїльськими сіоністами.

[З газети].

Вовк лисиці — не рідня, та повадка одна.

Рисунок 25. «Українські буржуазні націоналісти» та «сіоністи» вже у вигляді тварин.

Рисунок 26. Деякі знакові «борці з націоналізмом» – як на оперативній, так і на публіцистичній ниві. (Із книги Д. Веденєєва та Г. Биструхіна – Двобій без компромісів. Київ, 2006).

Список запитань інтерв'ю

1. Коли вперше почули, про ОУН, УПА, український націоналізм?
2. Які були перші (або загалом) враження від побаченого/почутого?
3. Ваша родина/близькі/знайомі були учасниками/свідками боротьби радянської влади і націоналістичного підпілля?
4. Якщо так, якими розповідями з приводу цього ділилися, що у них переважало?
5. З яких саме джерел (преса/радіо/телебачення) Ви найбільше дізнавалися про ці сторінки історії?
6. Наскільки довіряли наведеній там інформації?
7. Чи була можливість у радянський час якось дізнатись про окремі аспекти діяльності ОУН, УПА – наприклад, їх боротьбу проти німців, масовість руху і т. д.?
8. Чи змінилося (і наскільки) Ваше ставлення до націоналістів-«бандерівців» із закінченням радянської епохи і здобуттям незалежності?
9. Чи було Вам щось відомо про діяльність «шістдесятників», «дисидентів» у пізніші часи (60–80-ті роки ХХ ст.)?
10. Якщо було – як, відповідно, її оцінюєте/оцінювали тоді, ставлення до цієї діяльності?
11. Наскільки відрізнялися тодішні уявлення від того, що відомо про цих людей (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, І. Світличний, В. Стус, брати Горині і т. д.) тепер?
12. Що можете розповісти про антирелігійну пропаганду в УРСР? – факти ставлення радянської влади до церкви загалом, котрі Вам особисто запам'яталися